

MƏMMƏDAĞA
BAXIŞOV

BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ

2007
1472 MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV

Ф4(0)
B 18

81464

**BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ
(1871-1918-ci illər)
Dərslik**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
2 aprel 2007-ci il tarixli 251 sayılı əmriylə
ali məktəblər üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kütüphanası

Bakı
Şirvannəşr
2007

ARKIV

145912

Redaktoru t.e.n., dos. M.B.Fətəliyev
Rəyçilər t.e.n., dos. F.Q.Yusifzadə,
t.e.n., dos. H.N.Məmmədov
Nəşriyyat redaktoru A. İsbəyli
BDU-nun dissertantı

Baxışov M.Ə.

Beynəlxalq münasibətlər tarixi
(1871-1918-ci illər). Dərslik.

Bakı, Şirvannəşr, 2007

214səh

Dərslik ali məktəb tələbələri, müəllimlər və beynəlxalq münasibətlərlə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdə 1871-1918-ci illərdə beynəlxalq münasibətlər tarixinin əsas hadisə, proses və problemləri xronoloji ardıcılıqla şərh olunur. Dərsliyin məzmunu fənnin programına uyğundur.

83.3. Az (2)

B -----

054

© Baxışov M.Ə., 2007

Bakı-Az 1021. Badamdar şos. 77. Tel: 492-92-27, 492-93-72,
(050)316-23-40

GİRİŞ

Mövcud dərslik 1871-1918-ci illərdə beynəlxalq münasibətlər tarixinə həsr edilmişdir. Vəsaitdə yeni tarixin ikinci dövründə beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meylləri, dünyanın müxtəlif rayonlarında cərəyan edən əhəmiyyətli beynəlxalq hadisələr və dünya siyasetini müəyyən edən dövlətlərin xarici siyaset fəaliyyəti sistemli təhlil və şərh olunur.

Dərslikdə tədqiq edilən dövrə beynəlxalq münasibətlərin bütün səciyyəvi cəhətləri öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq vəziyyətin təhlili göstərir ki, 1870-1871-ci illərdə olmuş Fransa-Prussiya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərin inkişafında yeni dövr başlandı. İnkışaf etmiş ölkələrdə azad rəqabət kapitalizmindən inhisarçı kapitalizmə keçid dövrünün başlanması həm beynəlxalq münasibətlərə, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin xarici siyasetinə böyük təsir gösterdi.

XIX əsrin 70-ci illərində inkişaf etmiş ölkələrdə azad rəqabət kapitalizmindən inhisarçı kapitalizmə keçid dövrü başlandı. XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllerində inhisarçı kapitalizmə keçid dövrü başa çatdı. Ayrı-ayrı ölkələrdə inhisarçı kapitalizmin inkişaf xüsusiyyətləri müxtəlif idi. On çox müstəmləkə İngiltərədə idi və İngiltərə dünya bazarında hegemonluq edirdi. Müstəmləkələrin istismarı İngiltərədə kapitalizmin inkişafında böyük rol oynamışdı. Ona görə İngiltərədə inhisarçı kapitalizm müstəmləkə xarakteri daşıyırıldı. XIX əsrin sonunda İngiltərə sənaye sahəsində dünyada hegemonluğunu itirdi, lakin müstəmləkələrinin sayına, kapital ixracına, xarici ticarətin höcmində və ticarət donanmasına görə dünyada birinciliyini saxlamışdı. İngiltərə dünyada on böyük hərbi-dəniz donanmasına malik idi və beynəlxalq ticarət yollarına nəzarət edirdi.

XIX əsrin sonunda Fransada sənayenin inkişafı zəiflədi. Lakin Fransa dünyada müstəmləkələrinin sayına və kapital

ixracına görə İngiltərədən sonra ikinci yerdə idi. Fransada inhisarçı kapitalizmə sələmçi xarakteri daşıyırırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Almaniyada kapitalizmin inkişafı sürətləndi. Bu işdə ölkənin birləşməsi mühüm rol oynamışdı. Fransa - Prussiya müharibəsi dövründə Almanyanın birləşməsi başa çatdı. Almaniyada hakimiyyət yunkerlərə məxsus idi. Almaniyada inhisarçı kapitalizm yunker-burjua xarakteri daşıyırırdı. İqtisadi inkişaf Almanyanın hərbi potensialının artmasına kömək etdi. Almaniyada dövlət - inhisarçı kapitalizmin elementləri daha güclü idi. Almaniya beynəlxalq mövqelərini hərbi və iqtisadi potensialına uyğunlaşdırmağa çalışırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalizmin inkişafı sürətlənmişdi. Lakin Rusiya iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinən geri qalırdı, bunun əsas səbəblərindən biri çoxsaylı təhkimçilik qalıqları idi. Rusiyada inhisarçı kapitalizm hərbi-feodal xarakteri daşıyırırdı. XX əsrin əvvəlində Rusiya höküməti inqilaba qarşı mübarizə aparmaq və mütləqiyəti saxlamaq üçün Qerb ölkələrindən yardım alırdı. Rusyanın beynəlxalq mövqeləri zəifləmişdi. Rusyanın iqtisadiyyatına çoxlu xarici kapital qoyulmuşdu və ölkə iqtisadi cəhətdən Qerb dövlətlərinən asılı idi.

XIX əsrin 70-ci illərində Avropada baş verən dəyişiklik-lər həm kapitalizmin qeyri-bərabər inkişafı, həm də Almanyanın və İtaliyanın birləşməsi ilə bilavasitə bağlı idi. Almanyanın və İtaliyanın siyasi pərakəndəliyinə Rusiya, Fransa və Avstriya öz təhlükəsizliyinin təminatı kimi baxırdı. Ona görə İtaliyanın və Almanyanın birləşməsi, Almanyanın iqtisadi və hərbi potensialının artması həm gərginliyin artmasına, həm də beynəlxalq ziddiyyətlərin kəs-kinləşməsinə səbəb oldu. Almanyanın Fransa ilə münasibətləri daha gərgin idi.

XIX əsrin sonuncu rübündə Avropada «silahlı sülh» sistemi formalasdı. Avropa ölkəleri sülhü müdafiə etmək adı ilə sürətlə silahlanır, əslində müharibəyə hazırlaşırırdılar. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən silahları təkmilləşdirmək üçün istifadə edilirdi. Qüvvə nisbətinin dəyişməsi hərbi-siyasi blokların yaranmasına səbəb oldu. 1882-ci ildə Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın iştirakı ilə Üçlər ittifaqı yarandı. Rusiya-

Fransa ittifaqı isə məhz Üçlər ittifaqına qarşı yaradılmışdı. Almaniya Fransanın qisasından qorxurdu, Rusiya ilə müharibənin və Rusyanın Fransa ilə yaxınlaşmasının əleyhinə idi. Almaniya eyni zamanda Fransaya qarşı yeni müharibəyə hazırlaşırırdı. Almaniya Şərqdə İngiltərə-Rusya rəqabətindən istifadə etməyə çalışırdı. Rusiya - Türkiyə müharibəsi zamanı İngiltərə Türkiyəyə kömək etmişdi. Almaniya Fransa ilə İngiltərə arasında müstəmləkə rəqabətindən istifadə edirdi. Fransa Rusiyaya çoxlu kredit verdi. Hər iki hərbi-siyasi blok sürətlə silahlanırdı. İngiltərə bir müddət hərbi-siyasi bloklar arasındaki ziddiyyətlərdən istifadə etmişdi. İngiltərə XX əsrin əvvəllerinə qədər «parlaq təcrid» siyaseti həyata keçirir və bloklara qoşulmurdu, münaqışələr zamanı fəaliyyət sərbəstliyini saxlayırdı. İngiltərə iddia edirdi ki, dəniz və hərbi donanma onu qoruyur və geniş şəkildə müstəmləkə işgalları ilə məşğul olurdu. XX əsrin əvvəlində isə İngiltərə-Almaniya ziddiyyəti beynəlxalq həyatın əsas ziddiyyəti oldu və İngiltərə «parlaq təcrid» siyasetindən imtina etdi.

XIX əsrin sonunda Almaniya sənaye məhsulu istehsalına görə dünyada ikinci yerə çıxdı və müstəmləkə ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladı. Almaniya müstəmləkələrin yenidən bölünməsinə çalışırdı. XIX əsrin sonundakı müstəmləkə sahəsində İngiltərenin əsas rəqibi Rusiya və Fransa idi.

XIX əsrin 70-90-ci illərində kapitalist ölkələri üçün müstəmləkələrin əhəmiyyəti artı və müstəmləkə uğrunda mübarizə xarici siyasetin əsas vəzifelerində birinə çevrildi. XIX əsrin sonunda kapitalizmin müstəmləkə sistemi formalasdı. Rusiya ilə Türkiyə arasında, İngiltərə ilə Öfqanistan arasında müharibələr Mərkəzi Asiyada Rusiya-İngiltərə rəqabətinə böyük təsir göstərdi, Afrikada isə İngiltərə-Fransa rəqabəti gücləndi. Tunisin 1881-ci ildə Fransa tərəfindən işgal edilməsi İtaliya ilə Fransa arasında ziddiyyətlərin keşkinləşməsinə səbəb oldu. Ona görə İtaliya Almaniya və Avstriya-Macaristanla yaxınlaşdı. XIX əsrin 80-ci illərində Almaniya müstəmləkə işgallarına başladı. İngiltərə-Almaniya rəqabəti birinci dünya müharibəsinin başlanmasında mühüm rol oynadı. Almaniya güclü hərbi - dəniz donanması yaradırdı. İngiltərə Rusiya və Fransa ilə yaxınlaşmağa başladı. Rusiya Yaponiyaya müharibədə məğlub oldu və

beynəlxalq mövqeləri zəiflədi. 1904-cü ildə İngiltərə-Fransa sazişi, 1907-ci ildə isə İngiltərə-Rusiya sazişi imzalandı və Antanta formalasdı.

XIX əsrin sonunda ABŞ sənaye məhsulu istehsalının həcmində görə dünyada birinci yerdə çıxdı. ABŞ-in xarici siyaseti fəllaşdı. ABŞ-la İngiltərə arasında rəqabət artdı. ABŞ-da böyük və güclü inhisarlar yarandı. ABŞ-da kapital idxlər icxracından çox idi. ABŞ İngiltərədən çoxlu kredit almışdı. ABŞ Latin Amerikasında və Uzaq Şərqdə fəal xarici siyasətlə məşğul idi. Latin Amerikasında ABŞ-in əsas rəqibi İngiltərə, Uzaq Şərqdə Rusiya idi. ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya müttəfiq kimi baxırdılar, onlar rus-yapon müharibəsi zamanı Yaponiyaya kömək etmişdilər. İqtisadi cəhdən güclənmiş Yaponiya Asiyada müstəmləkələrin yenidən bölünməsinə çalışırdı. Rusiya-Yaponiya müharibəsindən sonra ABŞ-la Yaponiya arasında rəqabət gücləndi.

ABŞ-in və Yaponianın xarici siyaseti dünya siyasetində Avropa dövlətlərinin hegemonluğu zəiflədi. Birinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərə ABŞ və Yaponianın təsiri artdı.

İnhisarçı kapitalizm dövründə diplomatiya həm dövlətlərin, həm də inhisarların mənafeyinə xidmət edirdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə diplomatiyanın xüsusiyyətlərini bu mənafelər müəyyən edirdi. İnhisarların, bankların və birjaların diplomatiyaya təsiri artdı. Bu həm ABŞ-da, həm də Avropada özünü göstərirdi. ABŞ-da diplomat vəzifələrinə inhisarların təmsilçiləri təyin edildi.

Birinci dünya müharibəsinə qədər fransız dili beynəlxalq dil idi. XIX əsrin sonuna dek Rusiyada xarici işlər naziri ilə səfirlər arasında yazılışmalar fransız dilində aparılırdı. Kapitalist ölkəleri gizli diplomatiyadan geniş istifadə edirdi. Bütün ciddi beynəlxalq məsələlər gizli danışqlar yolu ilə həll olunurdu. Bu danışqlar əsasən xarici işlər naziri ilə həmin ölkədə işləyən səfirlər arasında aparılırdı. Səfirlərə göstərişi adətən xarici işlər nazırları və dövlət, hökumət başçıları verirdi. Bu telimatlar şifrli teleqramlar və diplomatik poçtla göndərilirdi.

Eyni zamanda xarici işlər nazırlarının, hökumət və dövlət başçılarının müntəzəm görüşləri keçirilirdi. Bu dövrde bir sıra beynəlxalq konfrans və konqreslər keçirilmişdi. 1878-ci il Berlin

konqresi, 1899 və 1907-ci il Haaqa konfransları, 1906-ci il Alxesiras konfransı, 1912-1913-cü illərdə səfirlərin London konfransı və s. çoxtərəflı diplomatiya mərkəzi idi. İngiltərə və Fransada xarici siyasetin ümumi istiqamətini hökumət, Almaniyada federal kansler, ABŞ-da prezident və dövlət katibi müəyyən edirdi. Parlamentin xarici siyasetə və diplomatiyaya təsiri zəif idi. Müqavilələr hökumətlər arasında bağlanırdı. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində parlamentlər ayrı-ayrı ölkələrdə hərbi büdcənin artırılmasını təsdiq etmişdi. Xarici siyasetin təbliği genişlənmişdi. Kapitalist ölkələrinin hökumətləri ölkə daxilində ictimai rəyin diplomatiyaya təsirini nəzərə alırlı. Hökumət mətbuatın imkanlarından geniş istifadə edirdi. Qəzetlər vasitəsilə zəruri məlumatlar başqa ölkələrə çatdırılırdı. Mətbuat konfranslarının sayı artmışdı. Dövlətlər məqsədlərinə çatmaq üçün səylərini artırmışdı, hərbi qüvvədən, iqtisadi təzyiqdən və diplomatiyadan istifadə edilirdi. Ayrı-ayrı ölkələr xarici siyasetdən əhalinin diqqətini daxili problemlərdən yayındırmaq üçün istifadə edirdi. Fransada Almaniyadan qisas alınmasının zəruriliyi, Almaniyada isə Elzas və Lotaringiyani qorumağın zəruriliyi geniş təbliğ olunurdu.

Diplomatiya beynəlxalq aləmdə qüvvə nisbətine böyük təsir göstərirdi. Hərbi-siyasi blokların yaranması və möhkəmlənməsi birbaşa diplomatik fəaliyyətin nəticəsi idi. Diplomatiya bloklar arasında tarazlığın saxlanması yönəlmüşdi. Blokların hər biri yeni müttəfiqlər axtarırdı. Böyük dövlətlərin diqqəti ilk növbədə Balkan yarımadasına yönəlmüşdi. Müstəmləkə siyasetinin diplomatiyaya təsiri artmışdı. Müstəmləkələrin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizə diplomatiyanın əsas vəzifələrindən biri idi. Diplomatiya həm də milli-azadlıq hərəkatına qarşı mübarizə aparırdı.

XX əsrin əvvəlində Mərakeş və Liviya Qərb dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevrildi. Çin, İran və Türkiye yarımmüstəmləkəyə çevrildi. Asılı ölkələrin suverenliyinə kapitulyasiya rejimi zidd idi. 1894-1895-ci illərdə Yaponiya ilə Çin arasında müharibə oldu. Əhali müstəmləkəcilərə müqavimət göstərirdi. Asılı ölkələr Qərb dövlətləri arasındaki rəqabətdən istifadə edirdi. ABŞ Latin Amerikasında həm «dollar diplomatiya»sından, həm də «böyük

dəyənək» siyasetindən istifadə edirdi. 1898-ci ildə ABŞ-İspaniya müharibəsi oldu. Rusiya 1904-1905-ci illərdə Yaponiya ilə müharibədə məğlub oldu. 1905-1906 və 1911-ci illərdə birinci və ikinci Mərakeş böhranları baş verdi. 1908-ci ildə Avstriya Bosniyanı ilhaq etdi. 1911-1912-ci illərdə İtaliya müharibədə Türkiyəyə qalib gəldi. 1912-1913-cü illərdə birinci və ikinci Balkan müharibəleri baş verdi. 1914-1918-ci illərdə olmuş birinci dünya müharibəsi beynəlxalq ziddiyətlərin kəskinləşməsi və iştirakçı dövlətlərin məqsədləri ilə bağlı idi. Müharibə beynəlxalq münasibətlərə və diplomatiyaya böyük təsir göstərdi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində «silahlı sülh» sistemi Versal-Vaşington sistemini ilə əvəz edildi.

Dərsliyin məzmunu 1871-1918-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərin bütün mühüm hadisə, proses və problemlərini əhatə edir. Vəsait hazırlanarkən müasir dövrde «Beynəlxalq münasibətlər tarixi»nın qarşısında dayanan vəzifələr və müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyəti nəzərə alınmış, elmi-tədqiqat prinsiplərinin tələblərinə əməl edilmişdir. Dərslik istifadə edilmiş çoxsaylı ədəbiyyatlar əsasında yazılmış, nəzəri məsələlərin faktiki materiallarla möhkəmləndirilməsinə və kitabda bütün məsələlərin əlaqəli və anlaşılan şəkildə şərhinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

I FƏSİL

XIX ƏSRİN 70-90 - CI İLLƏRİNDE AVROPA SİYASƏTİNİN SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

Frankfurt sülhü Fransa ilə Almaniya arasında ziddiyətləri aradan qaldırmadı. Fransa sülhün ağır şərtləri ilə barışmaq istəmirdi. Bu rəqabet hər iki ölkənin burjuaziya və mülkodalarları üçün sərfli idi. Almaniya və Fransa sürətlə silahlanırdı. Onların qarşidurması hər iki ölkədə əhalinin diqqətini çətin daxili problemlərdən yayındırmaq və sınıfı mübarizəni zəiflətmək vasitəsi idi. Müharibə nəticəsində Fransa xeyli zəifləmişdi və yeni müharibə aparmaq imkanı məhdud idi. Almaniyaya qarşı mübarizədə Fransaya müttəfiq lazım idi. Müttəfiq tapmaq üçün isə Fransa əvvəlcə hərbi potensialını bərpa etməli idi.

Almaniya Fransanın öz qüvvələrini bərpa etməsini narahatlıqla müşahidə edirdi. Almanyanın hakim dairələri Fransanın dirçəlisinin qarşısını yeni müharibə ilə almaq haqqında düşünürdülər. Ona görə Almanya Fransaya təzyiqi artırmışdı. 1872-ci ilin mayında Almanya ilə Fransa arasında bir tərəfdən təzminatın vaxtından əvvəl ödənilməsi haqqında danışqlar aparılırdı, digər tərəfdən isə Almanyanın kanseri O.Bismark bildirmişdi ki, Almanya ordusu Fransa üzərinə hücuma hazırlıdır. Almanyanın məqsədi həm də Fransanı təcrid vəziyyətində saxlamaq idi. O.Bismark bu yolla Fransanın müttəfiq tapmasına mane olmağa çalışırdı. Almanyanın kanseri çalışırdı ki, Fransanı müdafiə edən ölkələri öz tərəfəsinə çəksin.

O.Bismarkin Almaniya əleyhinə koalisiyadan qorxusunu təsadüfi deyildi. Avstriya-Macaristanın və Rusyanın Fransa ilə yaxınlaşmasını düşünməkdə Almaniya haqlı idi. Hərbi potensialını artırın Almaniya imperiyası bütün qonşular üçün təhlükəli idi. Ümumi təhlükəyə qarşı Almanyanın rəqiblərinin birləşməsi mümkün idi. Almaniya hesab edirdi ki, Avstriya-Macaristan 1866-ci ildəki məğlubiyyətini yaddan çıxarmayıb və qisas haqqında düşünür. Avstriya-Macaristan həqiqətən məğlubiyyətlə və Almaniyada əvvəlki mövqelərin itirilməsi ilə barışmir

və Almaniyaya qarşı Rusiya və Fransa isə yaxınlaşmaq haqqında fikirləşirdi. Lakin 1871-ci ilin oktyabrında Avstriyada Almaniya ilə dostluq tərəfdarları hakimiyyətə gəldi və Almaniyanın Avstriya ilə yaxınlaşması üçün əlverişli şərait yarandı. Avstriya Almaniya və İngiltərə ilə ittifaq yaradıb ondan Rusiyaya qarşı istifadə etməyə çalışırdı.

1871-ci ilin avqustunda Avstriya-Macaristanın imperatoru Frans İosifin Almaniya imperatoru I Vilhelmlə və kansler O.Bismarkla görüşü olmuşdu. Görüş zamanı Avstriyanın xarici işlər naziri O.Bismarkin Rusiya əleyhinə mövqə nümayiş etdirməsinə çalışdı, lakin Almaniyanın kansleri bu cəhdlərə uymadı. O.Bismark həm Avstriya-Macaristanla, həm də Rusiya ilə dostluq münasibətləri saxlamaq tərəfdarı idi və üç imperatorun ittifaqını yaratmağa çalışırdı. Avstriya-Rusiya-Almaniya ittifaqının təşkilinə çalışmaqla O.Bismark Avstriya-Fransa-Rusya ittifaqının və Fransa-Rusya yaxınlaşmasının qarşısını almaq fikrində idi. O.Bismark Rusiyadan və onunla müharibədən ehtiyat edirdi. O hesab edirdi ki, daha böyük potensiala malik olan Rusiya ilə müharibədə Almaniya məğlub olacaq. Almaniyanın kansleri O.Bismark onu da bilirdi ki, Almaniya-Rusya müharibəsi zamanı Fransa bitərəf qalmayacaq və Almaniya iki cəbhədə müharibə etməli olacaq. O.Bismark üç imperatorun ittifaqından həmin ölkələrin ərazisində inqilabı hərakatlara qarşı da istifadə etmək fikrində idi.

XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Almaniya-Avstriya-Rusya ittifaqının təşkili üçün Avropada əlverişli şərait yaranmışdı. Avstriya Rusiyaya qarşı İngiltərə ilə ittifaq yaratmağa çalışmışdı. Lakin İngiltərə Balkanlar uğrunda Rusiyaya qarşı mübarizədə Astriyaya kömək etmək fikrində deyildi. Öz üzərinə hər hansı bir öhdəlik götürmək istəməyən İngiltərə Avropa dövlətləri arasındaki ziddiyyətlərdən məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirdi. İngiltərə Rusiya ilə yaxınlaşmağa çalışırdı, amma Avstriyanın Rusiya ilə düşmənciliyinin əleyhinə deyildi. Avstriya-Macaristan da İngilterənin siyasetini müəyyən qədər başa düşərək Rusiya ilə yaxınlaşmaq qərarına gəlmişdi. 70-ci illərin əvvəlində Balkanlar uğrunda rəqabətin zəifləməsi Avstriyanın Rusiya ilə yaxınlaşmasına imkan verdi. Rusiya da Avs-

triya-Macaristanla əməkdaşlıqda maraqlı idi, bu yolla Avstriya-Macaristanın Almaniya ilə ittifaqına mane olmaq fikrində idi.

1872-ci ilin sentyabrında Avstriya-Macaristanın imperatoru F.İosif I Vilhelmlə görüşmək üçün Berlinə gəlməli idi. Bu səfər haqqında məlumat Rusiya hökumətinin narahatlığına səbəb olmuşdu. Rusyanın imperatoru II Aleksandr Almaniyanın Peterburqdakı səfirinə Berlin görüşündə iştirak etmək istədiyini bildirmiş, səfir bu barədə alman hökumətinə məlumat vermişdi. Almaniyanın rəhbərliyi II Aleksandri Berlinə dəvət etməyi qərara aldı.

1872-ci ilin sentyabrında Berlində üç imperatorun görüşü oldu. Görüş zamanı xarici işlər nazirləri 1871-ci ildə Fransada baş verən hadisələri (Paris komunası və I Beynəlmilələ qarşı mübarizə tədbirlərini) də müzakirə etmişdilər. Berlində Rusyanın xarici işlər naziri Qorçakov Avstriyanın İngiltərə ilə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün böyük səylər göstərmişdi. Bu dövrdə Orta Asiyada İngiltərə-Rusya ziddiyyətləri kəskinləşmişdi və Rusiya Avstriyanın İngiltərənin müttəfiqi olmasını istəmirdi. Avstriya çalışırdı ki, Rusiya onun Balkanlardakı mövqelərinə təminat versin və serblərin milli hərəkatına kömək etməsin. Avstriya və Rusiya Balkanlarda mövcud vəziyyəti saxlamaq haqqında razılığa gəlmişdi.

Berlin görüşü zamanı Almaniyanın kansleri O.Bismark ən çox Fransanı təcrid etmək haqqında düşünürdü. Rusiya isə Fransanın təcrid edilməsinin əleyhinə idi. Çünkü, Fransanın zəifləməsi və Almaniyanın Qərbi Avropada hegemonluğu Rusiya üçün təhlükəli idi. Berlində olarkən Qorçakov Fransanın Berlindəki səfiri ilə görüşüb ona başa salmışdı ki, Fransaya qarşı Almaniyani müdafiə etməyəcək. Fransanın səfiri Parisə məlumat göndərmişdi ki, O.Bismark Berlində qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmayıb.

Rusiya Almaniya ilə əlaqələr saxlamağa və ondan İngiltərəyə qarşı mübarizədə istifadə etməyə çalışırdı. Almaniya ilə əməkdaşlıq Rusiyaya həm də Polşa torpaqları üzərində nəzarətini saxlamaq üçün zəruri idi. 1873-cü ilin əvvəlində Polşa çarlığının canişini qraf Berq Almaniya ilə Rusiya arasında hərbi yardım haqqında saziş imzalanmasını təklif etdi. O.Bismark təşəbbüsü

beyöndi, aynı zamanda Avstriya-Macaristan, Almanya ve Rusya arasında hərbi saziş bağlanmasına tərəfdar olduğunu bildirdi.

1873-cü ilin mayın 6-da Almanya imperatoru I Vilhelmin Peterburqa səfəri zamanı Rusiya ilə Almanya arasında hərbi saziş imzalandı. Sazişə görə xarici hərbi müdaxilə zamanı tərəflər bir-birinə 200 minlik ordu ilə hərbi yardım göstərməli idi.

1873-cü ilin iyununda Rusya imperatoru II Aleksandr Vyanaya səfər etdi. Rusya çalışırkı ki, Avstriya-Macaristan onun Almanya ilə bağladığı hərbi sazişə qoşulsun. Avstriya-Macaristan Rusya ilə Almanya arasında imzalanmış hərbi sazişə qoşulmaq istəmirdi, çünki bu saziş onu İngiltərə ilə müharibəyə cəlb edə bilərdi. 1873-cü ilin iyunun 6-da Vyanada Rusiyanın və Avstriya-Macaristanın dövlət başçıları arasında imzalanmış sazişə görə tərəflər mübahisəli məsələləri danışıqlar yolu ilə həll etməli, xarici hərbi təhlükə zamanı birgə davranış xəttini müəyyən etməli idi. Tərəflər bir-birinə hərbi yardımını hərbi saziş imzalayandan sonra göstərməli idi. 1873-cü ilin oktyabrın 23-də Almanyanın imperatoru Vyanada Rusya-Avstriya sazişinə qoşuldu. «Üç imperatorun ittifaqı» ittifaq müqaviləsi deyil, məsləhət paktı idi. Bu saziş Rusyanın qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə kömək edə bilərdi. İngiltərə Şərqdə Rusyanın mövqelərinin zəifləməsinə çalışırdı. «Üç imperatorun ittifaqı» həm də Avropa ölkələrində inqilabi hərakata qarşı yönəlmüşdi.

1873-cü ildə Fransada monarxiya tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi Almanya hökumətini narahat etdi. Almanya Fransanın Avstriya-Macaristanla yaxınlaşmasından ehtiyat edirdi. O.Bismark həm də Fransanın Rusya ilə əməkdaşlığının əleyhinə idi. Fransa öz hərbi potensialını sürətlə bərpa edirdi. 1873-cü ilin sentyabrında Almanya öz qoşunlarını Fransa ərazisindən çıxartdı. Fransanın xarici siyaseti fəallaşdı. O.Bismark Fransanın hərbi potensialının bərpasına mane olmaq üçün onu müharibə ilə hədələməyə başladı, eyni zamanda Fransanın Almaniyaya qarşı müharibəyə hazırlaşması haqqında təbliğat aparırdı.

Almanya Fransaya qarşı müharibəyə başlamaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Fransadakı kilsələrdə Elzas və Lotaringyanın qaytarılmasından ötrü dualar oxunurdu. Lotaringi-

yanın bir hissəsi Almanya ərazisində yerləşir. O.Bismark Fransa hökumətindən bu işin təşkilatçılarını cəzalandırmağı tələb etdi. Fransanın xarici işlər naziri de Broyl bildirdi ki, hökumət qısa təbliğatını müdafiə etmir, lakin yepiskoplari cəzalandırmaq niyyətində deyil. Almanya mətbuatında Fransa əleyhinə təbliğatın genişlənməsi ictimai rəyi müharibəyə hazırlamağa yönəlmüşdi. Mətbuatda Fransa hökumətinin Almanyanın hökumətə müxalifətdə olan din xadimləri ilə əlaqələrində bəhs olunurdu.

1873-cü ildə Almaniyada iqtisadi böhran başladı. Almanya inhisarları silahlanmayı və Fransaya qarşı müharibəni böhrandan çıxməq üçün mühüm vasitə sayıldı. Almanya hərbi cəhətdən Fransadan üstün idi və Fransa ilə müharibədə qələbəsinə şübhə etmirdi. Lakin Almanya hökuməti müharibəyə başlamazdan əvvəl böyük dövlətlərin bitərəfliyini təmin etməli idi.

Fransa Almanyanın ona qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını biliirdi. Fransanın və Rusyanın Berlindəki səfirləri Almaniyada hökumətin və hərbiçilərin müntəzəm şəkildə Fransa-yaya qarşı müharibənin zəruriliyindən danışması haqqında öz hökumətlərinə məlumat göndərirdi.

Almanya hökuməti Fransa ilə münasibətlərin kəskinləşməsindən sürətlə silahlanmaq və hərbi büdcəni artırmaq üçün istifadə edirdi. Almanya Fransanı daim özündən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışırdı. O.Bismark həmişə və hər yerdə Fransanın siyasetinə mane olurdu.

Fransanın xarici işlər naziri Dekaz bildirdi ki, Almanyanın təzyiqlərinə daha güclü müqavimət göstərmək lazımdır. Dekaz bilirdi ki, Avstriya-Macaristan, Rusya və İngiltərə Almanyanın qüvvətlənməsini istəmir. Fransa hökuməti Rusya, Avstriya və İngiltərə hökumətlərinə məktub göndərib Almanyanın Fransaya qarşı müharibəyə hazırlaşdığını onların nəzərinə çatdırıcı və həmin dövlətlərdən kömək istədi. Rusya və Avstriya-Macaristan Fransa ilə həmrəy olduqlarını bəyan edib O.Bismarkın Fransaya qarşı fəaliyyətini ittiham etdilər.

İngiltərənin kralıçası Viktoriya Almanyanın imperatoru I Vilhelma məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, Almanyanın Fransaya qarşı yeni müharibəsi məqsədə uyğun deyil. Avropa

dövlətlərinin mövqeyini nəzərə alan O.Bismark Fransaya təzyiqi azaltdı. Lakin Almaniyanın kansleri geri çəkilmək niyyətində deyildi və Fransanın beynəlxalq təcridinə nail olmaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Almaniya ilk növbədə Rusyanın bitərəfliyini təmin etməli idi. Almaniya Yaxın Şərqdə Rusiyaya kömək etməyə başladı. Yaxın Şərq Almaniyanın mənafə zonasına daxil deyildi.

1875-ci ilin fevralında Almaniya höküməti danışqlar aparmaq üçün Peterburqa xüsusi nümayəndə göndərdi. Almaniyanın nümayəndəsi Rusyanın imperatoru və xarici işlər naziri ilə danışqlar zamanı bildirdi ki, onun ölkəsi mühüm siyasi məsələlərdə Rusiya ilə eyni mövqədən çıxış etməkdə maraqlıdır. Rusyanın imperatoru Almanyanın mövqeyini bəyəndiyini, amma Yaxın Şərqdə vəziyyətin dəyişməsində maraqlı olmadığını bildirdi. Rusiyani şirnikləndirmək üçün Almanyanın nümayəndəsi bildirdi ki, Almanya Balkan yarımadasında Rusiyaya mane olmayıacaq. O.Bismark çalışırdı ki, Rusiya Fransaya kömək etməsin. Lakin Almaniyanın kansleri Rusyanın Fransaya münasibətdə siyasetinin dəyişməsinə nail olmadı.

Fransanın öz silahlı qüvvələrini artırması Almaniyani narahat edirdi. Almanya mətbuatında Fransa əleyhinə yazıların sayı artdı. 1875-ci ilin aprelin 5-də alman qəzclərindən biri yazmışdı ki, Fransa Avstriya və İtaliya ilə ittifaq yaratmağa çalışır və sürətlə Almaniyaya qarşı müharibəyə hazırlaşır. Mətbuatdakı yazıların əksəriyyəti O.Bismarkın təşəbbüsü və iştirakı ilə hazırlanırdı. Almaniyanın kansleri həmişə öz məqsədlərinə çatmaq üçün mətbuat diplomatiyasının imkanlarından geniş istifadə etmişdi. O.Bismark Berlində xarici ölkə səfirləri ilə səhbət zamanı Fransanın Almaniyaya qarşı hücumu hazırlaşmasından danışındı. Almanya ordusunun baş qərargah rəisi Moltke xarici diplomatlarla görüş zamanı deyirdi ki, Almanya təcavüzün qarşısını almalıdır və Fransa tərksilah keçirməsə müharibə zəruri olacaq. O.Bismark Belçikanın Berlindəki səfirinə demişdi ki, Fransa ordusu Almaniyaya Belçika ərazisindən hücum edəcək. Ona görə Belçika səfirinin öz hökümətinə göndərdiyi məktubda deyildi ki, Almanya Belçika və Lüksemburqu işgal etməyə hazırlaşır.

1875-ci ilin mayın 5-də Almanyanın Parisdəki səfiri Fransanın xarici işlər naziri ilə görüş zamanı bildirmişdi ki, Fransanın sülhsevər bəyənatları onun hökümətini təmin etmir, Fransanın hərbi tədbirləri Almaniya üçün təhlükə yaradır. Mayın 8-də Rusyanın Parisdəki səfirinin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi məlumatda deyildi ki, Fransa Almaniyanın ona hücum edəcəyindən ciddi narahatdır, Belçika isə Almaniyaya qarşı Rusiyadan yardım xahiş edir.

Fransanın xarici işlər naziri çalışırdı ki, Rusiya və Ingiltərə Fransanı müdafiə etsin, onun təşəbbüsü ilə Ingiltərə mətbuatında Almaniyaya qarşı geniş təbliğat başlandı. Rusiya höküməti Fransanın Peterburqdakı səfirinə bildirdi ki, Rusiya Fransaya fəal diplomatik yardım göstərəcək. Almaniyanın Fransanı və Belçikanı qüvvə tətbiqi ilə hədələməsi Ingiltəroni narahat edirdi. Ingiltərə Belçikanın almanlar tərəfindən işğal edilməsinin və Fransanın növbəti dəfə məğlub edilməsinin əleyhinə idi. Ingiltərə hər hansı bir Avropa dövlətinin qitədə hegemonluğunun qarşısını almaq üçün Avropada qüvvə tarazlığının saxlanmasına çalışır və Avropa dövlətləri arasında ziddiyyətlərdən istifadə edirdi. Ingiltərə höküməti Almaniyaya qarşı Rusiya ilə ittifaq yaratmağa hazır idi. Ingiltərə Avstriya-Macarıstan və İtaliyanı Almaniyaya qarşı öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Ingiltərə mətbuatında Almaniyanın Avstriyaya qarşı hücumu hazırlaşması haqqında yazılar nəşr edildi. Lakin Ingiltəronin cəhdləri nəticəsiz oldu.

1875-ci ilin mayın 10-da Rusiya imperatoru II Aleksandr baş nazirlə birlikdə Berlinə gəldi. O.Bismark Rusyanın baş nazirini əmin etdi ki, Almanya Fransaya hücum etməyə hazırlaşır. Mayın 10-da O.Bismark Ingiltəronin Berlindəki səfiri ilə görüşü zamanı bildirdi ki, onun ölkəsi Fransa ilə müharibə etmək niyyətində deyil. Səfərin yekunları ilə bağlı Rusyanın baş nazirinin Avropa ölkələrindəki Rusiya səfirliliklərinə göndərdiyi teleqramda deyildi ki, Rusiya imperatorunun Berlinə səfəri nəticəsində Avropada sülh təmin edilib, yəni, Rusyanın təzyiqi nəticəsində Almaniyanın Fransaya hücumunun qarşısı alınıb. Teleqramın mətni O.Bismarkı ciddi narahat etdi. O.Bismark əmin oldu ki, Almaniyanın Fransaya qarşı müharibəyə başlaması yolunda əsas maneə Rusiyadır. Eyni zamanda, 1875-ci il

hadisələri nəticəsində üç imperatorun ittifaqı zəiflədi ki, bu da İngiltərə və Fransanın mənafelərinə uyğun idi.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi və Berlin konqresi nəticəsində «üç imperatorun ittifaqı» dağıldı. Rusiya ilə Avstriya-Macaristan arasında ziddiyətlər kəskinləşdi. Almaniya Avstriya-Macaristəni müdafiə edirdi. Almaniya Avstriya-Macaristən monarxiyasının dağılmışının və cənub slavyanlarının müstəqil dövlətlər yaratmasının əleyhinə idi. Rusiya Avstriya-Macaristəndən güclü idi və Almaniya üçün təhlükə yaradırdı. Ona görə Almaniya Rusyanın zəifləməsinə çalışırı.

Almaniyanın iqtisadi inkişafının sürətlənməsi digər Avropa dövlətlərini narahat edirdi. Almaniya ilə Fransa arasında yeni müharibə təhlükəsi artmışdı. Almaniya Fransanı məğlub edib Avropanın ən qüdrətli dövlətinə çevrilə bilərdi. Bu isə İngiltərə və Rusyanın mənafelərinə uyğun deyildi. İngiltərə, Rusiya və Fransa arasındaki ziddiyətlər, onların Almaniyaya qarşı birləşməsini çətinləşdirirdi. Almaniya İngiltərə və Rusiyaya qarşı Avstriya-Macaristənla ittifaq yaratmaqdə maraqlı idi. Siyasi münasibətlərin pisləşməsi Almaniya ilə Rusya arasında iqtisadi əlaqələrə də təsir göstərdi.

1879-cu ildə Rusiyadan məhsul ixracının 30%-i Almaniyanın payına düşündü. 1879-cu ildə Almaniya höküməti gömrüyü artırmaq yolu ilə Rusiyadan kənd təsərrüfatı məhsullarının idxləmini məhdudlaşdırıldı. Rusiya mətbuatında Almaniyanın siyaseti kəskin tənqid edildi. Almaniya höküməti Rusiyadan idxlən taxıl üçün gömrüyü artırılmışdı.

Rusyanın idxləndə Almaniyada istehsal edilmiş sənaye məhsulları mühüm yer tuturdu. Təhkimciliyin ləgvindən sonra Rusiyada kapitalizmin, o cümlədən sənayenin inkişafı sürətlənmişdi. Bu isə Rusiya bazarda iqtisadi rəqabətin güclənməsinə səbəb oldu. Ona görə 1876-cı ildə Rusiya höküməti Almaniyadan idxlən sənaye məhsulları üçün gömrüyü artırdı. Gömrük haqqı qızılla ödənilməli idi.

Rusiya-Almaniya münasibətlərinin pisləşməsi Almaniyanın Avstriya-Macaristənla yaxınlaşmasına təkan verdi. Almaniyanın imperatoru I Vilhelm Avstriya ilə ittifaqını əleyhinə idi. O.Bismark imperatoru inandırmaq istəyirdi ki, Berlin konqre-

sindən sonra Almaniya üçün Rusiya tərəfindən təhlükə artmışdır. Lakin I Vilhelm mövqeyini dəyişmək istəmirdi. 1879-cu ilin sentyabrın 4-də Almaniya və Rusiya imperatorlarının sərhəddə görüşü oldu. Görüş zamanı Rusiya imperatoru I Vilhelmi inandırdı ki, iki ölkə arasında münasibətləri O.Bismark qəsdən pisləşdirməyə çalışır. Görüşdən sonra I Vilhelm Avstriya ilə ittifaq haqqında eşitmək belə istəmirdi.

O.Bismark Avstriya-Macaristən höküməti ilə danışıqları davam etdirirdi. 1879-cu ilin sentyabrın 21-də O.Bismarkın Vyanaya səfəri zamanı ittifaq müqaviləsinin maddələri razılışdırıldı. Vyanadan qayıtdıqdan sonra O.Bismark I Vilhelmə töziq etmək üçün bildirdi ki, Avstriya ilə ittifaq müqaviləsi bağlamasa hökümət istefaya çıxacaq. Almaniyanın imperatoru Avstriya-Macaristənla ittifaq müqaviləsinin bağlanması ilə razılaşdı. 1879-cu ilin oktyabrın 7-də Vyanada Almaniya ilə Avstriya-Macaristən arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, bu dövlətlərin birinə Rusiya həcum etdiyi halda digəri ona hərbi yardım etməli və müttəfiqi ilə məsləhətləşmədən düşmənlə gizli barışq imzalamamalı idi. Üçüncü ölkənin ittifaq yaradan dövlətlərdən birinə hückumu zamanı o biri bitərəf qalmalı idi, lakin Rusyanın təcavüzkarə kömək etdiyi halda müttəfiqlər bir-birinə hərbi yardım göstərməli idi.

Avstriya-Macaristənla müqavilənin imzalanmasından sonra I Vilhelm Rusiya imperatoruna məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, Almaniya ilə Avstriya-Macaristən arasında ittifaq müqaviləsi Avropada sülhü birlikdə qorumaq üçün imzalanıb və Rusiyaya həmin müqaviləyə qoşulmaq təklif edilirdi. Almaniyanın Avstriya ilə yaratdığı ittifaq həm də Fransaya qarşı yönəlməşdi. Almaniyanın əsas məqsədlərindən biri Fransanın beynəlxalq təcridinə nail olmaq idi. Almaniyanın siyaseti Rusyanın Fransa ilə ittifaq yaratmasını zəruri etmişdi.

Berlin konqresindən sonra Rusyanın İngiltərə ilə münasibətləri gərgin idi. İngiltərə Qara dəniz boğazlarına nəzaret edirdi. 1879-cu ilin yazına qədər İngiltərə donanması Mərmərə dənizində qalmışdı. İngiltərə Qara dəniz boğazlarının hərbi gəmilər üçün bağlı olması prinsipinə əməl etmək fikrində deyildi. Cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Rusiya

1881-ci ildə Qara dənizdə güclü hərbi donanma yaratmağa başladı.

Rusiya höküməti ölkəni diplomatik təcrid vəziyyətindən çıxarmağa çalışırdı. Rusyanın əsas məqsədlərindən biri İngiltərənin Avstriya-Macaristanla müttəfiqliyinə son qoyulması idi. Rusiya höküməti İngiltərəni inandırmaq istəyirdi ki, onun Hindistandakı mənafeləri üçün təhlükə yarada bilər. Rusiya həm də İngiltərənin Türkiyə ilə əlaqələrinin zəifləməsinə çalışırdı.

İngiltərə ilə Avstriyanın əlaqələrini zəiflətmək üçün Rusiya «üç imperatorun ittifaqı»nın bərpasında maraqlı idi. Rusiya Orta Asiyada qoşunlarının sayını artırdı. 1882-ci ildə Misirin İngiltərə tərəfindən işğali İngiltərə ilə Türkiyənin münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb oldu. Rusiya Qara dəniz boğazlarına yaxın olmaq üçün Bolqarıstanda mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi.

Rusiya höküməti «üç imperatorun ittifaqı»nı bərpa etmək üçün fəaliyyətə başladı. 1878-ci ilin noyabrında Rusyanın İngiltərədəki səfiri Vyanaya gəldi. Şuvalov Avstriyanın xarici işlər nazirinə bildirdi ki, Rusiya Avstriya-Macaristanla münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlıdır və Berlin konqresinin qərarlarını yerinə yetirir. Rusyanın nümayəndəsi bildirdi ki, Türkiyə Berlin traktatının bir sıra maddələrinə əməl etmədiyinə görə Rusiya qoşunlarının Türkiyə ərazisində qalmasının müddəti artırılmalıdır. Avstriyanın xarici işlər naziri Rusyanın təkliflərini qəbul etmedi. Şuvalov Vyanada həm də Almaniyənin səfiri ilə görüşdü və səfərinin məqsədi haqqında ona məlumat verdi. Almaniyənin səfiri Şuvalovun təklifi haqqında Berlinə məlumat göndərdi. Səfirə göndərdiyi cavab məktubunda O.Bismark bildirdi ki, Rusiya ilə yeni sazişin imzalanmasına tərəfdardır.

1879-cu ilin fevralın 9-da İstanbulda Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Berlin konqresinin qərarları San-Stefano müqaviləsinə əlavə edildi, qalan maddələr dəqiqləşdirildi. Türkiyə Rusiyaya 255 milyon manat təzminat ödəməli idi. Türkiyə ağılığına qarşı milli hərakatda iştirak edənlərin hamısı bağışlanmalı idi. 1879-cu ilin fevral-mart aylarında Rusiya qoşunları Türkiyə ərazisindən çıxarıldı. Şərqi Rumeliya və Bolqarıstan knyazlığının ərazisində rus qoşunları 1879-cu ilin aprelindən qalmalı, sonra isə üç ay ərzində oradan çıxarılmalı idi.

Rusiya höküməti Almaniya ilə münasibətlərin pisləşməsindən narahat idi. Lakin Almaniya Rusiya ilə münasibətləri kəsmək niyyətində deyildi. Almaniya Avstriya-Macaristanla müqavila bağlayıb onu Rusiyaya qarşı öz müttəfiqinə çevirmişdi. Almaniya Rusyanın Fransa ilə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün onunla yeni saziş bağlamaq istəyirdi. Rusyanın mülkədarları Almaniya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasını tələb edirdilər. Rusiya Almaniya ilə saziş bağlayıb qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək və İngiltərəyə qarşı daha səmərəli mübarizə aparmaq fikrində idi.

O.Bismark Rusyanın Berlindəki səfiri ilə görüşü zamanı bildirdi ki, Avstriyanın iştiraki ilə üçtərəfli sazişə tərəfdardır. Rusiya, Almaniya və Avstriya-Macaristan arasında danışqlar il yarım davam etdi. Rusiya Avstriya-Macaristanla yeni saziş imzalamağa tələsmirdi.

1880-ci ildə İngiltərədə liberallar hakimiyyətə gəldi. Baş nazir Qladston bildirdi ki, İngiltərə sülhün qorunmasına və Avropanın böyük dövlətləri ilə əməkdaşlığı çalışacaq. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Türkiyə höküməti Berlin konqresinin qərarlarını mütləq yerinə yetirməlidir. İngiltərə Avropada yaranmış ittifaqlara qoşulmaq və öz üzərinə öhdəlik götürmək istəmirdi. «Parlaq təcrid» siyasetinə görə İngiltərə öz rəqiblərini başqasının əli ilə zəiflətməli idi.

Avstriya-Macaristan İngiltərənin siyasetinin dəyişməsindən narahat idi. Avstriya höküməti başa düşdü ki, İngiltərə ona kömək etməyəcək. 1881-ci ilin iyunun 18-də Almaniya-Rusiya-Avstriya sazişi imzalandı. Bu saziş hərbi ittifaqın yaranmasını nəzərdə tutmurdu və əslində bitərəflik haqqında müqaviləyə bənzəyirdi. Sazişdə deyilirdi ki, tərəflərdən birinin dördüncü dövlətlə müharibəsi zamanı digər iştirakçılar bitərəf qalmalıdır. Başqa sözə Almaniya-Fransa müharibəsi zamanı Rusiya, Rusiya-İngiltərə müharibəsi zamanı Almaniya və Avstriya-Macaristan bitərəf qalmalı idi. Bitərəflik bu dövlətlərdən birinin Türkiyə ilə müharibəsinə də şamil edilməli idi. Rusiya Berlin traktatı ilə Avstriyaya verilmiş hüquqlara hörmətlə yanaşmalıdır. Qara dəniz boğazları hərbi gəmilər üçün bağlanmalı idi. «Üç imperatorun ittifaqı» gizli xarakter daşıyırırdı.

Tunisin Fransanın protektoratına çevrilməsi Avropada siyasi qüvvələrin yerləşməsinə böyük təsir göstərdi. Almaniyanın kanseri İtaliyanın Tunisə olan iddialarını müdafiə edirdi. O.Bismark bu yolla İtalya ilə Fransa arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə çalışırdı. Almaniyanın məqsədi İtaliyanı öz müttəfiqinə çevirmək idi.

İtalya Avstriya-Macaristan monarxiyasının tərkibində olan Triest və Trentinonu ilhaq etmək isteyirdi. Bu işdə Fransa İtaliyaya kömək edə bilerdi. İtalya Tunisin Fransa tərəfindən işgalina inanmırıldı. Tunisin Fransanın protektoratına çevrilməsindən sonra İtalya Almaniya və Avstriya-Macaristanla yaxınlaşmağa başladı. İtalya eyni zamanda həm Fransaya, həm də Almaniya və Avstriya-Macaristana qarşı mübarizə aparmaq iqtidarından deyildi. İtalya bir sırə məqsədlərinə hərbi cəhdən böyük potensialı olan dövlətlərin köməyi ilə nail olmaq isteyirdi.

İtalya kralı və burjuaziya Almaniya ilə ittifaq tərəfdarı idi. İtalya hökuməti həm də «Roma məsələsi»ni Almaniyanın köməyi ilə həll etmək fikrində idi. İtalya hökumətinin Almaniya və Avstriya ilə yaxınlaşmaq təklifinə cavab kimi O.Bismark bildirdi ki, Berlinə yol Vyanadan keçir. İtalya hökuməti O.Bismarkın işaretini başa düşdü. 1881-ci ilin yanvarında Vyanaya İtaliyadan gizli şəkildə nümayəndə göndərildi.

Avstriya-Macaristan ittifaq yaratmaq haqqında İtaliyanın təklifini qəbul etdi. Bu yolla Rusiyaya qarşı müharibə zamanı İtaliyanın bitərəfliyini tömin etmək olardı. Almaniyaya isə İtalya Fransanı təcrid etmək üçün lazım idi. 1881-ci ilin sonunda İtalya ilə Almaniya və Avstriya-Macaristan arasında danışıqlar başlandı. 20 may 1882-ci ildə Almaniya, İtalya və Avstriya-Macaristan arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı və Üçlər ittifaqı yarandı. Müqavilə beş il müddətinə imzalanmış və sonradan vaxtı artırıldıgına görə 1915-ci ilə qədər mövcud olmuşdu. Müqaviləyə görə Almaniya və Avstriya Fransaya qarşı müharibə zamanı İtaliyaya kömək etməli idi. Müqavilədə Avstriyanın Fransaya qarşı müharibə zamanı Almaniyaya kömək etməsindən bəhs edilmirdi. Tərəflərdən birinin eyni vaxtda iki dövlətlə müharibəsi zamanı digərləri ona hərbi yardım etməli idi. Tərəflərdən birinin

İngiltərə və ya Rusiyaya qarşı müharibəsi zamanı digərləri bitərəf qalmalı idi. Üçlər ittifaqı Rusiyaya və Fransaya qarşı yönəlmüşdi.

XIX əsrin 80-cı illərində Avropada cərəyan edəri hadisələrin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. 1885-ci ilin sentyabrında Şərqi Rumeliyanın paytaxtı olan Plovdiv şəhərində üşyan oldu. Əhali Türkiyə qubernatorunu şəhərdən qovdu və Şərqi Rumeliyanın Şimali Bolqaristanla birləşməsini elan etdi.

Avstriya-Macaristan çalışırdı ki, Rusiyanın Bolqaristana təsiri zəifləsin. Avstriya ilə iqtisadi əlaqələrin Bolqaristan üçün əhəmiyyəti böyük idi. Rusiya və Avstriya-Macaristan Bolqaristan ərazisində dəmiryolu çəkmək isteyirdilər. 1880-ci ildə Avstriya ilə Serbiya arasında imzalanmış saziş Belqraddan Bolqaristan sərhədine qədər dəmir yolunun çəkilməsini nəzərdə tuturdu. 1883-cü ildə Avstriya, Bolqaristan və Türkiyə arasında imzalanmış sazişə görə Avstriya Bolqaristan ərazisində dəmiryolu çəkməli idi. Bolqaristan ərazisində Rusiya da dəmiryolu çəkmək isteyirdi.

Bolqaristan knyazı Aleksandr Avstriya ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlı idi. Ona görə Rusiya hökuməti bildirdi ki, Bolqaristan knyazı ölkənin birləşməsini elan etməklə Berlin konqresinin qərarını pozmuşdur. Eyni zamanda Rusiya hökuməti Bolqaristan ordusunda təlim keçən zabitlərini ölkəyə qaytardı.

Rusiya ilə Türkiyə arasındaki müharibədən sonra Bolqaristanın Serbiya ilə münasibətləri gərgin idi. Serbiya Rusiyanın Bolqaristana himayədarlıq etməsindən narazı idi. Ona görə Serbiya hökuməti Avstriya ilə six əməkdaşlıq etməyə başladı. 1881-ci ilin mayında Avstriya-Macaristanla Serbiya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı. Serbiya iqtisadi cəhətdən Avstriya-Macaristandan asılı idi. 1881-ci ilin iyunun 28-də Serbiya ilə Avstriya-Macaristan arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Serbiya ərazisində Avstriyaya qarşı təbliğat aparılmamalı idi. Serbiya hökuməti başqa ölkələrlə siyasi müqavilə bağlamazdan əvvəl mütləq Avstriya-Macaristanla məsləhətləşməli idi. Müqavilə tərəflərin həm də hərbi əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. Bolqaristanın birləşməsini nəzərə alan Serbiya Avstriya-Macaristandan kömək istəmişdi. Çünkü

Serbiya öz ərazisini cənub qonşularının hesabına genişləndirmək istəyirdi.

Avstriya-Macaristan Balkan yarımadasında mövqelerini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Ona görə Avstriya Serbiyanı Bolqaristana qarşı müharibəyə sövg edirdi. Vyana bankları Serbiya hökümətinə kifayət qədər kredit vermişdi. 1885-ci ilin noyabrında Serbiya Bolqaristana qarşı müharibəyə başladı. Lakin Bolqaristan ordusu Serbiya qoşunlarını darmadağın etdi. Avstriya-Macaristan Bolqaristandan Serbiya ilə müharibəni dərhal dayandırmağı tələb etdi. Bolqaristan Avstriyanın tələbi ilə razılaşdı və tərəflər arasında imzalanmış müqavilə ilə əvvəlki vəziyyət bərpa edildi.

Bolqaristan hökümətinin siyasəti Rusiyani narahat edirdi. Ona görə Rusiya Almaniya və Avstriyaya müraciət etdi ki, birlikdə Bolqaristan hökümətinə təzyiq göstərsinlər. Rusiya çalışırdı ki, Bolqaristan knyazı Aleksandr Şərqi Rumeliyadan imtina etsin. Avstriya-Macaristan Balkan yarımadasında Rusyanın rəqibi idi və onun Rusiyaya kömək etməsi inandırıcı deyildi. Macaristan isə Bolqaristandan güclənməsini istəmirdi və Rusiyaya kömək etməyə başladı. Bu isə Avstriya-Macaristan hökümətini Rusiya ilə birlikdə fəaliyyət göstərməyə məcbur etdi. Almaniya höküməti bildirdi ki, Şərqi Rumeliya məsələsində Rusiya və Avstriyanın mövqeyini müdafiə edir.

İstanbulda səfirlərin konfransı keçirildi. İştirakçıların eksəriyyəti Şərqi Rumeliyanın Türkiyənin nəzarətində qalmasına tərəfdar idi. İngiltərə razılaşmadığını görə konfransda müzakirə edilən məsələ ilə bağlı qərar qəbul edilmədi. Lakin Rusiya Türkiyənin Bolqaristana qoşun göndərməsinin əleyhinə idi. Yaramış şəraitdən istifadə edən Yunanistan Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq istəyirdi. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Yunanistanın Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamasına imkan verməyəcək. İngiltərə Türkiyə hökümətinə Bolqaristana knyazı ilə əməkdaşlıq etməyi tövsiyyə etdi. İngiltərə Şərqi Rumeliya məsələsindən Rusyanın Balkan yarımadasında mövqeyini zəiflətmək üçün istifadə edirdi.

Türkiyə ilə Bolqaristan knyazlığı arasında imzalanmış sazişə görə Şərqi Rumeliya Türkiyənin nəzarətində qalırıldı. Lakin

Bolqaristanın şimalı və cənubu eyni hökümət tərəfindən idarə olunmalı idi. Belə ki, Türkiyə sultani öz fərmanı ilə Bolqaristan knyazını həm də Şərqi Rumeliyanın gubernatoru təyin etməli idi. 1886-ci ilin əvvəlində Rusiya Türkiyə ilə Bolqaristan arasında imzalanmış saziş tanıdığını bildirdi, eyni zamanda Bolqaristan müxalifətinə yardımı artırdı. 1886-ci ilin avqustunda Şimali Bolqaristanda dövlət çevrilişi həyata keçirildi. Mitropolit Kliment və Liberal partiyasının sədri Tsankov başda olmaqla qurulmuş yeni hökümət Rusiya ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Lakin az sonra Sofiyada yeni çevriliş həyata keçirildi. Mühafizəkarlar partiyasının lideri Stanbulov başda olmaqla üç nəfərdən ibarət Qəyyumluq şurası yaradıldı. Bu hökümət xarici siyasetdə Avstriya-Macaristana meyl edirdi.

XIX əsrin 80-ci illərində Rusiya ilə Almaniya arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Almaniya ilə Rusiya arasında iqtisadi rəqabət artdı. Rusiya sənaye məhsullarının çox hissəsini Almaniyadan alırdı. XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusiyada sənayenin inkişafının sürətlənməsi Almanianın mənafeyinə uyğun deyildi. Rusiya höküməti iqtisadiyyata himayədarlıq siyasəti həyata keçirirdi və sənaye məhsulları üçün gömrüyə artırılmışdı. Bu isə Rusiya bazarında Almanianın mövqeyinin zəifləməsinə səbəb oldu.

Almaniya höküməti dəfələrlə Rusiyaya müraciət etmiş və idxlə gömrüyünü azaltmağı xahiş etmişdi. Rusiya höküməti büdcə kəsirini həm də idxlə gömrüyünün hesabına aradan qaldırmaq istəyirdi. Ona görə Almanianın təkliflərini qəbul etmədi və 1884-1885-ci illərdə idxlə gömrüyünü daha da artırdı.

Almaniya kansleri O.Bismark bildirdi ki, Rusiyadan idxlə edilən taxıl üçün gömrük artırılacaq və Almaniya Rusiyaya kredit verilməsi məsələsinə yenidən baxacaq. Almaniya mətbuatında Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsini təbliğ edən yazıların sayı artırdı. Almanianın mövqeyi maliyyə imkanları məhdud olan və xaricə daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən Rusyanın narahatlılığına səbəb oldu.

1886-ci ilin mayında O.Bismarkın Berlinda Rusyanın səfiri P.Suvalovla görüşü oldu. O.Bismark bildirdi ki, Rusiya Bolqaristana qoşun göndərmək və bütün vasitələrlə Bolqaristanda

öz mövqelərini bərpa etmək hüququna malikdir. O.Bismark daha sonra qeyd etdi ki, Almaniya çalışacaq ki, Avstriya Balkanlarda Rusiyaya mane olmasın. Rusiya hökümətinin sənaye məhsulları üçün idxal gömrüyünü artırmasını isə O.Bismark Almaniyada sənayenin inkişafına mane olan ciddi amil kimi qiymətləndirdi. Əslində O.Bismark Rusiya hökümətinə çatdırmaq istəyirdi ki, sənaye məhsulları üçün idxal gömrüyünü azaltsa Almaniya Rusyanın Balkanlarda hüquqlarını tanıyacaq. O.Bismark Rusiya səfirlinin nəzərinə çatdırıldı ki, mülkədarlar Almaniya hökümətindən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün idxal gömrüyünün artırılmasını tələb edir. Rusyanın səfiri O.Bismarkla görüşün məzmunu haqqında Peterburqa məlumat göndərdi. Rusiya höküməti dəmir və kömür üçün gömrüyün artırılmasını təxirə saldı. O.Bismark 1886-cı ildə bildirdi ki, Qara dənizlə bağlı məsələlərdə Rusiyaya kömək edəcək. Rusyanın səfiri O.Bismarkla görüş zamanı bildirdi ki, Rusiya üçün cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Almaniyadan əsil məqsədi Rusiyani Türkiyəyə qarşı yeni müharibəyə sövg etmək idi. Rusiya isə hərbi cəhətdən zəif idi və XIX əsrin 80-cı illərində boğazlar məsələsinə onun marağı böyük deyildi.

XIX əsrin 80-cı illərində Rusiya mətbuatında Fransa ilə əməkdaşlığı təbliğ edən yazıların sayı artdı. Yüksək vəzifəli hərbiçilərin bir qismi Fransa ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Rusiya imperatoru III Aleksandr Almaniyadan səmimiyyətinə inanmırı, O.Bismarka isə nifrət bəsləyirdi.

Avropada beynəlxalq vəziyyətə təsir göstərən amillərdən biri Fransa ilə Almaniya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi idi. 1886-cı ildə general Bulanje Fransanın hərbi naziri təyin edildi. Onun səyləri nəticəsində Fransada Almaniyaya qarşı müharibə təbliğati gücləndi.

Fransanın hərbi potensialının artması Almaniyani narahat edirdi. Almaniya Fransaya qarşı müharibəyə hazırlaşındı. Almaniya hesab edirdi ki, Rusiya Balkan hadisələri ilə bağlı Fransaya kömək edə bilməyəcək və ya Almaniya-Fransa müharibəsi zamanı bitəref qalacaq.

Almaniya höküməti Balkan hadisələri ilə bağlı Rusiya ilə Avstriyanın arasında müharibənin başlanmasına ehtiyat edirdi.

Cünki, bu zaman Almaniya iki cəbhədə müharibə aparmalı idi. Ona görə beynəlxalq vəziyyəti mürəkkəb olan Almaniya Rusiya ilə münasibətləri pozmaq istəmirdi. Avstriya-Macaristanla əlaqələrin zəifləməsi də Almaniyadan mənafeyinə zidd idi. Lakin Avstriya-Macaristan Bolqaristan məsələsində Almaniyadan mövqeyində narazı idi.

1886-cı ildə O.Bismarkin Avstriyanın xarici işlər naziri ile görüşü zamanı Bolqaristanın daxili işlərinə qarışmamaq əsasında «Üç imperatorun ittifaqı»nın saxlanması haqqında razılıq əldə edilmişdi. Ona görə 1886-cı ilin avqustunda Bolqaristanda həyata keçirilmiş dövlət çevrilişi Almaniyadan mənafeyinə uyğun idi. Lakin Bolqaristanda həyata keçirilmiş ikinci çevrilişdən sonra Almaniya və Rusiya Osmanlı sultanından xahiş etdilər ki, Bolqaristanda knyaz Aleksandrın hakimiyyətə qayıtmasına imkan verməsin. O.Bismarkin bu cəhdi Avstriyanı narahat etdi. Avstriya-Macaristanla Almaniya arasında danışqlar başlandı. Bu danışqlar nəticəsində Almaniyadan mövqeyində dəyişiklik edildi. O.Bismark Rusyanın Berlindəki səfiri ile görüşü zamanı bildirdi ki, Rusiya Bolqaristanda vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək üçün qüvvədən istifadə edə bilər, lakin əvvəlcə Avstriya ilə məsləhətləşməlidir.

1886-cı ilin sentyabrında Rusiya höküməti Bolqaristana xüsusi nümayəndə göndərdi. Danışqlar uğursuz oldu və Rusiya ilə Bolqaristan arasında diplomatik münasibətlər kəsildi. Lakin Rusiya höküməti Bolqaristana qoşun göndərməyə tələsmirdi. İngiltərə və Avstriya-Macaristan isə Rusyanın Bolqaristana qoşun göndərməsinə inanırdı. 1886-cı ilin noyabrında Avstriyanın xarici işlər naziri Balkan yarımadasına qoşun göndərəcəyi halda Rusyanı müharibə ilə hədələdi. İngiltərə isə Avstriya və Almaniya ilə Rusiya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə çalışırı. Almaniya öz növbəsində yaranmış şəraitdən İngiltərə ilə Rusiya arasındaki münasibətləri koskinləşdirmək üçün istifadə edirdi. Ona görə O.Bismark bildirdi ki, Almaniya Rusiyaya qarşı İngiltərə ilə ittifaq yaratmayacaq. Digər tərəfdən, Almaniya Avstriyaya tövsiyyə edirdi ki, Bolqaristan məsələsində tələsməsin və İngiltərənin mövqeyini nəzərə alınsın. Ona görə O.Bismark bildirdi ki, Rusiyaya qarşı müharibə zamanı Avstriya-

Macaristana kömək etməyəcək. O.Bismarkın əsas məqsədi İngiltərənin Avstriya ilə əməkdaşlıq etməsinə nail olmaq idi.

Almaniya Rusyanın Fransa ilə əməkdaşlığında maraqlı deyildi. 1886-ci ilin noyabrında Fransanın baş naziri Almanyanın Parisdəki səfirinə bildirdi ki, Rusya Fransaya ittifaq yaratmayı təklif edib. Bu düzgün məlumat deyildi, lakin O.Bismark onu həqiqət kimi qəbul etdi. Ona görə Almaniya bir tərəfdən Avstriya və İngiltərə ilə Rusiya arasında ziddiyatlının kəskinləşməsinə çalışır, digər tərəfdən Fransaya qarşı geniş təbliğat aparır. O.Bismark Almaniyada millətçilik hissələrinin qüvvətlənməsinə və parlamentin qarşısındaki yeddi il üçün hərbi büdcəni təsdiq etməsinə çalışır.

Rusya höküməti hesab edirdi ki, Bolqarıstan məsələsində Almaniya onun mövqeyini müdafiə edir. Rusya çalışırkı ki, knyaz Aleksandr Bolqarıstanda hakimiyyətə qayıtmamasın və bu işdə Almaniya ona kömək etsin. Rusyanın Berlindəki səfiri Almanya hökümətinə bitərəflik haqqında ikitərəfli müqavilə bağlamağı təklif etdi. Bu təklif Almanya-Fransa müharibəsi zamanı Rusyanın bitərəf qalmasını, Almanyanın isə boğazlar məsələsində və Bolqarıstanda Rusiyaya mane olmamasını nəzərdə tuturdu. O.Bismark Rusyanın təklifini böyük razılıq hissi ilə qəbul etdi. Müqavilənin layihəsi O.Bismarkın və Rusyanın Berlindəki səfirinin iştirakı ilə hazırlanı. Layihəyə belə bir əlavə edildi ki, Rusya Avstriya-Macaristannın ərazi bütövlüyüne hörmətlə yanaşmalı və Serbiyanı onun nüfuz dairəsi kimi tanımalıdır.

Almanya mətbuatında Fransanın müharibəyə hazırlaşması haqqında yazıların sayı artdı. 1887-ci ilin yanvarın 28-də O.Bismarkla görüş zamanı Fransanın Berlindəki səfiri bildirdi ki, onun ölkəsi hərbi potensialını yalnız sülhü qorumaq üçün artırır və heç bir dövlət qarşı müharibəyə hazırlaşır.

Almanya höküməti 1887-ci ilin yanvarın sonunda səfərbərlik elan etdi və fevralda Lotaringiyada hərbi təlimlər keçirildi. Yanvarın 30-da O.Bismark hökümətin iclasında bildirdi ki, Fransaya qarşı müharibənin yaxın həftələr ərzində başlanması mümkündür.

Almanya Fransaya qarşı müharibəni Rusya ilə bitərəflik haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra başlamaq fikrində idi. Lakin Rusya höküməti Berlindəki səfirlən Peterburqa getirdiyi müqavilə layihəsini bəyənmədi. Avstriya-Macaristannın ərazi bütövlüyü və Serbiya ilə bağlı layihəyə edilmiş əlavədən Rusya höküməti xüsusilə narazı qaldı. Rusyanın imperatoru III Aleksandr xarici işlər nazirliyinin Almaniya ilə six əməkdaşlığı yönəlmış siyasetini kəskin tənqid etdi. Rusyanın Berlindəki səfirinə tapşırıldı ki, bitərəflik haqqında müqavilə ilə bağlı O.Bismarkla danışıqlar aparmasın.

Fransa höküməti yaranmış müharibə təhlükəsindən narahat idi. 1887-ci ilin yanvarın 21-də Fransanın xarici işlər nazirinin Rusyanın Parisdəki səfiri ilə görüşündə Almanyanın Fransaya qarşı hərbi planları müzakirə edildi. Səfir Fransanın Rusiyadan yardım istəməsi haqqında məlumatı Peterburqa göndərdi. Rusya imperatoru III Aleksandr bildirdi ki, Rusya Fransaya kömək edəcək.

Rusyanın mövqeyi Almanyanın narahatlığına səbəb oldu. 1887-ci ilin yanvarın 24-də Almanyanın Londonda səfiri İngiltərənin xarici işlər nazirliyinə gəldi və Almanyanın Fransaya qarşı müharibəyə başladığı halda İngiltərənin mövqeyini öyrənməyə çalışdı. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Almanyanın Fransaya qarşı müharibəsi zamanı İngiltərə Avstriyaya və Türkiyəyə kömək etməlidir, lakin onun öz üzərinə qəti öhdəlik götürməsi parlamentin mövqeyində asılıdır. İngiltərənin dəqiq cavab verməməsi onun Almanyanın Fransaya qarşı müharibəyə başlamasında maraqlı olması ilə bağlı idi. Bu yolla İngiltərə müstəmləkələrdə Fransanın onun üçün yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq fikrində idi. İngiltərə Fransanı daha təhlükəli rəqib sayırdı. İngiltərə höküməti O.Bismarkı inandırmaq isteyirdi ki, Almanya ilə Fransa arasında müharibəyə qarışmayacaq.

İtaliyanın mövqeyi Almanya üçün əlverişli idi. İtalya ilə Fransa arasında münasibətlər kəskinləşmiş və 1886-ci ildə onların arasında gömrük müharibəsi başlanılmışdı.

Almanya höküməti Rusyanın fəaliyyətini ətraflı təhlil edib belə qənaətə gəldi ki, Fransaya qarşı müharibə zamanı Rusiya bitərəf qalmayacaq. Ona görə O.Bismark Fransa üzərinə hücum

planından imtina etməyi qərara aldı. 1887-ci ilin fevralın 6-da Fransanın Berlindəki səfiri vəziyyətin yaxşılaşması haqqında Parisə məlumat göndərdi. Fransa hökuməti Almaniya tərəfdən hücum təhlükəsinin aradan qalxmasını nəzərə alıb Rusiya ilə danışqları dayandırıldı. Fransa istəmirdi ki, bu danışqlar O.Bismarkın mövqeyinin dəyişməsinə səbəb olsun.

Müharibə təhlükəsi Ingiltərənin Avstriya və İtalya ilə danışqlarının sürətlənməsinə səbəb oldu. Beynəlxalq vəziyyət Avstriyani və İtaliyanı Ingiltərə ilə yaxınlaşmağa məcbur edirdi. Rusiya və Fransa Avstriya və İtalya ilə yanaşı həm də Ingiltərənin rəqibi idi. Lakin Ingiltərə mərkəz dövlətləri ilə ittifaq müqaviləsi bağlamaq istəmirdi. Digər tərəfdən, Ingiltərə İtaliyanın Fransa ilə yaxınlaşmasına mane olmaq üçün onunla razılaşdırılmış siyasət həyata keçirməyə hazır idi.

1887-ci ilin fevralında O.Bismark bildirdi ki, Ingiltərə İtalya və Avstriya ilə ittifaq müqaviləsi bağlamasa Misirdə Ingiltərəyə kömək etməyəcək. Ingiltərə Almanyanın mövqeyi ilə barışmalı oldu. 1887-ci ilin fevralın 12-də İtalya ilə Ingiltərə arasında nota mübadiləsi edildi. Tərəflər Aralıq dənizinin, Qara dənizin, Egey dənizinin, Adriatik dənizinin və Şimali Afrikanın sahillərində mövcud vəziyyəti saxlamaq üçün əməkdaşlıq etməli idi. Martin 24-də Avstriya-Macaristan həmin sazişə qoşuldu.

Almanya Fransaya qarşı müharibə zamanı Rusyanın bitərəfliyini təmin etmək üçün onunla sazişə çalışırdı. Ona görə Almanya Rusyanın mənafeyinə toxunan bütün məsələlərdə onun əleyhinə çıxış edirdi. Bu yolla O.Bismark Rusyanı Almanya ilə dostluğun zəruriliyinə inandırmaq istəyirdi. Bitərəflik haqqında saziş məsələsi Rusyanın və Almanyanın İstanbuldakı səfirlərinin görüşündə müzakirə edilmişdi. Almanya «şərq məsəlesi»ndə Rusyanın mənafelərini tanımağa hazır idi, əvəzində Almanyanın Fransaya hücumu zamanı Rusiya bitərəf qalmalı idi.

1887-ci ilin aprelində Berlində Rusiya ilə Almanya arasında danışqlar başlandı. 1887-ci ilin mayın 11-də Rusyanın Berlindəki səfiri müqavilənin layihəsini Almanyanın kanslerinə təqdim etdi. Layihənin birinci maddəsində deyilirdi ki, tərəflərdən birinin üçüncü dövlətlə müharibəsi zamanı digəri

bitərəf qalacaq. O.Bismark müqaviləyə Almanyanın Qara dəniz boğazlarının Rusiya tərəfindən ələ keçirilməsinə razılıq verəməsi haqqında gizli maddə əlavə olunmasını təklif etdi. O.Bismark özü də müqavilə layihəsi hazırlamışdı və onun məzmunu ilə Rusyanın səfərini tanış etdi. Almaniya çalışırdı ki, müqavilədə Rusyanın Avstriyaya hücumu zamanı Almanyanın bitərəfliyi tələb edilməsin. Mayın 13-də O.Bismarkla Rusiya səfərinin görüşü tərəflər arasında mübahisələrə görə nəticəsiz oldu. Mayın 17-də Rusyanın səfiri O.Bismarka təklif etdi ki, müqavilədə Almanyanın Fransaya hücumu zamanı Rusyanın bitərəf qalması tələb edilməsin. Rusiya səfərinin teklifini O.Bismark narazılıqla qarşılıdı, amma həm də danışqları davam etdirdi.

1887-ci ilin iyunun 18-də Berlində Rusiya ilə Almanya arasında bitərəflik haqqında müqavilə imzalandı. Beynəlxalq münasibətlər tarixinə «sığorta müqaviləsi» adı ilə daxil olmuş həmin müqavilədə deyilirdi ki, tərəflərdən birinin üçüncü dövlətlə müharibəsi zamanı o biri bitərəf qalmalıdır. Lakin müqavilə Rusyanın Avstriyaya hücumu zamanı Almanyanın və Almanyanın Fransaya hücumu zamanı Rusyanın bitərəf qalmasını nəzərdə tutmurdu. Almanya Balkan yarımadasında Rusyanın hüquqlarını tanıdı. Müqavilə görə tərəflər Balkan yarımadasında ərazi dəyişiklikləri ilə bağlı məsləhətləşməli idi. Müqaviləyə əlavə edilmiş protokola görə Almanya Qara dəniz boğazları məsələsində Rusyanın mövqeyini müdafiə etməli idi. Müqavilə həm də Avstriyanın Rusiyaya hücumu zamanı Almanyanın bitərəf qalmasını nəzərdə tuturdu.

Almanya Rusiya ilə imzalanmış müqavilədən narazı idi. Çünkü, bu müqavilə Almanyanın Fransaya qarşı müharibəsi zamanı Rusyanın bitərəfliyini təmin etmirdi. O.Bismark Rusyanı yeni güzəştə məcbur etmək üçün ona təzyiqi artırdı.

Almanya hökuməti Avstriyanın namızədi olan Ferdinandın Bolqarıstan çari seçiləməsinə mane olmadı, halbuki Rusiya onun namızədliyinin əleyhinə idi. O.Bismarkın yardımı ilə 1887-ci ilin dekabrın 12-də Ingiltərə, Avstriya və İtalya arasında yeni saziş imzalandı. Almanya mətbuatında Rusiyaya kredit verilməməsini təbliğ edən yazıların sayı artdı. 1887-ci ilin sonunda Almanya Rusiyadən idxlə edən taxił üçün gömrüyü artırdı.

XIX əsrin 80-cı illərinin sonunda Rusyanın Almaniya və Avstriya-Macaristanla münasibətləri pisləşdi. Avstriya-Macaristan Bolqarıstanın yeni dövlət başçısını müdafiə edirdi. Digər tərəfdən, Avstriya Rusyanın Bolqarıstanla bağlı siyasetini müdafiə edirdi. Rusiya hökuməti Avstriya ilə sərhəddə qoşunlarının sayını artırılmışdı.

1887-ci ilin payızında Rusya imperatoru III Aleksandr Danimarkaya səfər etmiş, geriyə qayıdarkən Berlində dayanmışdı. Danimarkada Rusya imperatoruna O.Bismarkın Bolqarıstan hökumətini müdafiə etməsi haqqında sənədlər təqdim olunmuşdu. Rusya imperatoru ilə görüş zamanı O.Bismark Bolqarıstan knyazını müdafiə etmədiyini bildirmişdi. Almanyanın baş qərargahı Rusiyaya qarşı mühəribəyə hazırlaşmağı zəruri sayırdı. Lakin O.Bismark Rusiyaya qarşı mühəribə tərəfdarı deyildi. O.Bismark bilirdi ki, Almanya-Rusya mühəribəsinə Fransa da qoşulacaq və iki cəbhədə mühəribə böyük çətinlikler yaradacaq. Ona görə O.Bismark Rusya ilə bağlı siyasetində dəyişiklik etdi. Almanya Rusya ilə birlikdə Osmanlı sultanına müraciət etdi. Osmanlı sultani bəyan etdi ki, Ferdinandın Bolqarıstan çarı seçilməsi qanuna ziddir. Lakin O.Bismark Rusya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasına nail olmadı ve Rusyanın Fransa ilə yaxınlaşmasına kömək etdi. 1887-ci ildə Rusiya birinci dəfə Fransadan kredit aldı.

Bolqarıstanın Avstriya və Almanya ilə əməkdaşlığı Balkan yarımadasında Rusyanın mövqelerinin zəifləməsinə səbəb oldu. Rusiya ilə münasibətlərin pisləşməsi həm də Almanyanın müstəmləkə işgallarının dayandırılması ilə nəticələndi. Çünkü, Almanya İngiltərə ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəmirdi. 1889-cu ildə Almanya İngiltərəye Fransaya qarşı ittifaq yaratmayı teklif etdi. Lakin İngiltərə onun təklifi ilə razılaşmadı.

İngiltərə beynəlxalq aləmdə «parlaq təcrid» siyasetini həyata keçirirdi. Bu siyaset İngiltərənin Avropa dövlətləri arasındaki ziddiyyətlərdən müstəmləkə işgallarını genişləndirmək üçün istifadə etməsini nəzərdə tuturdu. İngiltərə Avropada Rusya ilə Avstriya və Almanya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə çalışırdı. Asiyada İngiltərənin siyaseti Hindistanın yaxınlığında yerləşən ölkələrdə mövqelərini

möhkəmləndirməyə yönəlmışdı. Asiyada İngiltərənin əsas rəqibi Rusiya idi. İngiltərə hökuməti dənizdə güclü hərbi donanmaya malik idi və Britaniya adalarının təhlükəsizliyinə görə narahat deyildi. Ona görə İngiltərə Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaradıb öz üzərinə heç bir öhdəlik götürmək istəmirdi.

1888-ci ildə Almanyanın imperatoru olan II Vilhelm O.Bismarkın siyasetini bəyənmirdi. O.Bismardan fərqli olaraq II Vilhelm Rusiyaya qarşı mühəribə tərəfdarı idi. 1890-ci ilin martında O.Bismark istefaya çıxdı və general Kaprivi Almanyanın kansleri təyin edildi. Kaprivi Rusiya ilə mühəribəni zəruri, onunla müqaviləni əhəmiyyətsiz sayırdı. «Sığorta müqaviləsi»nin müddəti 1890-ci ilin iyununda başa çatırdı. Kaprivi müqavilənin müddətini artırmaq istəmirdi. Çünkü, Rusyanın həmin müqavilənin məzmunu haqqında Avstriyaya məlumat verməsi Üçlər ittifaqını zəiflədə bilərdi. Rusiya hökuməti «sığorta müqaviləsi» haqqında Avstriya hökumətinə məlumat vermək fikrində deyildi.

Kaprivi hökuməti cyni vaxtda Rusya və Fransaya qarşı mühəribəni mümkün hesab edirdi. «Yeni kursu» həyata keçirmək üçün Almanya Rusya və Fransaya qarşı güclü hərbi blok yaratmalı idi. Bu məqsədlə Almanya İngiltərənin Üçlər ittifaqına qoşulmasına çalışırdı. 1890-ci ilin yayında Almanya ilə İngiltərə arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Almanya Afrikada Uqandanı və Zənzibarı İngiltərəyə verdi və Şimal dənizində böyük strateji əhəmiyyəti olan Çelqoland adasını ondan aldı.

İtaliyanın Fransa ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi Almaniyani narahat edirdi. İtaliyanın xarici ticarətinin 45 %-i Fransanın payına düşündü. İtalya Fransadan çoxlu kredit almışdı. Üçlər ittifaqının üzvü kimi İtalya daim silahlananlı idi və Fransaya qarşı iqtisadi rəqabət aparmaq iqtidarında deyildi. Fransa İtalya ilə Avstriya arasındaki ziddiyyətlərdən istifadə edirdi. Vatikan İtaliyanın Fransa ilə əməkdaşlığına tərəfdar idi. Almanya İtaliyaya iqtisadi yardımı artırdı və müstəmləkə işgalları sahəsində ona kömək edirdi. Almanya çalışırdı ki, İngiltərə Şimali Afrikada müstəmləkələr ələ keçirməkdə İtaliyaya kömək etsin. 1891-1894-cü illərdə Almanya İtalya və

Avstriya ilə ticarət müqavilələri imzalamış və həmin ölkələrdən idxlən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün gömrüyü azaltmışdı.

İtaliyanı Üçlər ittifaqında saxlamaq üçün Almaniya ona siyasi güzəştlər edirdi. 1891-ci ilin mayında Üçlər ittifaqının müddəti artırıldı. Müqaviləyə belə bir əlavə edildi ki, Almaniya İtaliyaya Şimali Afrikada yeni ərazilər ələ keçirməkdə kömək etməli idi.

Üçlər ittifaqı İngiltərə ilə yaxınlaşmaq cəhdlərini davam etdirirdi. 1891-ci ilin iyun və iyul aylarında İngiltərənin hərbi gəmiləri Avstriyanın və İtaliyanın limanlarına gəlmış və böyük tətənə ilə qarşılanmışdı.

Almaniya çalışırkı ki, Rusiya sənaye məhsulları üçün idxlən gömrüyünü azaltsın, özü isə Rusiya məhsulları üçün gömrüyü azaltmaq istemirdi. Gömrük müharibəsi Rusiya ilə Almaniya arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına mane olurdu. 1893-cü ildə Almaniya höküməti orduda xidmət edən əsgərlərin sayını daha da artırdı.

İngiltərə Almanyanın Üçlər ittifaqına qoşulmaq haqqında təkliflərini qəbul etmədi. 1894-cü ildə Kaprivi istefaya çıxdı. Almanyanın yeni höküməti xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri və müstəmləkə işgallarını genişləndirməyə çalışırkı. Bu cəhətdən Almaniyada Qoqenloe hökümətinin xarici siyaseti İngiltərəyə qarşı yönəlmüşdi.

Almanyanın kansleri Kaprivi Rusiya ilə «sığorta müqaviləsi»ni bərpa etməkdən imtina etdi. Almaniya eyni zamanda İngiltərə ilə yaxınlaşmağa çalışırkı. Almanyanın siyasetini təhlil edən Rusiya belə nəticəyə gəldi ki, krediti başlıca olraqla Fransadan alməli və onuňla ittifaq yaratmalıdır. 1887-ci ilin hərbi həyacanı Fransanı ciddi narahat etmişdi. Fransa 1891-ci ilin yazında fəallığını artırdı. Fransa Rusiyaya ittifaq yaratmayı təklif etdi, lakin dəqiq cavab almadı. Ona görə Fransada ən imkanlı inhisarlardan birinə başçılıq edən Rotşild Rusiya hökümətinə kredit verməkdən imtina etdi və bu zaman Rusiyada yəhudilərin incidilməsini əsas gətirdi.

Hərbi ittifaq Rusiyadan daha çox Fransaya lazım idi. Rusiya maliyyə cəhətdən Fransadan asılı idi. Fransa bundan Rusiya ilə ittifaq yaratmaq üçün istifadə edə bilərdi. Lakin bu amil Fransa-

Rusiya ittifaqının yeganə əsası deyildi. Rusiya höküməti Almaniya qarşısında tək qalmaqdən qorxurdu. Lakin Rusiya Almaniyadan Fransa qədər ehtiyat etmirdi. 1891-ci ilin mayın 6-da Üçlər ittifaqının müddəti artırıldı. İngiltərə bu hadisəni alqışladı. Rusiya isə bu hadisələrdən ciddi narahat oldu.

1891-ci ilin iyulunda Fransa Kronştadtta bir neçə hərbi gəmi göndərdi. Fransa eskadrasını qarşılamağa çıxan Rusiya imperatoru III Aleksandr «Marselyoza»ya qulaq asarkən papağını çıxartmışdı. Rusiyada hakim dairələrin bir qismi III Aleksandrin bu hərəkətinə təəccübənlənmişdi. Kronştadt nümayisi Rusiya ilə Fransa arasında məsləhət paktının imzalanması ilə nəticələndi.

Məsləhət paktı iki dövlət arasında məktub mübadiləsi formasında imzalanmışdı. 1891-ci ilin avqustun 21-də Rusyanın xarici işlər naziri Girs Rusyanın Fransadakı səfirinə məktub göndərdi. Səfir məktubu Fransanın xarici işlər naziri Riboya təqdim etməli idi. Məktubda Rusiya ilə Fransa arasında sazişin bağlanması zəruri edən səbəblər şərh olunurdu. Rusyanın xarici işlər naziri sübut etməyə çalışırkı ki, Üçlər ittifaqının müddətinin artırılması və İngiltərənin həmin ittifaqa qoşulması ehtimalının artması nəticəsində Avropada yeni vəziyyət yaranmışdır. Məktubda təklif edilirdi ki, sülh üçün təhlükə yaranan zaman, xüsusilə, tərəflərdən biri xarici müdaxilə təhlükəsi ilə üzləşsə tərəflər dərhal həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər haqqında məsləhətləşəcəklər. 1891-ci ilin avqustun 27-də Fransanın xarici işlər naziri Rusyanın Parisdəki səfiri Morenheyem cavab məktubu göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, Fransa höküməti Rusiya xarici işlər nazirinin mülahizələri ilə razıdır. Fransa höküməti məsləhət paktı ilə nəzərdə tutulmuş tədbirləri dəqiqləşdirmək üçün danışqların aparılmasını təklif etmişdi. Əslində Fransa Rusiya ilə hərbi saziş bağlamağa çalışırkı. 1892-ci ilin yayında Fransa baş qərargahının rəisi Peterburqa gəlmüşdi. Səfər zamanı Rusiya və Fransa baş qərargahları arasında hərbi konvensiya imzalandı. Rusiya imperatoru III Aleksandrin tapşırığı ilə sazişin layihəsi xarici işlər nazirliyinə göndərildi. Xarici işlər naziri 1893-cü ilin dekabrınadək həmin layihəyə baxmadı. «Panama firıldağ» Fransada daxili sabitliyi pozmuşdu, Girs bundan istifadə edib hərbi konvensiyasının

qüvvəyə minməsini ləngitmək istəyirdi. Rusyanın xarici işlər naziri hesab edirdi ki, qarşılıqlı məsləhətləşmələr haqqında məktub mübadiləsi əməkdaşlıq üçün kifayətdir.

1893-cü ildə Almanya parlamenti ordunun daha da güclənməsi və Rusiyadan idxlə olunan məhsullar üçün gömrükün artırılması haqqında qanunlar qəbul etdi. Bu hadisə Rusyanın Fransa ilə yaxınlaşmasını sürətləndirdi. 1893-cü ilin dekabrında Rusiya Fransanın Tulon limanına hərbi eskadra göndərdi. 1893-cü ilin dekabrin 27-də Girs Fransanın Peturburqdakı səfərinə bildirdi ki, Rusiya imperatoru hərbi sazişin layihəsini bəyənmişdir.

Sazişdə deyildi ki, Rusiya Almanyanın və ya Almanya tərəfindən müdafiə edilən İtaliyanın hücumuna məruz qaldığı halda, Fransa özünün bütün qüvvələrindən Almaniyaya hücum üçün istifadə edəcək. Sazişin ikinci maddəsində deyildi ki, Üçlər ittifaqının və ya ona daxil olan dövlətlərdən birinin səfərbərlik keçirməsi haqqında məlumat alan kimi Rusiya və Fransa heç bir ilkin razılıq gözləmədən cyni vaxtda və dərhal bütün qüvvələrini səfərbər edib öz sərhədlərinə getirməlidir. Sazişdə Rusiya və Fransanın Almaniyaya qarşı göndərməli olduğu qoşunların sayı öz əksini tapmışdı. Sazişin məzmunu ilə bağlı danışqlar zamanı Fransa çalışmışdı ki, Rusiya silahlı qüvvələrinin əksəriyyəti Avstriyaya qarşı deyil, Almaniyaya qarşı göndərilsin. Çünkü, bu halda Almaniya öz qoşunlarını məhz şərq cəbhəsinə — Rusiyaya qarşı göndərməli idi.

Hərbi konvensiyanın təsdiq olunması ilə Fransa-Rusiya ittifaqının formallaşması başa çatdı. Bu ittifaqın yaranması həm də alman diplomatiyasının səhvi, özünə arxayın olmasının nəticəsi hesab olunur. Rusiya ilə Fransa arasında 1891-ci və 1892-ci illərdə imzalanmış sazişlər gizli xarakter daşıyır. Rusyanın Fransadan aldığı kreditlərin miqdarı artdı. Fransa ilə ittifaq Rusiya burjuaziyasının Almaniya burjuaziyası ilə rəqabəti üçün əlverişli şərait yaratdı. Ona görə də Rusiya burjuaziyası bu ittifaqı alqışladı. Rusiyada mülkədarların bir qismi Almaniya ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Çünkü, Rusiya Almaniya kimi monarxiya idi, həm də mülkədarlar çalışırdılar ki, Almaniya Rusiyadan daha çox kənd təsərrüfatı məhsulu alsın.

Almanyanın Rusiya ilə əlaqələri zəiflədi, lakin o, İngiltərə ilə ittifaq yarada bilmədi. Almanya höküməti öz səhvini düzəltməyə və Rusiya ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. 1894-cü ildə Almanya Rusiya ilə ticarət müqaviləsi imzaladı və onların arasında gömrük müharibəsinə son qoyuldu. Bu müqavilə Rusiya ilə Almanya arasında siyasi münasibətlərin yaxşılaşması üçün şərait yaratdı.

Almanya burjuaziyası müstəmləkə işgallarının genişləndirilməsini tələb edirdi. Ona görə Almanyanın xarici siyaseti İngiltərə əleyhinə yönəlməyə başladı. Almanya həm də bu amili nəzərə alıb Rusiya ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa başladı. Almanya eyni vaxtda həm İngiltərə, həm də Rusiya ilə rəqabət aparmaq istəmirdi. O.Bismark Rusiya ilə münasibətlərin bərpə olunmasını tələb və II Vilhelmin siyasetini tənqid edirdi. Lakin Almanya Fransa-Rusya ittifaqının yaradılmasına mane ola bilmədi.

XIX əsrin sonunda Fransa-Rusya ittifaqının şərtlərində bəzi dəyişikliklər edildi. Təşəbbüsü Fransanın xarici işlər naziri Delkasse irolu sürmüdü. Delkasse Fransannın prezidentinə məlumat verdi ki, ittifaqın müddəti onu narahat edir. Belə ki, Üçlər ittifaqı buraxılan kimi Fransa-Rusya ittifaqı da ləğv olunmalı idi.

XIX əsrin 90-cı illərində Avstriya-Macaristan monarxiyasının böhranı dərinleşdi. Slavyanlar, xüsusişə cəxlər müstəqillik tələb edirdilər. Macaristan monarxiyadan ayrılmaga çalışırdı. Avstriyada bir sıra siyasetçilər ölkənin Almaniya ilə birləşməsini təbliğ edirdilər. Fransa Avstriya-Macaristan monarxiyasının dağılmasının və Avstriyanın Almaniya tərəfindən işgalinin əleyhinə idi.

Avstriya-Macaristan monarxiyasının dağılması Üçlər ittifaqının dağılmasına səbəb ola bilərdi. Bu halda Fransa-Rusya ittifaqı ləğv olunmalı idi. Delkasse isə ittifaqın saxlanmasına tərəfdar idi və bu problemi 1899-cu ilin avqustunda Peterburqa səfər zamanı həll etmək istəyirdi. Rusyanın hərbi naziri Kuropatkin Fransa-Rusya ittifaqının möhkəmlənməsinə tərəfdar idi.

1899-cu ilin avqustun 9-da Rusiya ilə Fransa arasında yeni saziş imzalandı. Sazişdə deyildi ki, tərəflərin məqsədi sülhü

müdafıə etməklə yanaşı həm də Avropada qüvvə tarazlığını qorumaqdır. Avropada qüvvə tarazlığı Avstriya-Macaristanın dağıılması və onun ərazisinin bir hissəsinin Almaniya tərəfindən işğalı nəticəsində pozula bilərdi. Sazişə əsasən, 1891-ci ildə imzalanmış məsləhət paktı kimi, 1892-ci il hərbi konvensiyası da müddətsiz olmalı idi. Beləliklə, Fransa-Rusiya ittifaqının mövcudluğu daha Üçlər ittifaqından asılı deyildi.

1900-cü ilin yazında Rusiya və Fransa baş qərargahlarının rəisişlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. İyulun 2-də onların imzaladığı protokola əsasən Fransa-Rusiya ittifaqında iki mühüm dəyişiklik edildi. Belə ki, Avstriya-Macaristanın və İtaliyanın səfərbərlik keçirdiyi zaman Rusiya və Fransa ilkin məsləhətləşmə olmadan səfərbərlik elan etməli idi. 1901-ci ilin fevralında Rusiya və Fransa baş qərargah rəisişlərinin görüşü zamanı əldə edilmiş razılığa görə Avstriya-Macarıstanda və ya İtaliyada qismən səfərbərlik zamanı ilkin məsləhətləşmə zəruri idi.

1900-cü ilin iyulunda Rusiya-Fransa ittifaqına edilmiş ikinci dəyişikliyə görə İngiltərəyə qarşı müharibə zamanı tərəflər bir-birinə hərbi yardım göstərməli idi. Lakin əvvəlcə Rusiya və Fransa hökümətləri qarşılıqlı yardım haqqında xüsusi qərar qəbul etməli idi. Protokolda deyildi ki, İngiltərənin Fransaya hücumu zamanı Rusiya Əfqanistanın və Hindistanın sərhədlərində münaqişələr törətməli idi. Məqsəd həm də İngiltərənin diqqətini Avropadan yayındırmaq idi. Orenburq-Daşkənd dəmiryolu istifadəyə verildikdən sonra Rusiya altı həftə müddətində Orta Şərqi 300 min qoşun gətirə bilərdi. İngiltərənin Rusiyaya hücumu zamanı Fransa La-Manşın sahilinə 150 min nəfer qoşun yerləşdirməli idi. Beləliklə, Rusiya-Fransa ittifaqı həm də İngiltərəyə qarşı yönəlmədi. Lakin İngiltərə ilə müharibə zamanı Almaniya Rusiya və Fransaya qarşı müharibəyə başlasa, onlar bütün qüvvələrini Almaniyaya qarşı yönəlməli idi.

1901-ci ilin fevralında Fransa və Rusiya baş qərargah rəisişlərinin görüşü zamanı əldə edilmiş razılığa görə Almaniyadan Avstriya-Macarıstanaya qarşı ərazi iddialarının qarşısını almaq üçün müttəfiqlər Almaniyaya qarşı müharibəyə başlamalı idi. Rusiya və Fransanın bütün qüvvələri Almaniya qoşunlarının darmadağın edilməsinə yönəlməli idi. Fransa Rusiyaya Orta Asiyadə dəmir

yollarının çökilməsində kömək etmək üçün 1901-ci ildə kredit vermişdi.

Fransa-Rusiya ittifaqına edilmiş dəyişikliklər müstəmləkələrin bölünməsi uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi, beynəlxalq ziddiyətlərin kəskinləşməsi və beynəlxalq vəziyyətin pisləşməsi ilə bağlı idi. Həm İngiltərəyə, həm də Üçlər ittifaqına qarşı mübarizə Rusiya-Fransa ittifaqının möhkəmlənməsinə kömək edirdi. Rusiyada 1900-cu ildə bağlanmış iqtisadi böhran onun Fransa kapitalində asılılığını artırdı.

XIX əsrin sonunda böyük dövlətlərin sürətlə silahlanması beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri idi. Almaniya daha sürətlə silahlanırdı. Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində fərqli olaraq Rusyanın hərbi potensialını artırmaq üçün maliyyə imkanları məhdud idi. Ona görə Rusiya digər dövlətlərin sürətlə silahlanmasını istəmirdi.

1898-ci ilin avqustunda Rusiya silahların məhdudlaşdırılmasına dair ilk beynəlxalq konfrans çağırılması ideyası ilə çıxış etdi. Rusyanın xarici işlər nazirinin xarici ölkələrin Peterburqdakı səfirlərinə təqdim etdiyi memorandumda deyildi ki, silahlanmanın məhdudlaşdırılması həm zəruri, həm də sülhü qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün ən yaxşı vasitədir. 1899-cu ilin yanvarında Rusiya höküməti konfransın programını daha da konkretləşdirdi. Programda dinc dövrə silahlı qüvvələrin və hərbi büdcənin artırılmaması, gələcəkdə isə silahların və hərbi büdcənin ixtisarı haqqında beynəlxalq sazişin imzalanması nəzərdə tutulurdu. Rusyanın əsas məqsədi qüvvə nisbətinin digər dövlətlərin xeyrinə dəyişməsinin qarşısını almaq idi.

Rusyanın təklifi Almanyanın narazılığına səbəb oldu. Çünkü Almaniya silahların ixtisarı haqqında düşünmək belə istəmirdi. Almanyanın imperatoru II Vilhelm bildirdi ki, beynəlxalq konfrans ilk növbədə Rusyanın mənafeyinə uyğundur, bu yolla Rusiya Almanyanın hərbi qüdrətinin artmasına mane olmaq isteyir. İngiltərə və Fransa tərkisiləha dair Rusyanın təkliflərindən narahat idi. Eyni zamanda dövlətlərin əksəriyyəti tərkisiləha dair beynəlxalq konfransda iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Türksilaha həsr olunmuş ilk beynəlxalq konfrans 1899-cu ilin mayın 18-dən iyulun 29-nadək Haaqada keçirildi. Konfransda 26 dövlətin nümayəndələri iştirak etmişdi.

Konfransda Almaniya türksilahın ardıcıl əleyhdarı kimi çıxış etdi. Almanyanın mövqeyi İngiltərə və Fransanın mənafəyinə uyğun idi. İtaliya konfransda Rusyanın təkliflərini müdafiə etmişdi. Avstriya-Macaristan və ABŞ silahlanma tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Tərəflərin fərqli mövqelərinə görə Haaqa konfransında türksilahlı bağlı heç bir qərar qəbul edilmədi. Konfransda quruda və dənizdə müharibə aparmağın qaydalarına dair iki konvensiya qəbul edildi. Konfransda həmçinin «Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli» haqqında konvensiya qəbul edildi.

II FƏSİL

XIX ƏSRİN 70-90-CI İLLƏRİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ

1875-1878-ci illəri əhatə edən Yaxın Şərqi böhranı Balkan xalqlarının Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəsinin güclənməsi ilə bilavasitə bağlı idi. 1875-ci ilin yayında Bosniya və Həroqovinada üşyan başladı. Serbiya və Çernoqoriya əhalisi üşyançıları müdafiə edirdi.

Cənub slavyanlarının mübarizəsi həm Türkiyəyə, həm də Avstriya-Macaristana qarşı yönəlmüşdi. Cənub slavyanlarının bir qismi Avstriya-Macaristan monarxiyasının ərazisində yaşayırırdı. Avstriya-Macaristandan burjuaziyası və mülkədarları cənub slavyanlarına müstəqillik verilməsinin əleyhinə idi. Balkan yarımadasındaki hadisələr bütün böyük dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Avstriya-Macaristan hökuməti Osmanlı imperiyasının bütövlüyünü müdafiə edirdi.

Rusya hökuməti Osmanlı imperiyasının və Avstriya-Macaristan monarxiyasının ərazisində yaşayan slavyan xalqlarının mübarizəsinə rəğbətlə yanaşır və onlara kömək edirdi. Rusiya cənub slavyanlarına Türkiyə və Avstriyaya qarşı mübarizədə öz mütəfiqi kimi baxırdı. Yaxın Şərqdə və Balkan yarımadasında nüfuz uğrunda mübarizədə Rusyanın əsas rəqibləri Osmanlı imperiyası və Avstriya-Macaristan monarxiyası idi.

Yaxın Şərqdə Rusyanı ilk növbədə Qara dəniz boğazları maraqlandırırdı. Rusya hökumətinin Qara dəniz boğazlarına marağı ölkənin cənubunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, Qara dəniz boğazlarına nəzarət yolu ilə Qara dənizə Rusya ilə düşməncilik edən ölkələrin gəmilərinin gəlməsinin qarşısını almaq mümkün idi. Qara dəniz boğazlarının Rusyanın nəzarətinə keçməsi Osmanlı imperiyasının dağılmasın dan bilavasitə asılı idi.

Qara dəniz boğazlarına həm də İngiltərə nəzarət etmək isteyirdi. Qara dəniz boğazları Avropadan Hindistana aparılan yolların üzərində yerləşməklə İngiltərə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusiya və İngiltərə boğazlar zonasını işğal etməli, və

ya Osmanlı sultانı onlardan birinə kömək etməli idi. Türkiyə isə boğazları öz nəzarətində saxlamaq üçün İngiltərə ilə Rusiya arasında ziddiyətlərdən istifadə edirdi.

Qara dəniz boğazları Balkan yarımadasına yaxın idi. Ona görə Rusiya Balkan yarımadasında İngiltərənin və Avstriya-Macarıstanın mövqelərinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. Rusiya Balkanlarda İngiltərənin və Avstriya-Macarıstanın əsas rəqibi idi. Rusiya azadlıq uğrunda mübarizədə cənub slavyanlarına kömək edirdi. Rusiya cənub slavyanlarına göstərdiyi köməkdən həm də Türkiyə hökümətinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirdi. Avstriya-Macarıstanaya isə Balkan yarımadası ilk növbədə satış bazarı kimi lazım idi.

XIX əsrin 70-ci illərində Serbiyanın Avstriya-Macarıstanından iqtisadi asılılığı daha böyük idi. Serbiyanın dənizə birbaşa çıxışı yox idi. Serbiya Avstriya-Macarıstanaya qarşı mübarizədə Rusiyadan kömək istəyirdi.

Avstriya-Macarıstan Bosniyada başlanan üsyana qarışmaq niyyətində deyildi, həm üşyanı, həm də Türkiyə hökümətinin üşyançılara qarşı mübarizəsini Türkiyənin daxili işi hesab edirdi. Digər tərəfdən, Avstriya-Macarıstan höküməti Bosniya və Hərsoqvinanın imperianın tərkibinə daxil edilməsində maraqlı idi. Avstriya-Macarıstanda burjuaziya və mülkədarların bir qismi Bosniya və Hərsoqvinanın imperiya ilə birləşdirilməsi şərtilə Balkan yarımadasının şərqi hissəsində Rusyanın mövqelərinin möhkəmlənməsinin əleyhinə deyildi. Bu ideya həm də imperiya ərazisində macarların mövqelərinin zəifləməsinə yönəlmüşdi. Avstriya-Macarıstanın imperatoru F.İosif Bosniyanı ilhaq etmək ideyasına rəğbətlə yanaşındı. Avstriya-Macarıstan höküməti Bosniyanı işğal etmək imkanı qazanmaq üçün orada yaşayan slavyanların Türkiyəyə qarşı mübarizəsinə yardım göstərirdi.

Rusiya Balkan yarımadasında yaşayan cənub slavyanlarına yardım edir və Avstriyanın cənub slavyanlarına himayədarlıq etməsini istəmirdi. Rusiya eyni zamanda Avstriya-Macarıstanla münasibətlərin tamamilə kəskinləşməsində maraqlı deyildi. Rusyanın xarici işlər naziri Balkan məssəlesinin həllində Avstriya-Macarıstanla əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Rusyanın xarici işlər naziri 1875-ci ilin avqustunda Vyanada olarkən bildirdi ki, Rusiya

və Avstriyanın cənub slavyanlarını birlikdə müdafiə etməsi məqsədəyəgdür və üşyan etmiş vilayətlərə geniş muxtarıyyət verilməlidir. Avstriya-Macarıstan höküməti Rusyanın təklifi ilə razılaşdı. Avstriya-Macarıstan, Rusiya və Almaniya Türkiyə hökümətinə təklif etdilər ki, Bosniya və Hərsoqvinaya altı dövlətin nümayəndələrindən ibarət komissiya göndərilsin. Bu komissiya üşyançılara Türkiyə höküməti arasında vasitəçilik etməli idi. Türkiyə höküməti bu təklifi qəbul etdi, lakin komissiyanın fəaliyyəti münaqışa edən tərəflərin barışması ilə nəticələnmədi.

Rusyanın İstanbulda səfiri İqnatyev Bosniya və Hərsoqvinadakı üşyanın qarşısının Rusiya ilə Türkiyə arasında saziş imzalanması əsasında alınmasına tərəfdar idi. Bu ittifaq Rusyanın Türkiyəyə təsirini artırımalı idi. Rusyanın təşəbbüsü ilə 1875-ci ilin oktyabr və dekabr aylarında Türkiyə sultanının imzaladığı fərmanlar xristianlara imperiya ərazisində müsəlmanlarla bərabər hüquq verilməsini, onlardan alınan vergilərin azaldılmasını nəzərdə tuturdu. Türkiyə höküməti çalışırkı ki, islahatların köməyi ilə Bosniyadakı üşyanın qarşısını alsın və böyük dövlətlər üşyançılara kömək etməsin. Lakin üşyançılardan Türkiyə hökümətinin vədlərinə inanmurdı.

Rusya slavyanları müdafiə etmek məqsədi ilə Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq niyyətində deyildi. Ona görə Avstriya-Macarıstanla birlikdə fəaliyyətə üstünlük verirdi. Avstriya-Macarıstan Serbiyanın və Rusyanın cənub slavyanlarına müstəqil şəkildə kömək etməsinin qarşısını almaq üçün «üç imperatorun ittifaqı» çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə hazır idi. Eyni zamanda Avstriya-Macarıstan Türkiyə hökümətinin cənub slavyanlarına geniş hüquqlar verməsinin əleyhinə idi. 1875-ci ilin dekabrın 30-da Avstriya-Macarıstan höküməti Rusiya, İngiltərə və Fransaya Bosniya və Hərsoqvinada keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatların layihəsini təqdim etdi. Layihənin Türkiyə və üşyançılardan tərəfindən qəbul edilməsi üçün müttəfiqlər birlikdə fəaliyyət göstərməli idi. 1876-ci ilin yanvarında Avstriya-Macarıstan tərəfindən hazırlanmış layihə Türkiyə hökümətinə təqdim edildi.

Türkiyə höküməti Bosniya və Hərsoqovinada islahat keçirməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin üşyançıların rəhbərləri Avstriya-Macaristan tərəfindən hazırlanmış islahat layihəsini qəbul etmədilər və bildirdilər ki, Türkiyə öz qoşunlarını Bosniyadan çıxarmalı və böyük dövlətlər Bosniya əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verməlidir.

Rusiya höküməti üşyançıların tələblərini müdafiə etdi. Lakin Osmanlı höküməti üşyançıların tələbləri ilə razılaşmadı. Rusyanın təşebbüsü ilə 1876-cı ilin mayında Rusiya, Avstriya və Almaniya xarici işlər nazirlərinin görüşündə Bosniyadakı vəziyyət müzakirə edildi. Bolqarıstanda da Türkiyəyə qarşı silahlı mübarizə başlanmışdı. Rusyanın əsas məqsədi cənub slavyanlarının muxtarıyyət qazanması idi. 1876-cı ilin mayın 13-də qəbul edilmiş «Berlin memorandumu»nda deyilirdi ki, Avstriya, Rusiya və Almaniya üşyançılara kömək etmək haqqında məsləhətləşməlidir. Fransa və İtaliya «Berlin memorandumu»na tərəfdar olduğunu bildirdi. İngiltərə isə Avropa dövlətlərinin cənub slavyanlarına kömək etməsinin əleyhinə idi, çünki, cənub slavyanlarının müstəqillik qazanmasını və Balkan yarımadasında Rusyanın mövqelerinin möhkəmlənməsini istəmirdi. İngiltərə Osmanlı imperiyasında öz mövqelerini möhkəmləndirməyə çalışırdı. İngiltərə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin başlanmasında və Avstriyanın bu müharibəyə qoşulmasında maraqlı idi. Türkiyə höküməti İngiltərənin mövqeyində razı idi.

1876-cı ilin yazında Bolqarıstandakı üşyan Türkiyə ordusu tərəfindən yatrıldı. 30 mindən çox Bolqarıstan vətəndaşı həlak oldu. İngiltərə Türkiyənin cənub slavyanlarına güzəşt etməsinin əleyhinə idi və Dardanel boğazına donanma göndərdi.

Balkan yarımadasında milli hərəkat gücləndi. Serbiya və Çernoqoriya Rusyanın köməyinə arxalanıb Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazırlaşındı. Avstriya-Macaristan isə Serbiyanın Bosniyaya hərbi yardım göstərməsinin əleyhinə idi.

1876-cı ilin iyunun 30-da Serbiya və Çernoqoriya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Rusiya Serbiyaya iqtisadi və hərbi yardım göstərirdi. Rusiya höküməti cənub slavyanlarını həm də ölkə daxilində öz mövqelerini möhkəmləndirmək üçün müdafiə edirdi.

Avstriya-Macaristan Serbiyaya qarşı müharibəyə başlayıb Bosniyanı işgal etmək istəyirdi. Rusiya isə cənub slavyanlarına kömək etsə də Avstriya ilə silahlı toqquşma tərəfdarı deyildi. 1876-ci ilin iyulun 8-də Reyxştatda Rusiya və Avstriya imperatorlarının görüşü oldu. Görüşdə xarici işlər nazirləri də iştirak edirdi. Danışıqlar neticəsində tərəflər razılaşdırıldı ki, cənub slavyanları ilə Türkiyə arasında müharibəyə qoşulmasına və Türkiyədən cənub slavyanlarının hüquqlarını genişləndirməyi tələb etsinlər. Avstriya və Rusiya Balkan yarımadasında müstəqil slavyan dövlətinin yaradılmasına kömək etməməli idi. Reyxşadt sazişinə görə Bosniya və Hərsoqovina ərazisinin bir hissəsi Avstriya-Macaristan tərəfindən işgal edilməli idi.

Reyxşadt sazişi Almaniyanın narazılığına səbəb oldu. Almaniya çalışırdı ki, Rusiya ilə İngiltərə və Türkiyə arasında ziddiyyətlər kəskinləşsin. 1876-ci ilin əvvəlində Almaniya höküməti İngiltərə və Rusiyaya Türkiyə ərazisini bölmək haqqında plan təqdim etmişdi. Almaniya çalışırdı ki, İngiltərə Misir işğal etsin və Misirə görə İngiltərə ilə Fransa arasında ziddiyyətlər kəskinləşsin. Bu yolla O.Bismark həm Türkiyə ərazisi üstündə İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında rəqabətin artmasına, həm də İngiltərənin Fransa-Almaniyə münaqişəsinə qarışmaq imkanının məhdudlaşmasına çalışırdı. Ona görə O.Bismark 1876-cı ildə Rusyanın Balkan hadisələri ilə bağlı beynəlxalq konfrans çağırmaq təklifini qəbul etmədi.

1876-cı ilin avqustunda Serbiya höküməti böyük dövlətlərin Belqraddakı səfirlərindən xahiş etdi ki, müharibəni dayandırmaq üçün onunla Türkiyə arasında vasitəçilik etsinlər. Bu təklif səfirlər tərəfindən qəbul edildi. Böyük dövlətlərin səfirləri Türkiyə hökümətindən xahiş etdilər ki, bir aylıq atəşkəs elan etsilsin və Serbiya ilə sülh danışıqlarına başlansın. Türkiyə höküməti oktyabrın 3-də hərbi əməliyyatları dayandırdı.

İngiltərə höküməti təklif etdi ki, sülh müqaviləsinə əsasən Serbiyada mövcud vəziyyət saxlanılsın, Bosniya və Bolqarıstanda muxtarıyyət verilsin. Bu təklif böyük dövlətlər tərəfindən bəyənildi. Əslində Avstriya-Macaristan Bosniyaya muxtarıyyət verilməsinə tərəfdar deyildi. Rusiya isə Bosniya və Bolqarıstanda muxtarıyyət verilməsinə çalışırdı.

1876-ci ilin sentyabrında Rusiya imператору II Aleksandrın Avstriya императоруна göndördiyi məktubda deyildi ki, Türkiye höküməti üşyan etmiş vilayətlərə muxtariyyət verməli, Türkiye sultanını güzəştə məcbur etmək üçün Bolqaristani Rusiya, Bosniyanı Avstriya işğal etməlidir. Məktubda böyük dövlətlərin Qara dənizə donanma göndərməsi də təklif edildi.

Avstriya-Macaristan höküməti Rusyanın təklifini qəbul etmədi. İngiltərə isə Qara dəniz boğazlarına böyük dövlətlərin hərbi donanma göndərməsinin əleyhinə idi. İngiltərə mətbuatı yazdı ki, Rusiya Bolqaristana hücum etməyə hazırlaşır.

1876-ci ilin sentyabrında Türkiye höküməti bildirdi ki, barışq imzalamaya hazırlaşmışdır. Oktyabrda hərbi əməliyyatlar bərpa edildi. Rusiya höküməti Türkiye'ye qarşı müharibəyə qoşulmağı zoruri hesab edirdi, lakin əvvəlcə Almaniyanın mövqeyini öyrənməyə çalışırdı. Almaniya Rusiya ilə Avstriya arasında müharibə olacaqı təqdirdə bitərəf qalmak niyyətində deyildi və Avstriyanın Bosniyaya olan iddialarını müdafiə edirdi. Almaniyanın Rusiyadakı səfiri xarici işlər nazirinə bildirdi ki, onun höküməti Türkiye'ye qarşı müharibə zamanı Rusiyani müdafiə edə bilər, əvəzində Rusiya Elzas və Lotaringyanın Almaniyada qalmasına töminat vermelidir. Rusiya Almaniyanın təklifini qəbul etmedi. Rusiya Almaniyanın Avropada hegemonluğuna şərait yaratmaq niyyətində deyildi. Rusiya hesab edirdi ki, yalnız Avstriya-Macaristanın bitərəfliyini tömin etdikdən sonra Türkiye'ye qarşı müharibəyə başlamaq olar. Avstriya Bolqaristannın Rusiya tərefindən işğal edilməsinin əleyhinə idi. Almaniya höküməti Avstriyanın nəzərinə çatdırıldı ki, Bolqaristannın Rusiya tərefindən işğalı Bosniyanın Avstriya tərefiindən işgalına şərait yaradacaq. Almaniya Avstriya-Macaristan monarxiyasının qorunub saxlanılmasında maraqlı idi və çalışırdı ki, Rusiya Türkiye'ye qarşı müharibəyə başlasın.

Türkiye höküməti böyük dövlətlər arasındaki ziddiyətlərdən istifadə etdi. Türkiye sultani bildirdi ki, imperiyanın xristian vətəndaşlarına heç bir güzəşt edilməyəcək. 1876-ci ilin oktyabrın 5-də böyük dövlətlər Türkiye hökümətinən Serbiya ilə barışq imzalaması tələb etdilər. Əks halda onunla diplomatik münasibətləri kəsəcəklərini bildirdilər. Oktyabrın 10-da Türkiye

höküməti Serbiya ilə 6 ay müddətinə barışq imzalamaya hazır olduğunu bildirdi. Əslində Türkiye höküməti Serbiya ilə barışq imzalamamış istəmir və vəziyyətin onun xeyrinə dəyişəcəyini gözləyirdi. Türkiye həm də silahlı qüvvələrini bərpa edib hərbi əməliyyatlarını davam etdirmək niyyətində idi.

1876-ci ilin oktyabrın 31-də Rusyanın Türkiye hökümətinə təqdim etdiyi notada onun Serbiya ilə iki aylıq barışq imzalanması tələb edildi. Türkiye iki gün ərzində Rusyanın notasına cavab verməli idi. Türkiye Rusyanın tələbi ilə razılışmadığı halda Rusya onunla diplomatik münasibətləri kəsməli idi. Türkiye höküməti Rusyanın tələbini qəbul etdi.

1876-ci ilin noyabrında İngiltərə «Balkan məsələləri»ni müzakirə etmək üçün böyük dövlətlərin iştirakı ilə konfrans keçirməyi təklif etdi. Bu təklif böyük dövlətlər tərefindən qəbul edildi. Konfrans İstanbulda keçirilməli idi. Konfrans 1876-ci ilin dekabrın 23-də açıldı. Konfransın iştirakçıları Türkiye hökümətinə təklif etdilər ki, Bosniyaya və Bolqaristana müxtariyyət versin. Bolqaristan iki hissəyə bölünməli və Rusiya tərefindən işğal edilməməli idi. Bosniya və Bolqaristanda müxtariyyətin təşkilinə Avropa komissiyası nəzarət etməli idi. Türkiye parlamenti dekabrın 23-də ölkə tarixində ilk dəfə konstitusiya qəbul etdi. Konstitusiya əsasında Osmanlı imperiyasının ərazisində müxtalif islahatlar keçirilməli idi. Ona görə Türkiye höküməti İstanbul konfransının qərarını qəbul etmedi. Rusiya təklif etdi ki, Türkiye'ni güzəştə məcbur etmək üçün ona qarşı qüvvə tətbiq edilsin. Lakin İngiltərə Türkiye'ye qarşı qüvvə tətbiqinin əleyhinə idi. Konfransda iştirak edən dövlətlər öz səfirlərini İstanbuldan geri çağırıldılar, lakin bu tədbir Türkiye hökümətinə təsir göstərmədi.

Almaniya höküməti Rusiyaya Türkiye'ye qarşı müharibəyə başlamağı təklif etdi. O.Bismark bildirdi ki, Avstriya ilə Rusiya arasında tərəflər üçün sərfli sazişin imzalanmasına kömək edəcək. Almaniya çalışırdı ki, Rusiya şərqdə müharibəyə başlasın və Avropa siyasetdə fəal iştirak etməsin.

Türkiye höküməti 1877-ci ilin əvvəlində Serbiya və Çernoqoriyaya sülh danışqlarına başlamağı təklif etdi. Fevralın 28-də Türkiye ilə Serbiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

Rumınıya və Yunanistan Türkiyəyə qarşı müharibədə Serbiyaya yardım göstərmədi.

Muxtariyyət uğrunda mübarizə aparan Balkan dövlətlərin-dən biri Bolqarıstan idi. Türkiyəyə qarşı mübarizədə Bolqarıstan Rusiyadan kömək isteyirdi.

1877-ci ilin yanварında Rusiya ilə Avstriya-Macaristan arasında Budapeştə gizli saziş imzalandı. Sazişə görə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə zamanı Avstriya-Macaristan bitərəf qalmalı idi. Rusiya Bosniya və Hərsoqovinanın Avstriya tərəfindən işğal edilməsi ilə razılaşdı. Serbiya və Çernoqoriya Rusyanın tərəfində Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməli idi. Bessarabiyanın cənub-qərbi Rusiyaya qaytarılmalı idi. Müharibədən sonra Bolqarıstanın və Almaniyanın müstəqilliyi bərpa edilməli idi.

Sərqi böhrəni Fransa-Almaniya münasibətlərinə təsir göstərdi. İstanbul konfransında Fransa İngiltərə və Rusiya ilə əməkdaşlıqla maraqlı olduğunu bildirdi. Almaniya onların niyyətlərinin səmimiliyinə şübhə ilə yanaşırıdı. Almaniya mətbuatında Fransanın sərhəd qoşun yığması haqqında yazıların sayı artdı.

Almaniyanın kansleri O.Bismark Rusyanı inandırmağa çalışırdı ki, mümkün qədər tez Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlasın. Almaniya İstanbulun Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edilməsinin əleyhino deyildi.

Almaniya İngiltərə ilə danışıqlar apardı. Bu danışıqlar zamanı Almaniya iddia edirdi ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə zəruridir və Misirin işğalı İngiltərəyə böyük fayda getirəcək. Almaniya bu yolla İngiltərə ilə Fransa arasında ziddiyətləri kəskinləşdirməyə çalışırdı. 1877-ci ilin yanvarında O.Bismark İngiltərənin Berlindəki səfirinə bildirdi ki, Fransa Almaniyaya hücum etməyə hazırlanır. O.Bismark qeyd etdi ki, Almaniya ilə Fransa arasında müharibə zəruridir və bu zaman İngiltərə bitərəf qalmalıdır.

1877-ci ilin fevralında O.Bismark İngiltərə hökumətinə ittifaq müqaviləsi bağlamağı təklif etdi. İngiltərə Almaniyanın təklifini qəbul etmedi. 1877-ci ilin martında böyük dövlətlərin imzaladığı London protokolunda Türkiyə hökumətindən qısa müddətdə xristianların yaşadığı əyalətlərdə islahatlar keçitmək

tələb edildi. Lakin London protokolu Türkiyə hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi.

Rusiya hökuməti səfərbərliyi genişləndirdi. 1877-ci ilin aprelində Rusiya ilə Rumınıya arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Rusiya qoşunları Rumınıya ərazisindən keçməli idi. Aprelin 13-də Rusiya Türkiye ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Aprelin 24-də Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. 1877-ci ilin iyunun sonunda Rusiya ordusu Balkanlarda hərbi əməliyyatlara başladı. 1877-ci ilin mayında İngiltərə hökuməti bildirdi ki, İstanbulun Rusiya qoşunları tərəfindən işğalına və Qara dəniz boğazlarının statusunun dəyişməsinə imkan verməyəcək. Rusiya hökuməti bildirdi ki, İstanbul işğal etmək və Qara dəniz boğazlarının rejimini dəyişdirmək niyyətində deyil. Rusiya çalışırdı ki, İngiltərə Qara dənizə donanma göndərməsin.

1877-ci ilin mayında İngiltərə Avstriya-Macaristanla Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmaq haqqında danışıqlara başladı. Lakin Avstriya-Macaristan İngiltərə ilə ittifaq yaratmaq istəmədi və bildirdi ki, Osmanlı imperiyasına münasibətdə İngiltərə ilə eyni mövqedən çıxış etməyə hazırlıdır. 1877-ci ilin iyulun 17-də İngiltərə bildirdi ki, İstanbul Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edilsə, o bitərəf qalmayacaq.

1877-ci ilin iyunun 23-də Rusiya ordusu Dunay çayını keçməyə başladı. İyulun 19-da isə general Qurkonun başçılıq etdiyi Rusiya ordularından biri Balkan dağlarında strateji məntəqə olan Sipka aşırımını ələ keçirdi. Bu hadisədən ciddi narahat olan İngiltərə Dardanel boğazına göndərmək üçün eskadra hazırladı. 1877-ci ilin iyulun 17-də Türkiyə ordusu Plevnaya daxil oldu və Rusiya qoşunlarının sağ cinağı üçün təhlükə yarandı. Bu hadisə İngiltərə hökumətini müəyyən qədər sakitləşdirdi. Avstriya-Macaristan Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq niyyətində deyildi. 1877-ci ilin dekabrında Rusiya qoşunları Plevna şəhərini ələ keçirdi. Bu hadisə həm döyüş, həm də diplomatiya cəbhəsində vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. Dekabrin 13-də İngiltərə bildirdi ki, Rusyanın İstanbulu işğal etməyə cəhd göstərməyəcəyinə inanır. Dekabrin 24-də Türkiyə hökuməti böyük dövlətlərdən onunla Rusiya-arasında vasiqcılık etmələrini xahiş etdi. İngiltərə hökuməti Türkiyənin xahişi haqqında Rusiya

hökumetine məlumat verdi. 1878-ci ilin yanvarın 8-də isə Türkiye hökuməti Rusiyaya barışq haqqında danışqlarına başlamağı təklif etdi. Lakin hərbi əməliyyatları davam etdirən Rusiya danışqlara başlamağa tələsmirdi. Eyni zamanda Rusiya hökuməti Türkiyəyə sərf edən sülh şərtlərini öyrənməyə çalışırdı.

1878-ci ilin yanvarın 20-də Türkiye nümayəndə heyətinə Rusiyanın şərtləri haqqında məlumat verildi. Türkiyənin nümayəndələri bildirdi ki, bu şərtlərin əksəriyyətini qəbul etmək mümkün deyil. Rusiya tərəfi bəyan etdi ki, bütün şərtlər qəbul edilməsə Rusiya Türkiye ilə danışqlara başlamayacaq.

Rusiyanın hərbi əməliyyatları davam etdirməsi İngiltərəni narahat edirdi. İngiltərə hökuməti Avstriyanın müharibəyə qoşulmasına tərəfdar idi. Lakin Avstriya hökuməti bildirdi ki, səfərbərlik keçirmək üçün maliyyə imkanları məhduddur.

1878-ci ilin yanvarın 23-də İngiltərə hökuməti Qara dəniz boğazlarına donanma göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Türkiye hökuməti Rusiyanın şərtlərini qəbul etdiyinə görə İngiltərə boğazlar zonasına qoşun göndərmədi.

1878-ci ilin yanvarın 31-də Adrianopolda Rusiya ilə Türkiye arasında barışq imzalandı. Avstriya-Macaristan sülh müqaviləsinin şərtlərinin müzakirə edilməsi üçün beynəlxalq konfrans çağırılmasını tələb etdi. Avstriya-Macaristan Balkan yarımadasında müstəqil slavyan dövlətinin yaradılmasını istemirdi. İngiltərə beynəlxalq konfrans çağırmaq haqqında Avstriyanın tələbini müdafiə edirdi.

Rusiya Avstriya-Macaristan və İngiltərə ilə münaqişəsini kəskinləşdirmək niyyətində deyildi. Türkiyəyə qarşı müharibə zamanı Rusiyanın hərbi və iqtisadi imkanları azalmışdı. Ona görə Rusiya hökuməti bildirdi ki, sülh müqaviləsinin ümumavropa mənafelərinə toxunan maddələrinin beynəlxalq konfransda müzakirəsinə razıdır.

1878-ci ilin fevralın 8-də İngiltərə hökuməti Dardanel boğazına donanma göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Osmanlı sultanının etirazını nəzərə alan İngiltərə donanması Dardanel boğazına daxil olmadı və geri qayıtdı. Bu zaman İngiltərə hökuməti İstanbulun Rusiya qoşunları tərəfindən tutulmasından chtiyat etdi.

1878-ci ilin fevralın 15-də İngiltərə eskadrası Dardanel boğazından keçib Prins adasının yaxınlığında dayandı. Bu zaman İngiltərə hökuməti Türkiyə sultanından icazə almamışdı və boğazların rejimine dair 1871-ci il konvensiyasını pozmuşdu. Ona görə Rusiya ordusu İstanbulun 12 kilometrliyində yerləşən San-Stefanova gəldi.

İngiltərə hökuməti bildirdi ki, Rusiya ordusu İstanbula daxil olarsa onunla diplomatik münasibətləri kəsəcək. Avstriya hökuməti bəyan etdi ki, Rusiya qoşunları İstanbula daxil olarsa öz səfirini Peterburqdan geri çağıracaq.

1878-ci ilin martın 3-də San-Stefanoda Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqavilesi imzalandı. Müqaviləyə görə Bolqarıstanın dövlət müstəqilliyi bərpa edilməli və Türkiyə öz qoşunlarını Bolqarıstan ərazisində çıxartmalı idi. Rusiya qoşunları iki il ərzində Bolqarıstanda qalmalı idi. Osmanlı imperiyası Serbiyanın, Çernoqoriyanın və Ruminiyanın müstəqilliyini tanımlı idi. Cənubi Bessarabiya, Qars, Ərdəhan, Bayazid və Batumi Rusiyaya, Şimali Dobruca Ruminiyaya verilməli idi. Bosniyada xristianların mənafeyinə uyğun islahatlar keçirilməli, Türkiyə Rusiyaya 1410 milyon manat təzminat ödəməli idi. Müqavilədə boğazlar məsələsindən bəhs edilmirdi.

San-Stefano müqaviləsinin şərtləri İngiltərənin və Avstriya-Macaristanın narazılığına səbəb oldu. Avstriya-Macaristan hökuməti San-Stefano müqaviləsini müzakirə etmək üçün beynəlxalq konfrans çağırılmasını təklif etdi. Rusiya hökuməti kongresin keçirilməsi ilə razılaşdı. Cənki, Rusiya, İngiltərə və Avstriya-Macaristanla müharibə aparmaq iqtidarında deyildi. 1878-ci ilin fevralında Almanıyanın kanseri O.Bismark bildirdi ki, «Şərq məsələsi»ndə Rusiyani müdafiə etməyəcək. Almaniya hökuməti Rusiyaya konfrans çağırılması ilə razılaşmayı tövsiyyə etdi.

Rusiya hökuməti danışqlar aparmaq üçün Vyanaya nümayəndə heyəti göndərdi. Rusiyanın məqsədi konqresdə Avstriya-Macaristanla cyni mövqedən çıxış etmək və İngiltərəni təkləmək idi. Lakin, Rusiya Avstriya-Macaristanın iddiaları ilə razılaşmadı. İngiltərə hökuməti bildirmişdi ki, Rusiya San-Stefano sülhünün şərtlərinə beynəlxalq konfransdə baxılmasına razi olmasa -ona qarşı müharibəyə başlayacaq. İngiltərənin xərici işlər naziri lord

Solsberi Rusiya ilə müharibə tərəfdarı deyildi. Ona görə Rusyanın xarici işləri naziri ilə İngiltərənin xarici işlər naziri arasında aparılan danışqlar nəticəsində 1878-ci ilin mayın 30-da İngiltərə-Rusya sazişi imzalandı. Bu sazişə görə Bolqaristanın yalnız bir hissəsinə müstəqillik verilməli idi. Batumi, Qars və Bessarabiya Rusiyaya verilməli idi. 1878-ci ilin iyunun 4-də İngiltərə ilə Osmanlı imperiyası arasında imzalanmış sazişə görə Kipr adası İngiltərəyə verildi.

Berlin konqresi 1878-ci ilin iyunun 13-də işə başladı. Konqresdə 6 böyük dövlət və Türkiyə iştirak edirdi. Balkan dövlətlərinin nümayəndələri konqresdə iştirak etmirdi. Konqresin işinə Almaniyanın kansleri O.Bismark sədrlik edirdi.

Almaniyanın kansleri bildirdi ki, Türkiyənin taleyi onu maraqlandırırmır, o konqresdə yalnız böyük dövlətlər arasında münaqişənin qarşısını almaq üçün iştirak edir. Konqresdə İngiltərə və Avstriya-Macaristan eyni mövqedən çıxış edirdi. Fransa konqresdə İngiltərənin mövqeyini müdafiə etmişdi.

Konqresin qərarı ilə Bolqaristanın cənubu Osmanlı imperiyasının tərkibində saxlanıldı. Rusiya qoşunları doqquz aydan sonra Şimali Bolqaristandan çıxmış idi. Rusiya Şimali Bolqaristanda hökümətin təşkilirə kömək etməli idi. Bosniya və Herseqovina Avstriya-Macaristan tərəfindən işğal edilməli idi. Batumi azad liman statusu ilə Rusiyaya verildi. Qars və Ərdəhan Rusiyaya verildi, Bəyazid Türkiyəyə qaytarıldı. Konqres Bessarabiya, Dobruca, Çernoqoriya, Serbiya və Ruminiya ilə bağlı San-Stefano müqaviləsinin maddələrini qüvvədə saxladı. İyulun 13-də konqres Berlin traktatının imzalanması ilə başa çatdı.

Rusya Orta Şərqdə İngiltərənin əsas rəqibi idi. İngiltərə həmişə Rusyanın Hindistana yaxınlaşmasından ehtiyat edirdi. Osmanlı imperiyasının bütövlüyünü İngiltərə həm də Rusyanın Hindistana doğru irəliləməsinə mane olmaq üçün müdafiə edirdi. İngiltərədə aparılan töbligata görə bu ölkənin Orta Şərqdə siyaseti müdafiə xarakteri daşıyırıydı.

Orta Asiya İngiltərə üçün həm iqtisadi, həm də strateji mənafə zonası idi. Orta Asiyada istehsal edilən pambıq Rusyanın yüngül sənayesi üçün qiymətli xammal idi. İngiltərə Orta Şərqdə

öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün kəşfiyyatın imkanlarından geniş istifadə edirdi. İngiltərə Orta Şərqdə Əfqanistana və Türkmenistana böyük maraq göstərirdi. İngiltərə Əfqanistan əmiri Şirəli ilə danışqlar aparındı. Əfqanistan əmiri İngiltərə ilə ittifaq müqaviləsi bağlamağa çalışırıdı. Şirəli istəyirdi ki, İngiltərə onu Əfqanistanın qanuni hökmədarı kimi tanınsın. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Əfqanistanın daxili işlərinə qarışmayacaq. Əfqanistanın əmiri bəyan etdi ki, ölkənin xarici siyaseti İngiltərə ilə müzakirə edilməyəcək. Əfqanistan əhalisi hökümətin İngiltərə ilə əməkdaşlıq siyasetindən narazı idi. İngiltərə Əfqanistana pul və silah göndərirdi. 1869-cu ildə İngiltərə höküməti Rusiyaya təklif etdi ki, Orta Asiyada tərəflərin mülkləri arasında bitəref zona yaradılsın. Rusiya höküməti İngiltərənin təklifini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda Rusiya Əfqanistanın İngiltərə tərəfindən işgalının qarşısını almaq üçün onun bitəref zonaya daxil edilməsini teklif etdi. İngiltərə höküməti öz növbəsində təklif etdi ki, bitəref zonaya Rusyanın mənafə zonasına daxil olan bir sıra ərazilər də daxil edilsin. Tərəflərin fərqli mövqeləri nəticəsində onların razılığması mümkün olmadı.

1873-cü ilin iyununda Xivə xanlığı Rusiyənin tərkibinə daxil edildi. Rusiya ilə İngiltərə arasında Əfqanistanla bağlı danışqlar aparıldı. Bu danışqlarda Əfqanistanı İngiltərə təmsil edirdi. Əfqanistanı işğal etməyə çalışan İngiltərə isteyirdi ki, Rusiya Əfqanistanın müstəqilliyini tanınsın. Rusiya işə tələb edirdi ki, Əfqanistanın müstəqilliyini İngiltərə də tanınsın. Rusiya höküməti hesab edirdi ki, Orta Asiyada rəqabət hər iki ölkənin mənafeyinə ziddir.

1874-cü ildə İngiltərədə parlament seçkilərində qalib gələn mühafizəkarların əsas vədlərindən biri müstəmləkə imperiyasının genişləndirilməsi idi. Müstəmləkələrə diqqətin artması dünya bazarında rəqabətin güclənməsi ilə bilavasitə bağlı idi. İngiltərə çalışırıdı ki, Rusiya Əfqanistanın işğalına mane olmasın. 1875-ci ilin mayında Rusiya ilə İngiltərə Almaniyaya qarşı birgə bəyanatla çıxış etmişdi. Lakin onların arasında Orta Asiyada rəqabət davam edirdi. İngiltərə Əfqanistanın müstəqilliyini tanımaq istəmirdi və Rusiyaya Orta Asiyani öz aralarında bölməyi

təklif edirdi. 1876-ci ilin fevralında Kokand xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

1876-ci ilin mayında Öfqanistanın əmiri İngiltərənin nümayəndə heyətini Kabulda qəbul etməkdən imtina etdi. 1877-ci ilin fevralında Peşəvərdə İngiltərə-Öfqanistan danışqları başlandı. Öfqanistan höküməti İngiltərənin ölkənin daxili işlərinə qarışmasından narazı idi. Danışqlar zamanı İngiltərənin nümayəndə heyəti Öfqanistani özünə tabe etmək, onun xarici siyasetinə nəzarət etmək, ölkənin mühüm mərkəzlərində və sərhədlərində ingilis zabitlarının yerləşməsinə nail olmaq istəyirdi.

İngiltərə höküməti Öfqanistana qarşı müharibəyə başlamaq haqqında qərarı 1876-ci ildə qəbul etmişdi. 1877-ci ilin əvvəlində İngiltərə höküməti Öfqanistana silah göndərilməsini qadağan etdi və Öfqanistanla münasibətləri kəsdi. İngiltərə Türkiyədən xahiş etdi ki, Kabula nümayəndə göndərsin və Öfqanistan əmirindən İngiltərənin tələblərini qəbul etməyi xahiş etsin.

1877-ci ilin aprelində Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlandı. Türkiyə sultani Kabula nümayəndə göndərdi və Öfqanistan əmrinə İrana və Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmayı təklif etdi. Lakin Öfqanistanın əmiri Türkiyə sultanının təklifini qəbul etmədi. Öfqanistan İngiltərəyə qarşı Rusiya ilə əməkdaşlığın genişlənməsində maraqlı idi.

İngiltərə Türkmənistanın Rusiya tərəfindən işgalinə mane olmağa çalışırı. Rusiya isə 1877-1878-ci illərdə Türkmənistan ərazisində hərbi əməliyyatları genişləndirdi.

İngiltərə İranda Rusyanın əsas rəqibi idi. İngiltərə həm də İran körfəzində öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırı. İngiltərəni Hindistanla birləşdirən telegraf xətti İran ərazisindən keçirdi. Telegraf xəttinin müdafiəsindən İngiltərə İrənin daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edirdi.

İranın İngiltərə üçün strateji əhəmiyyəti böyük idi. İngiltərə İran ərazisindən Rusiya və Türkmənistana qarşı istifadə edirdi. Lakin İngiltərənin İrənin şimalında möhkəmlənmək cəhdləri uğursuz oldu.

1857-ci ildə imzalanmış İngiltərə-İran müqaviləsinin altıncı maddəsinə əsasən İran höküməti ölkənin şərq sərhədlərində

mübahisə zamanı İngiltərənin vasitəciliyindən istifadə etməli idi. İngiltərə höküməti bu imkandan İranla Öfqanistan arasında münaqışlər yaratmaq üçün istifadə edirdi. İran və Öfqanistan İngiltərənin bilavasitə öz məqsədlərinə xidmət edən vaistəcilik siyasetindən narazı idi.

İran Rusiya üçün həm strateji-coğrafi mövqeyinə görə, həm də satış bazarı kimi böyük əhəmiyyətə malik idi. XIX əsrin sonuncu rübündə İranın xarici ticarətinin yarısı Rusyanın payına düşdü. Digər tərəfdən, Rusyanın İrəndən idxl etdiyi məhsulun miqdarı əhəmiyyətli şəkildə artmışdı. İqtisadi əməkdaşlıq nəticəsində İranda Rusyanın mövqeləri möhkəmlənmişdi. Cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi cəhətdən İrənla əlaqələrin Rusiya üçün əhəmiyyəti böyük idi. Sərhəd mübahisələri ilə bağlı İranın Türkiyə ilə münasibətləri gərgin idi. XIX əsrin 70-ci illərində Rusyanın Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinin zəifləməsi onun İrənla yaxınlaşmasına kömək etmişdi. İngiltərə ilə Rusiya arasındaki rəqabət İrənin müstəmləkəyə çevrilmesinin qarşısını almışdı. Başqa sözlə, İran Rusiya ilə İngiltərə arasındaki ziddiyyətlərdən istifadə edərək öz müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı. İran Rusyanın və İngiltərənin yarımmüstəmləkəsinə çevrilmişdi.

XIX əsrin 70-ci illərində İngiltərə inhisarlarının nümayəndələri İranda vəzifəli şəxslərin köməyilə bir sıra konsessiyalar almışdı. İngiltərə bankı Reyterin yaratdığı şirkət 70 il ərzində İran ərazisində dəmir yolları çəkməli idi. Bu şirkət vergidən və gömrük dəməzə adət edilmişdi. Şirkət hər il dəmir yollarının gəlirindən 20 faizini, kömür şaxtalarının və filiz mədənlərinin gəlirindən 15 faizini İran büdcəsinə ödəməli idi. Reyter şirkəti ilə İran höküməti arasında müqavilə 1872-ci ilin iyulun 25-də imzalanmışdı. Müqavilə əhalinin ciddi narazılığına səbəb oldu. Reyter şirkətinə verilən konsessiya Rusyanın İrəndəki mövqeləri üçün böyük təhlükə yaratdı. Ona görə Rusiya höküməti Reyter şirkəti ilə imzalanmış müqavilənin yerinə yetirilməsinə mane olmağa çalışırı.

1873-cü ilin mayında Peterburqda Rusiya-İran danışqları aparıldı. Rusyanın xarici işlər naziri İran şahının nəzərinə çatdırıldı ki, İngiltərə ilə imzalanmış müqavilə ləğv edilməsə

Rusya İranla münasibətlərinə yenidən baxmalı olacaq. İran şahı Reyter şirkəti ilə bağlanmış müqaviləni ləğv edəcəyini bildirdi. 1873-cü ilin oktyabrın 23-də İran Reyterlə imzalanmış konsessiya müqaviləsini ləğv etdi.

Rusya höküməti İran ərazisində dəmiryolu çəkmək üçün konsessiya almağa çalışırı. Dəmiryolu Tbilisini Təbrizlə birləşdirməli idi. 1874-cü ilin payızında İran höküməti Rusyanın təklifini qəbul etmədiyiini bildirdi. 1878-ci ildə İran ordusunda qiyam olmuşdu. İran höküməti etibarlı hərbi hissələr yaratmaqdə kömək göstərməyi Rusiyadan xahiş etdi. Rusya höküməti İranın xahişini razılıqla qarşılıdı və Tehrana bir neçə zabit göndərildi. 1879-cu ildə polkovnik Domantoviçin başçılıq ilə kazak briqadası yaradıldı. Kazak briqadası şahı mühafizə etməli və zabit hazırlığı üçün baza rolunu oynamalı idi.

XIX əsrin 80-cı illərində Osmanlı imperiyasına təsir uğrunda Avropanın dövlətləri arasında rəqabət gücləndi. Rusiya ilə mühəribədə möğlub olmuş Türkiyənin iqtisadi vəziyyəti ağır idi. İqtisadi və maliyyə cəhətdən Osmanlı imperiyasının xarici banklardan asılılığı artmışdı. 1879-1881-ci illərdə Türkiyə höküməti İngiltərə və Fransa ilə danışqlar aparmışdı. 1881-ci ilin dekabrında imzalanmış sazişə görə Türkiyənin xarici borcları 2,4 milyard frank müəyyən edildi. Borcların qaytarılmasına nəzarət etmək üçün Osmanlı dövlət borcları idarəsi yaradıldı. Bu idarəyə İngiltərə və Fransanın nümayəndələri rohberlik edirdi. Bu saziş Osmanlı imperiyasının yarımmüstəmləkəyə çevrilməsini sürətləndirdi. Bu işdə kapitulyasiya rejiminin və xarici kapitalistlərə verilmiş çoxsaylı konsessiyaların rolü böyük idi. Osmanlı bankında hakim mövqə Fransa kapitalına mexsus idi. Türkiyənin xarici ticarətdə birinci yeri İngiltərə tuturdu.

Misirin işgali Türkiyə-İngiltərə münasibətlərinin pisləşməsi nə səbəb oldu. XIX əsrin 80-cı illərində Osmanlı imperiyasında Rusyanın mövqeyi gücləndi.

XIX əsrin 70-80-cı illərində Orta Asiyada İngiltərə ilə Rusya arasında ziddiyətlər kəskinləşmişdi. İngiltərə Əfqanistani işgal etmək niyyətində idi. İngiltərə çalışırı ki, Rusya Orta Şərqdə ona mane olmasın. Rusya öz növbəsində Orta Asiyada İngiltərəyə güzəşt etmək fikrində deyildi. Rusya və İngiltərə

məqsədlərinə nail olmaq üçün diplomatiyadan geniş istifadə edirdi.

1878-ci ilin yazında Rusya Türküstan hərbi dairəsinin ərazisində qoşunlarının sayını artırırdı. Əfqanistan höküməti İngiltərəyə düşmən kimi baxır və Rusya ilə yaxınlaşmağa çalışırı. Rusya höküməti 1878-ci ilin yayında Kabula general Stoletovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti göndərdi. Rusya höküməti Orta Asiyadakı aksiyalar vasitəsilə Osmanlı imperiyasında və Balkan yarımadasında İngiltərənin siyasetinə təsir etmək niyyətində idi. Orta Şərqdə isə Rusyanın əsas məqsədi Əfqanistanın və Türkmenistanın İngiltərə tərəfindən işgalin qarşısını almaq idi.

1878-ci ilin yayında İngiltərənin Peterburqdakı səfiri Rusyanın xarici işlər nazirliyinine müraciət edib Orta Asiyada Rusya qoşunlarının sayının artmasının səbəbini öyrənməyə çalışırdı. Rusyanın xarici işlər nazirliyindən İngiltərə səfirinə bildirdilər ki, qoşunların artması İngiltərənin özünü Rusyanın düşməni kimi aparması ilə bağlıdır.

Əfqanistan höküməti Rusiyadan İngiltərəyə qarşı hərbi yardım xahiş etmişdi. Kabulda Stoletovun iştirakı ilə Əfqanistanla Rusya arasında ittifaq müqaviləsinin layihəsi hazırlanmışdı. Lakin, Rusya Əfqanistana yardım göstərmədi və Əfqanistan hökümətinə İngiltərə ilə danışqlara başlamağı təklif etdi. Rusya höküməti Əfqanistanın müstəqilliyini qorumaq üçün diplomatik vasitələri üstün sayırdı. Lakin, Rusyanın diplomatiyası İngiltərəni Əfqansitanaya hücum etməkdən çəkindirmədi. Bu zaman İngiltərə Rusyanın diqqətinin daha çox Yaxın Şərqə yönəlməsindən istifadə etdi.

1878-ci ilin avqustunda Əfqanistan höküməti danışqlar aparmaq üçün göndərilmiş İngiltərə nümayəndəsini qəbul etmədi. İngiltərə bu hadisədən Əfqanistana qarşı mühəribəyə başlamaq üçün istifadə etdi. 1878-ci ilin noyabrın 7-də İngiltərə hökümətinin Əfqanistana göndərdiyi notada Əfqanistan əmirinin üzr istəməsi və İngiltərənin nümayəndəsini qəbul etməsi tələb edilirdi. Əfqanistan höküməti noyabrın 20-dək İngiltərənin ultimatumuna cavab verməli idi. Əfqanistan İngiltərənin

tələblərini qəbul etmədi. 20 noyabr 1878-ci ildə İngiltərə Əfqanıstanı qarşı hərbi əməliyyatlara başladı.

1878-ci ilin dekabrında Rusiya höküməti bildirdi ki, İngiltərə Əfqanıstanın müstəqilliyinə hörmətlə yanaşsa, Rusiya Əfqanıstan hökümətindən İngiltərə ilə müharibəyə son qoymağının tələb edə bilər. Rusiya öz nümayəndə heyətini Əfqanıstanından çıxartmağa hazır idi. İngiltərə Rusyanın münaqişəyə qarışmasının əleyhinə idi və onun təklifini qəbul etmədi. Ona görə Rusya Kabuldan öz diplomatik missiyasını çıxartmadı və Əfqanıstanla sərhəddə yerləşən Mərvə qoşun göndərməsini bəyan etdi. Rusyanın qətiyyəti İngiltərənin mövqeyinə təsir gösterdi. 1878-ci ilin dekabrın 19-da İngiltərə höküməti bildirdi ki, Rusiya ilə İngiltərə arasında Orta Asiya və Əfqanıstanla bağlı əvvəllər imzalanmış sazişlərə əməl edəcək.

1878-ci ilin dekabrın 15-də Rusiya öz diplomatik missiyasını Kabuldan çıxardı. Əfqanıstan əmiri hakimiyyəti oğluna tapşırıb Rusiyaya getmek üçün ölkəni tərk etdi. Lakin, yolda xəstələnən Əfqanıstan əmiri 1879-cu ildə Məzari-Şərifdə vəfat etdi.

1878-ci ilin dekabrın 10-da İngiltərənin baş naziri parlamentdə çıxış edib Hindistani Əfqanıstanla birləşdirən üç dağ keçidinin ingilis ordusu tərəfindən tutulması haqqında məlumat verdi. Baş nazir bildirdi ki, İngiltərənin məqsədi Əfqanıstanı işgal etmək deyil, Hindistanla Əfqanıstanın sərhədini yenidən müəyyən etməkdir. 1879-cu ilin fevralında Rusiya höküməti bildirdi ki, daha Orta Asiya və Əfqanıstanla bağlı əvvəlki sazişlərə əməl etməyəcək.

1879-cu ilin mayında Əfqanıstanla İngiltərə arasında imzalanmış müqaviləyə görə Əfqanıstan İngiltərənin razılığı olmadan başqa ölkələrlə əlaqə yaratmamalı idi. Əfqanıstan ərazisinin bir hissəsi İngiltərəyə verildi. Kabula İngiltərənin daimi nümayəndəsi göndərildi. İngiltərənin köməyi Əfqanıstanın Hindistana telegraf xətti çəkiləli idi. İngiltərə qoşunları Əfqanıstanı tərk etməli idi.

Əfqanıstan İngiltərənin protektoratına çevrildi. Rusiya Əfqanıstanda İngiltərəyə silahlı qüvvə ilə müqavimət göstərmək iqtidarındadır. Ona görə Rusiya əsas diqqətini Türkmenistanın işgalinə yönəldti.

Əfqanıstanın əhalisi İngiltərənin əsarəti ilə barışmaq fikrində deyildi. 1879-cu ilin avqustunda Kabulda əsgərlərin üşəni başlandı. Üşyançılar Kabulda İngiltərə nümayəndə heyətinin bütün üzvlərini öldürdülər.

1879-cu ilin oktyabrında İngiltərə Kabulu işgal etmək üçün qoşun göndərdi. Əfqanıstanın əmiri ingilislərin düşərgəsinə gəlib toslım olduğunu bildirdi. İngiltərə qoşunları ağır döyüşlərdən sonra Kabulə ələ keçirdi. Lakin ölkədə azadlıq mühərabəsi dənə genişləndi. Kabulda ingilis əsgərləri silahlı əfqanlar tərəfindən mühasirəyə alındı. İngiltərə bütün Əfqanıstanı işgal etmək niyyətində idi.

1866-1867-ci illərdə Əfqanıstanın əmiri olmuş Məhəmməd Əfzəlxanın oğlu Abdurahman xan Daşkənddə yaşayırı. Rusiya höküməti İngiltərəyə mane olmaq üçün Abdurahman xanın Əfqanıstanı getməsinə icazə verdi. Abdurahman xan ölkədə böyük nüfuzlu malik idi. Abdurahman xan Əfqanıstanın şimalında İngiltərə qoşunlarına qarşı müqavimətin təşkilatçısı oldu.

İngiltərə höküməti Abdurahman xanı diplomatiyanın köməyi ilə öz tərəfinə çəkmək qərarına gəldi. İngiltərənin Kabulda nümayəndəsi Abdurahman xana məktub göndərib onun Əfqanıstanın səbəbini öyrənməyə çalışdı. Abdurahman xan cavab məktubunda bildirdi ki, o Əfqanıstanı xariciləri qovmaq üçün qayıdır.

1880-ci ilin yazında Abdurahman xanın qoşunu Kabul yaxınlaşdı. İngiltərənin Kabulda nümayəndəsi bildirdi ki, onun höküməti Abdurahman xanın Əfqanıstanın əmiri olmasına razıdır. Bu vaxta qədər Abdurahman xan özünü əmir elan etmişdi.

Kabul yaxınlığında Abdurahman xanın İngiltərənin Kabulda nümayəndəsi ilə görüşü oldu. İngiltərənin nümayəndəsi bildirdi ki, Əfqanıstanın yeni əmiri İngiltərə ilə dostluq etməlidir. Abdurahman xan İngiltərə ilə Əfqanıstan arasında müqavilənin layihəsinin hazırlanmasında iştirak etmək üçün Kabulə gəlməli idi. Bu müqavilə onunla Kabul yaxınlığında imzalandı. İngiltərə onu əmir kimi tanıdı və ona böyük məbləğdə pul verdi. İngiltərə Kabulda silahlı mühafizəsi olan nümayəndə saxlamaqdan imtina etdi. Əfqanıstanın xarici siyasetinə İngiltərə

nəzarət etməli idi. Qəndahar vilayətində İngiltərə qarnizonu yerleşməli idi.

İngilterənin siyaseti Əfqanistanın parçalanmasına yönəlmədi. İngiltərə çalışırdı ki, İran Herati işgal etsin. Lakin Rusiya İngiltərə ilə İran arasında müqavilənin imzalanmasına mane oldu. 1881-ci ildə Qəndahar və Herat Abdurahman xanın qoşunları tərəfindən tutuldu.

Rusiya qısa müddətde Türkmenistani işgal etməyə çalışırdı. 1879-cu ildə Rusiya qoşunlarının Türkmenistana yürüşü uğursuz olmuşdu. 1880-ci ildə Rusiya ikinci dəfə Türkmenistana qoşun göndərdi. 1884-cü ildə Merv rus ordusu tərəfindən işgal edildi.

İngiltərə Türkmenistanla Əfqanistan arasında sərhədin dəqiqləşməsi haqqında Rusiya ilə danışqlar apardı. Sərhəd məsələsini həll etmək üçün birgə İngiltərə-Rusya komissiyası yaradıldı. İngiltərə eyni zamanda Əfqanistanla Rusiya arasında münasibətlərin pisləşməsinə çalışırdı. 1884-cü ildə əmirin göstərişi ilə türkmənlərin yaşadığı Pənc rayonuna qoşun göndərildi. Rusiya qoşunlarının Pəncə yaxınlaşmasından ehtiyat edən əfqan əmiri İngiltərədən hərbi yardım istədi. Lakin İngiltərə bu xahişə əməl etmədi.

1885-ci ilin martında Rusiya qoşunu Kuşka çayının sol sahilində yerleşən Daş Körpü rayonunda əfqanların silahlı dəstəsini möğlüb etdi. Əfqanistan qoşunlarının qalan hissəsi Türkmenistan ərazisini tərk etdi. Bu hadisə zamanı əfqan qoşunlarına təlim keçən İngiltərə zabitləri Herata qaçmışdı.

İngiltərə Pənc də daxil olmaqla Türkmenistan ərazisinin bir hissəsinin Əfqanistana verilməsini tələb etdi. Rusiya hökuməti İngiltərənin teklifini qəbul etmədi. Rusiya ilə İngiltərə arasında müharibə təhlükəsi yarandı.

Rusiyaya qarşı müharibəyə hazırlaşan İngiltərə ona başlıca zərbəni Qara dənizdən vurmaq fikrində idi. Rusiyaya qarşı müharibə zamanı İngiltərə Türkiyə ilə six əməkdaşlıq etməli idi. Belə ki, Türkiyə Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar aparmalı idi. İngiltərə donanmasının Qara dənizə gəlməsinə Türkiyə razılıq verməli idi. Bu zaman İngiltərə Rusyanın Qara dənizdə hərbi gəmilərinin az və mövqelərinin zəif olmasını nəzərə alırırdı.

Rusiya İngiltərənin planlarını diplomatiyanın köməyi ilə pozmağa çalışırdı. Rusyanın istifadə etdiyi vasitələrdən biri «üç imperatorun ittifaqı» idi. 1884-cü ildə həmin müqavilənin müddəti daha üç il artırıldı. 1885-ci ilin aprelində Rusiya hökuməti Almaniyaya müraciət edib Türkiyə sultanına birlikdə təsir göstərməyin zəruriliyini bildirdi. Rusiya çalışırdı ki, Türkiyə Qara dəniz boğazlarının hərbi gəmilər üçün bağlı olması prinsipinə əməl etsin.

Almaniya hökuməti Rusyanın təklifi ilə razılaşdı. Almaniya Avstriya-Macaristan və İtalya ilə birlikdə Türkiyə hökumətinə müraciət etdi. Fransa mərkəz dövlətlərinin mövqeyini müdafia etdi. Türkiyə hökuməti bildirdi ki, Qara dəniz boğazlarının rejimine riayət edəcək. Ona görə İngiltərə Qara dənizə hərbi donanma göndərə bilmədi. Rusiya diplomatiyanın köməyi ilə şimalda yerləşən İsvəç və Danimarkanın da bitərəfliliyini təmin etmişdi.

Əfqanistanın əmiri Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq istəmirdi. Ona görə İngiltərə Pənc əyalətini Rusyanın mülki kimi tanıdı. Rusiya Zülfüqar rayonunun Əfqanistana verilməsi ilə razılaşdı. Bu razılaşmalar İngiltərə ilə Rusiya arasında 1885-ci ilin sentyabrın 10-da Londonda imzallanmış sazişdə öz əksini tapdı. 1886-1888-ci illərdə Rusiya ilə Əfqanistanın sərhədi dəqiq müəyənləşdirildi.

İngiltərə ilə Əfqanistan arasında münaqişə zamanı Almaniyanın Rusyanı müdafiə etməsi təsadüfi deyildi. Almaniya Rusiya ilə İngiltərə arasında müharibənin əleyhinə deyildi. O, Rusiyaya kömək etməkə əslində Rusyanın İngiltərə ilə yaxınlaşmasının qarşısını aldı.

İngiltərə İranda Rusyanın əsas rəqibi idi. 1877-1878-ci illərdəki Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı İran hökuməti Rusyanı müdafiə etmişdi. Türkmenistanın işgalindən sonra Rusyanın İrana tesiri artdı. Xorasanda və Şimali Azərbaycanda Rusyanın mövqeləri möhkəmləndi. Silahlı türkmen dəstələrinin Xorasana yürüşləri dayandırıldı. 1881-ci ilin dekabrında Rusiya ilə İran arasında Tehranda sərhədlər haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə Xəzər dənizinin şərq hissəsində Rusyanın İranla sərhədləri dəqiq müəyyən edildi. 1889-cu ildə Məshəd şəhərində

Rusyanın konsulluğu açıldı. İran hükümetinden aldığı konsessiya esasında 1882-ci ildə Rusya Aşqabaddan Məşhədə dəmiryolu çəkilmışdı. Rusya İranın xarici ölkələrlə ticarətində birinci yer tuturdu. 1883-cü ildə Rusya höküməti xarici ölkələrin öz məhsullarını Zaqafqaziya ərazisində gömrüksüz daşımاسını qadağan etdi. Bu aksiyə nəticəsində İranda xarici ölkələrlə Rusya arasında iqtisadi rəqabət zəiflədi. 1889-cu ildə İran höküməti Rusiyaya ölkədə 60 il müddətinə böyük bir bank açmağa icazə verdi. Böyük səlahiyyətlərə malik olan Şahənşah bankı İranın iqtisadi həyatına böyük təsir göstərirdi.

1888-ci ildə İran höküməti Sətt-Əl-Ərəb çayına tökülen Korun çayında gəmiçilik xidmətini Ingiltərəyə konsessiya vermişdi. İran hökümətinin icazəsi ilə Ingiltərə Korun çayının sahilində Tehrana şose yolu çəkmişdi. 1890-ci ildə İranda tütünün istehsalı və satılması Talbot adlı bir ingilis kapitalistinə icarəyə verilmişdi. Lakin əhalinin narazılığını nəzərə alan İran höküməti az sonra Talbotla bağlanmış sazişi ləğv etmişdi.

1888-ci ildə Xəzərin İran sahillərində baliqçılıq sənayesi Lianazov adlı rus kapitalistinə konsessiyaya verilmişdi. 1890-cu ildə Rusyanın sənayeçilərindən biri olan Polyakov İran kredit-uçot bankını təsis etmişdi. 1893-cü ildə Rusya Ənzəlidən Tehrana, 1895-ci ildə isə Qəzvindən Həmədana şose yolu çəkməyə başladı. 1889-cu ildə İranla Rusya arasında imzalanmış müqaviləyə görə Rusya höküməti 5 il müddətində İran ərazisində çəkilməli olan dəmir yollarının layihəsini hazırlamalı idi. Ingiltərə İranda dəmir yollarının çəkilməsi sahəsində Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə hazır idi. Lakin Rusiya Transiran dəmiryolunu Ingiltərə ilə birlikdə çəkmək istəmirdi. Çünkü, Ingiltərənin həmin dəmiryolu vasitəsilə İrana çoxlu məhsul gətirməsi Rusyanın mənəfəyinə zidd idi. Bu dövrde Rusya höküməti Sibir dəmir yoluğun çəkilməsini daha zəruri sayırdı. Ona 1890-ci ildə Rusya ilə İran arasında bağlanmış sazişə əsasən İran höküməti 10 il ərzində heç bir xarici ölkəyə dəmiryol konsessiyası verməməli idi.

İranın mərkəzində və cənubunda Ingiltərənin mövqeləri daha güclü idi. Ingiltərə hərbi donanma vasitəsilə qısa müddətde İranın cənubuna qoşun gətirmək imkanına malik idi. Ingiltərə

höküməti İranın Ingiltərə ilə Rusya arasında bölüşdürülməsinə dair planlar hazırlayırdı. Ingiltərə höküməti iqtisadi əlaqələrdən İranda öz siyasi mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirdi.

Almaniya imperiyasının yaranması və Fransa ərazisinin bir hissəsinin Almaniyaya verilməsi Ingiltərənin narahatlığına səbəb oldu. Ingiltərə Almaniyadan güclənməsinin və Avropada hegemonluq etməsinin əleyhinə idi. Ona görə Ingiltərə 1875-ci ildə Rusya ilə birlikdə Fransanı müdafiə etmişdi. Müstəmləkə məsələləri ilə bağlı Ingiltərə Almaniyadan Rusiya və Fransaya karşı müharibəyə başlamasında maraqlı idi.

Almaniya dünya ticarətində Ingiltərənin rəqiblərindən biri idi. XIX əsrin 80-ci illərində Almaniyadan müstəmləkə işğallarına başlaması Ingiltərəni narahat edirdi. Lakin müstəmləkə sahəsində Ingiltərənin əsas rəqibləri Rusiya və Fransa olduğuna görə XIX əsrin 70-80-ci illərində Ingiltərə Almaniya ilə siyasi münasibətləri kəskinləşdirmek istəmirdi.

XIX əsrin 90-ci illərində Almaniyadan iqtisadi inkişafı daha da süretləndi. Almaniya sənaye məhsulu istehsalının həcmində görə Avropada birinci yera çıxdı və onun xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artdı. 1890-1900-cu illərdə Ingiltərədən məhsul ixracının həcmi 36 % artmışdı. Ingiltərə Almaniyadan iqtisadi rəqabəti ilə barışmaq istəmirdi. Ingiltərə-Almaniya ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi beynəlxalq aləmdə qüvvə nisbətinin dəyişməsinin əsas səbəblərindən biri idi.

Almaniyadan əsas məqsədlərindən biri geniş müstəmləkə imperiyası yaratmaq idi. XIX əsrin sonunda Avropa dövlətləri tərəfindən müstəmləkələrin bölgüsü başa çatmışdı. Almaniya müstəmləkələri yalnız onların yenidən bölgüsü ilə, yəni, digər ölkələrin müstəmləkələrini işğal etmek yolu ilə əldə edə bilerdi. Bu amil Ingiltərə-Almaniya münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb oldu.

Ingiltərə Almaniyadan xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə mane olurdu. XIX əsrin 90-ci illərində Ingiltərə diplomatiyasının səyləri həm də Almaniyadan Türkiye'də dəmir yolları çəkməsinin qarşısını almağa yönəlmışdı. Almaniyada bir sıra siyasetçilər Rusiya ilə müharibəni zəruri sayırdılar, Türkiye bu müharibə

zamanı Almanyanın müttəfiqi ola bilərdi. Ona görə Türkiye ərazisində dəmir yollarının Almaniya üçün iqtisadi və hərbi-siyasi əhəmiyyəti böyük idi. 1888-ci ilde «Almanya bankı» Türkiye hökumətindən Heydərpaşa — Ankara dəmiryolunu çəkmək üçün konsessiya almışdı. Almanya bankları Türkiye hökumətinə 1,5 milyon funt sterlinq kredit vermişdi. 1892-ci ildə Almaniya inhisarlarının çəkdiyi Bosfor sahilini ilə Ankaranı birləşdirən dəmiryolu istifadəyə verildi.

1891-ci ildə Almanya bankı Türkiye hökuməti ilə dəmiryolunun Bağdada qədər çəkilməsi haqqında danışqlara başladı. İngiltərə hökuməti Bağdad dəmiryolunun çəkilməsinin əleyhinə idi və Türkiye hökumətinə öz etirazını bildirdi. Almaniyanın Londondakı səfiri İngiltərənin Bağdad dəmiryolu məsələsində mövqeyini tənqid edirdi. Almaniya hökuməti bildirdi ki, Misirdə İngiltərəyə kömək etməyəcək. Almanya İngiltərənin Üçlər ittifaqına qoşulmamasından nərəzi idi. İngiltərə Türkiye iqtisadiyyatında Almanya kapitalının artmasını istəmirdi.

XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı imperiyasında vəziyyətə ermənilərin ərazi iddiaları və Qərb dövlətlərinin ermənilərə kömək etməsi böyük təsir göstərirdi. Türkiye hökuməti ermənilərin hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirirdi.

İngiltərə yaranmış şəraitdən Türkiye'də öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirdi. Türkiyənin Rusiya, Fransa və Almaniya ilə əlaqələrinin genişlənməsi İngiltərənin mənafeyinə zidd idi. İngiltərə daha Osmanlı imperiyasının ərazi bütövlüyünü müdafiə etmirdi. Rusiya isə Qara dəniz boğazlarının Türkiye'nin nəzarətində qalmasında maraqlı idi. İngiltərə çalışırdı ki, Türkiye Misirin işgali ilə barışın, Rusiya və Almaniya ilə Türkiyənin əlaqələri zəifləsin. İngiltərə İranda, İraqda və Ərəbistanda mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi. Bu yolla İngiltərə Hindistanı digər Avropa dövlətlərinin müdaxiləsindən qorumaq fikrində idi. Osmanlı sultani İran körfəzində İngiltərənin mövqelərinin möhkəmlənməsindən nərəzi idi. İngiltərə Qahirəni Keyptauna və Kəlkütte ilə birləşdirən dəmir yolları çəkmək planları hazırlanmışdı. İngiltərə Rusiya ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq istəyirdi və Türkiye ərazisinin bir hissəsinin

Rusiya tərəfindən işgalının əleyhinə deyildi. Fransa və Rusiya isə İngiltərəyə qarşı Türkiye hökumətini müdafiə edirdi. Türkiye iqtisadiyyatında Fransa kapitalının miqdarı 3 milyard frank idi.

1896-ci ilin payızında İngiltərə böyük dövlətlərə nota göndərib Osmanlı imperiyasında islahatların keçirilməsinə dair layihə hazırlamağı təklif etdi. Bu layihəni böyük dövlətlərin Parisdəki səfirləri hazırlamalı idi. 1896-ci ilin dekabrında Fransa bildirdi ki, Osmanlı imperiyasının ərazi bütövlüyü qorunub saxlanmalıdır. Fransa islahat adı altında Türkiye üzərində böyük dövlətlərin nəzarətinin yaradılmasının əleyhinə idi.

Türkiye böyük dövlətlər arasındaki ziddiyətlərdən istifadə edirdi. Türkiye hökuməti həm Rusiya və Fransa, həm də Almaniya ilə əməkdaşlıqla maraqlı idi. Osmanlı sultani İngiltərə ilə münasibətlərin yaxşılaşmasını mümkün hesab edir və bu yolla digər böyük dövlətlərə diplomatik təzyiq göstərirdi.

Almaniya İngiltərə ilə Rusiya arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsinə və Yaxın Şərqdə İngiltərənin mövqelərinin zəifləməsinə çalışırdı. Türkiyədə mövcud vəziyyətin qalmasına çalışan Almaniya bir tərəfdən İngiltərəyə qarşı mübarizədə Rusiyani müdafiə edir, digər tərəfdən, İngiltərəni Qara dənizə donanma göndərməyə təhrik edirdi. Almaniya Rusiyani da Qara dəniz boğazlarını əle keçirməye şirnikləndirirdi. Rusiya və İngiltərəyə Almanya diplomatiyasının məqsədləri məlum idi. Ona görə Rusiya Almaniyadan təkliflərini qəbul etmədi.

1897-ci ilin fevralında Krit adasında yaşayan yunanlar üşyan etdi. Onlar adanın Yunanistana birləşdirilməsini tələb edirdilər. Büyük dövlətlər isə Krit adasına Osmanlı imperiyası daxilində muxtarıyyət verilməsinə tərəfdar idi.

Yunanistan Krit adasının sahilinə hərbi gəmilər göndərdi və adaya üşyançılara kömək məqsədilə desant çıxarıldı. Büyük dövlətlər Yunanistana öz etirazını bildirdi. Almaniymanın imperatoru II Vilhelm Egey dənizinə böyük hərbi donanma göndərib Pirey adasını mühasirəyə almayı təklif etdi.

İngiltərə bildirdi ki, Türkiye Krit adasına muxtarıyyət verməlidir. Rusiya hökuməti bildirdi ki, Osmanlı sultani Krit adasına muxtarıyyət verməli və böyük dövlətlər Yunanistandan öz qoşunları Kritdən çıxarmağı tələb etdi. 1897-ci ilin martın 2-

də böyük dövlətlərin nümayəndələri Türkiyəyə və Yunanıstanına nota göndərdi.

Türkiyə böyük dövlətlərin tələbi ilə razılaşdı, Yunanistan isə qəbul etmədi. Yunanistan hökuməti bildirdi ki, Krit adası referendum yolu ilə Yunanıstanın birləşdirilməlidir. Böyük dövlətlər Krit adasının mühasirəyə alınması haqqında qərar qəbul etdilər. Yunanistan böyük dövlətləri Makedoniya qoşun gəndərməklə hədələdi. 1897-ci ilin martın 13-də Yunanıstanda ümumi səfərbərlik elan edildi. Türkiyə Yunanistanla sərhəddə qoşunlarının sayını artırdı. Böyük dövlətlər Fessaliyada yerleşən Volo adasının mühasirəyə alınması haqqında qərar qəbul etdilər.

1897-ci ilin aprelin 17-də Yunanistan Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Türkiyə hərbi cəhətdən daha güclü idi və bir neçə döyüşdə Türkiyə ordusu yunan qoşunlarını məğlub etdi. Böyük dövlətlər Türkiyə və Yunanıstandan mühəribəni dayandırmağı tələb etdi. Almaniya Yunanıstanın təklif etdi ki, qoşunlarını Kritdən çıxartın və adaya muxtarıyyət verilməsi ilə razılaşın. Yunanistan bu təkliflə razılaşdı. Lakin Türkiyə Yunanıstandan təzminat və Fessaliya adasını tələb etdirdi. Rusiya Türkiyədən Yunanıstanaya güzəşt etməyi xahiş etdi. 1897-ci ilin sentyabrında Türkiyə və Yunanıstan arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Yunanistanın maliyyə sistemi üzərinə beynəlxalq nəzarət qoyuldu. Krit adasına geniş muxtarıyyət verildi. 1898-ci ildə Yunanistan kralının oğlu Georq İngiltərə, Fransa, Rusiya və İtaliyanın mandati ilə Krit adasının komissarı təyin edildi. Bu Almaniya və Avstriyanın narazılığına və onların öz hərbi gəmilərini Egey dənizindən çıxartmasına səbəb oldu.

Avstriya-Macaristan Balkan yarımadasında Rusyanın əsas rəqibi idi. XIX əsrin 90-cı illərində Balkan yarımadasında Avstriyanın mövqeləri möhkəmləndi. Bolqaristan Avstriya-Macaristanla sıx əməkdaşlıq edirdi. Yunanistan İngiltərə və Fransa ilə əməkdaşlığı daha faydalı sayırdı. Lakin Balkan dövlətlərinin Rusiyaya marağı azalmamışdı. Bolqaristan Rusiya ilə barışmağa, Serbiya isə Balkan yarımadasında Rusyanın təsirinin artmasına çalışırdı.

1896-ci ildə Rusiya Türkiyəyə müraciət etdi ki, böyük dövlətlərdən Ferdinandı Bolqaristanın çarı kimi tanımağı xahiş

etsin. Bolqaristan Avstriya-Macaristanla 1889-cu ildə bağladığı ticarət müqaviləsini ləğv etdi və Avstriyadan idxlən məhsullar üçün görməyü artırıldı. Serbiya 1894-cü ildə Avstriya ilə 1881-ci ildə bağladığı müqaviləni ləğv etmişdi.

Balkan dövlətlərinin və Türkiyənin Rusiya ilə əlaqələrinin genişlənməsi Avstriyani narahat edirdi. Avstriya-Macaristan və İtaliya Yaxın Şərqi və Balkan hadisələrinə münasibətdə İngiltərənin mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. İngiltərə ilə Almaniya arasında ziddiyətlər kəskinləşmişdi. Ona görə İngiltərə Rusiyaya qarşı mübarizədə Almanianın müttəfiqlərinə kömək etmək istəmirdi. İngiltərənin mövqeyi Avstriya-Macaristəni Balkan yarımadasında mübahisəli məsələləri həll etməyə dair Rusiya ilə saziş imzalamaya məcbur etdi. 1897-ci ilin fevralında Peterburqda Rusiya ilə Avstriya-Macaristan arasında imzalanmış sazişə görə hər iki dövlət Balkan yarımadasında mövcud vəzifəyətinqalmasına çalışmalı idi. Balkan yarımadasında vəzifəyətin dəyişməsindən Avstriya-Macaristan və Rusiya ərazi işgali üçün istifadə etməməli idi. Balkan yarımadasında ərazi dəyişiklikləri zamanı tərəflər bir-birinin mənafelərini nəzərə almali idi. Sazişdə deyildi ki, İstanbul və boğazlar məsəlesi ümumavropanın xarakteri daşıyır. Avstriya-Macaristan Rusyanın cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Qara dəniz boğazlarının bağlanmasına dair Rusyanın mövqeyini müdafiə etdi.

XIX əsrin sonunda Asiyada baş verən hadisələrin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artırdı. Bu hadisələr bir qədər sonra İngiltərənin Fransa və Rusiya ilə yaxınlaşmasında böyük rol oynadı. Almaniya Bağdad dəmiryolunu çəkmək üçün Türkiyədən konsessiya almağa çalışırdı. Bağdad dəmiryolundan Almaniya Türkiyədə mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə etmək fikrində idi. Almaniya diplomatiyasına inhisarların təsiri artmışdı. Almaniya Yaxın Şərqdə inhisarların iqtisadi mənafelərini reallaşdırmağa çalışırdı.

Almaniya türk-yunan münaqışəsi zamanı Krit məsələsində Türkiyənin mövqeyini müdafiə etmişdi. Almaniya Türkiyə ordusunu silahla təmin etdirdi. Türkiyə ordusunda alman zabitləri təlim keçirdi. Almaniya imperatoru Yunanistan şahzadəsinin Krit

adasının qubernatoru vəzifəsinə namizədliyini rədd etdi. Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti Krit məsələsində Yunanistanı müdafiə etmişdi.

Almaniya imperatoru II Vilhelm Osmanlı imperiyasında yaşayış müsəlmanların müdafiəcisi kimi çıxış edirdi. Osmanlı sultanına xristian təəbelərin qiyamını yatırmaqda kömək etməklə II Vilhelm Türkiyəyə təsirini artırmaq fikrində idi.

1897-ci ildə Fon Bibersteyn İstanbulda Almaniyadan yeni səfiri təyin edildi. Onun əsas vəzifəsi alman kapitalının Osmanlı imperiyasına müdaxiləsinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq idi. Türkiyə Almaniyadan silah almaqda davam edirdi. Səfir həm də Bağdad dəmiryolunun Tehrana qədər çəkilməsinə çalışmalı idi. Almaniya səfiri Türkiyə ordusundan Rusiyaya qarşı istifadə etmək ideyasının tərəfdarlarından biri idi.

Almanya höküməti bildirdi ki, Türkiyə sultani Bağdad dəmiryolunun çəkilməsində maraqlıdır. Almaniyadan ağır sənaye inhisarları dəmiryolunun çəkilməsində iştirak etməyə hazır idi. Almaniya çalışırkı ki, Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan katoliklər Fransanın himayədarlıq etməsinin qarşısını alsın.

1898-ci ildə Almaniya imperatoru II Vilhelm İstanbulda olmuş və Yeruşəlimdəki müqəddəs yerləri ziyarət etmişdi. Səfər zamanı II Vilhelm özünü türk sultanının və 300 milyon müsəlmanın əbədi dostu adlandırmışdı. Türkiyə sultani Bağdad dəmiryolunun alman şirkətləri tərəfindən çəkilməsinə razı olduğunu bildirdi.

Fransa Almaniyadan Yaxın Şərqdəki fəaliyyətdən narazi idi. Çünkü, Almaniya Osmanlı imperiyası ərazisində Fransanın mövqelərini zəiflətməyə çalışırkı. Fransa Yaxın Şərq ölkələrində yaşayan katoliklər himayədarlıq edirdi ki, Vatikan da Fransanı müdafiə etsin. Fransa Almaniya tərəfindən Bağdad dəmiryolunun çəkilməsinin qəti şəkildə əleyhinə idi.

Fransa höküməti bilirdi ki, Osmanlı sultani Bağdad dəmiryolunu çəkmək hüququnu Fransaya verməyəcək. Osmanlı imperiyasında Fransanın mövqeləri möhkəm idi. Osmanlı sultani İran körfəzinə dəmiryolu çəkməkdə maraqlı idi. Türkiyə höküməti Bağdad dəmiryolundan həm də Fransa və Ingiltərə ilə Almaniya arasında ziddiyyətləri kəskinləşdirmək üçün istifadə edirdi. Ona

görə Fransa Bağdad dəmiryolu məsələsində Almaniya ilə əməkdaşlıq etmək qərarına gəldi.

1899-cu ilin aprelin 12-də Fransa Bağdad dəmiryolunun çəkilməsində Almaniyaya əməkdaşlıq təklif etdi. Alman bankı bildirdi ki, dəmiryolunu İran körfəzinədək çəkmək onun üçün çətin olacaq, ona görə də Ingiltərə və Fransa bankları ilə əməkdaşlıqda maraqlı idi.

1899-cu ilin mayında Alman bankı ilə Osmanlı bankı arasında saziş imzalandı. Sazişə görə Bağdad dəmiryolunun çəkilməsi üçün zəruri olan vəsaitin 40 %-ni Osmanlı bankı verməli idi. Tikintiyə ümumi rəhbərliyi Alman bankı etməli idi. Bu saziş həm də dünyanın iri inhisarlar tərəfindən bölməsinə nümunə idi. Almaniyadan Osmanlı imperiyası ərazisində iqtisadi mövqeləri möhkəmləndi.

İngiltərə Almaniya tərəfindən Bağdad dəmiryolunun çəkilməsini istəmirdi. Ingiltərə Aralıq dənizi sahilərindən Bağdada dəmiryolunun çəkilməsini təklif etmişdi. Lakin, Osmanlı sultani Ingiltərənin təklifini qəbul etmədi. Ingiltərə və Fransadan fərqli olaraq Almaniya Osmanlı imperiyasına qarşı ərazi iddiasında deyildi.

Ingiltərə hesab edirdi ki, Bağdad dəmiryolu Yaxın Şərqdə onun iqtisadi və siyasi mövqeləri üçün təhlükə yaradacaq. Ingiltərə höküməti bildirdi ki, İran körfəzində başqa dövlətlərin herbi baza yaratmasına bütün vasitələrlə müqavimət göstərəcək.

İngiltərədə hakim dairələrin və inhisarların bir qismi Almaniya ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Onlar çalışırdılar ki, Almaniya Cənubi Afrikada Ingiltərəyə, Ingiltərə isə Türkiyədə Almaniyaya mane olmasın. 1902-1903-cü illərdə Ingiltərə və Almaniya arasında Bağdad dəmiryolunun çəkilməsində Ingiltərənin iştirakı haqqında danışqlar aparıldı, lakin, bu danışqlar uğursuz oldu.

Osmanlı sultani Bağdad dəmiryolunun Ankaradan başlamasını istəyirdi. Alman bankı isə dəmiryolunun Konyadan başlamasında israrlı idi və Türkiyə höküməti güzəşt etməli oldu. Lakin, Türkiyə höküməti çalışırkı ki, Bağdad dəmiryolu onun mülkiyyətdində olsun, Alman bankı isə yalnız həmin dəmiryolunu çəkən icarəçi olmalıdır idi. Lakin Alman bankı bu şərtlə razılaşmadı.

1899-cu ilin noyabrında Osmanlı sultani «Osmanlı dəmiryolları cəmiyyəti» tərəfindən 8 il müddətində Konyadan Bağdada və Bəşrəyə dəmiryolunun çəkilməsi haqqında fərman imzalandı. Dəmiryolu həmin cəmiyyətin mülkiyyəti hesab edilirdi, lakin, Türkiye müəyyən şərtlərlə dəmiryolunu ala bilərdi. 1899-cu ilin dekabrında Türkiye hökuməti ilə Alman bankı arasında Bağdad dəmiryolunun çəkilməsi haqqında ilkin konsessiya müqaviləsi imzalandı. Bağdad dəmiryolunun çəkilməsi haqqında qəti müqavilə isə 1903-cü ilin martın 5-də imzalandı. Dəmiryolunu çəkmək üçün Alman bankı «Bağda dəmiryolları cəmiyyəti» adlı yeni şirkət yaradı.

İngiltərə kimi Rusiya da Bağdad dəmiryolunun çəkilməsinin əleyhinə idi. Çünkü Bağdad dəmiryolu vasitəsilə Almaniya İstanbulda və boğazlar zonasında mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. Ona görə 1899-cu ilin aprelində Rusyanın Berlindəki səfiri Almaniyanın xarici işlər nazirinə bildirdi ki, Rusiya Osmanlı imperiyasının dağılması zamanı Qara dəniz boğazlarını ələ keçirmək niyyətindədir. Lakin Almaniyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, Almaniya Rusiya ilə Türkiyədə əməkdaşlıq haqqında saziş imzalamayacaq. Çünkü, Almaniya Üçlər ittifaqının dağılmاسını istəmirdi. Almaniya hesab edirdi ki, onun Yaxın Şərqdə Rusiyaya güzəşt etməsinə ehtiyac yoxdur. Almaniya hökuməti İngiltərə və Rusyanın ona qarşı birləşməsinə inanmındı.

1900-cu ilin martın 31-də Rusiya ilə Türkiyə arasında imzallanmış sazişə görə Qara dəniz sahilində yalnız Rusiya şirkətlərinə dəmiryol konsessiyası verilməli idi. Rusiya Türkiyə ordusuna alman zabitlərinin təlim keçməsindən narahat idi. Türkiyənin dövlət idarələrində Almaniyalı müşavirlərin sayı artmışdı. Almaniya Türkiyənin Üçlər ittifaqına qoşulmasına maraqlı idi.

Yaxın Şərqdə Almaniya ilə İngiltərə və Türkiyə arasında ziddiyətlər kəskinləşirdi. Almaniyanın siyaseti Rusiya ilə İngilterənin yaxınlaşmasına şərait yaradırdı.

III FƏSİL

XIX ƏSRİN SONUNCU RÜBÜNDƏ UZAQ ŞƏRQDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə böyük dövlətlər arasında rəqabət mühüm təsir göstərirdi. XIX əsrin 70-ci illərində Çində nüfuz uğrunda mübarizəyə Yaponiya da qoşulmuşdu. XIX əsrin 70-80-ci illərində Yaponiyanın iqtisadi və hərbi potensialı artmışdı.

1872-ci ildə Yaponiya Çindən asılı olan Ryukyu adasını ələ keçirdi. 1879-cu ildə isə Ryukyu adası Yaponiyaya ilhaq edildi və Okinava prefekturasına çevrildi. Bu ada Şərqi Çin denizində okeana çıxış yolunun üzərində yerləşirdi. Yaponiya Çin hökumətinin etirazına məhəl qoymadı.

1874-cü ildə Yaponiya Tayvan (Formoza) adasını işgal etməyə cəhd göstərdi. Bu zaman Yaponiya Ryukyu adasından olan balıqçıların Tayvanda öldürülməsindən bəhanə kimi istifadə etmişdi. Yaponiya Tayvana 3600 nəfərlik qoşun göndərmişdi. Tayvan əhalisi işgalçılara ciddi müqavimət göstərdi. Çin hökuməti Tayvani müdafiə etmək üçün 11000 nəfərlik ordu göndərdi. Yaponiya öz qoşunlarını Tayvandan çıxardı və Çin hökuməti ilə damışqlara başladı. İngiltərənin Pekindəki səfiri Çinlə Yaponiya arasında danışqlarda vasiəcilik edirdi. 1874-cü ilin oktyabrın 31-də Çinlə Yaponiya arasında imzalanmış protokola görə Çin Ryukyu adalarını Yaponiya ərazisi kimi tanıdı. Çin Yaponiyaya həm də təzminat ödəməli idi.

Yaponiyanın işgal etməyə çalışdığı ərazilərdən biri Koreya idi. Koreyanın kralı Çin imperatorunun vassalı idi. Yaponiya Koreya ilə diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün dəfələrlə Koreya kralının yanına nümayəndə göndərmişdi. Lakin, Koreya Yaponiya ilə əməkdaşlıq etmək istəmirdi.

1875-ci ilin aprelində Yaponiya Cənubi Koreya sahillərinə üç hərbi gəmi göndərdi. Xanqan çayının mənsəbində yerləşən istehkamlar yapon gəmiləri tərəfindən atəş tutuldu. 1875-ci ilin sentyabrında Yaponiya Kanxvado adasına hərbi gəmi göndərdi. Koreya hökuməti yenə Yaponiya ilə əməkdaşlıqdan imtina etdi.

1876-ci ilin yanvarında Kanxvado adasına 2 hərbi və 3 nəqliyyat gəmisiində 800 yapon əsgəri göndərildi. Koreya höküməti yaponlarla danışıqlar aparmaq üçün Kanxvadoya 2 nümayəndə göndərdi.

1876-ci ilin yanvarında Yaponiya höküməti Çinin paytaxtına danışıqlar aparmaq üçün nümayəndə göndərməşdi. Yaponiya çalışırkı ki, Çin Koreyaya təzyiq etsin və Koreya Yaponiya ilə müqavilə bağlaşın. Yaponiya onunla müqavila bağlamadığı halda Koreyanı müharibə ilə hədələyirdi. Çin höküməti bildirdi ki, Koreya ilə danışıqlar qarşılıqlı razılıq prinsipi əsasında aparılmalıdır. Koreya sahillərinə hərbi gəmilər göndərməkə Yaponiya höküməti 1871-ci ildə Çinlə imzaladığı müqaviləni pozmuşdu. Digər tərəfdən, Çin höküməti Koreyaya tövsiyyə etdi ki, Yaponianın tələblərini qəbul etsin.

Yaponiya ilə müharibə aparmaq iqtidarından olmayan Koreya onun tələbləri ilə razılaşdı. 1876-ci ilin fevralında onların arasında sülh və dostluq müqaviləsi bağlandı. Yaponiya ilə Koreya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Koreyanın Pusan, İncxon və Vonsan limanlarına Yaponianın ticarət gəmilərinin gəlməsinə icazə verildi. Yaponiya dənizçiləri xəritələr hazırlamaq üçün Koreya sahillərini tədqiq edə bilərdi. Koreya limanlarında Yaponianın konsulları fealiyyət göstərməli idi. Açıq limanlarda Yaponiya vətəndaşlarına toxunulmazlıq hüquq verildi. Koreya vətəndaşlarına da Yaponiyada toxunulmazlıq hüquq verilmişdi.

1876-ci ilin avqustunda Yaponiya ilə Koreya arasında imzalanmış sazişə görə Yaponiya vətəndaşlarına Koreyada gəmrüksüz ticarət hüququ verildi. Koreyada ödəniş vasitəsi kimi Yaponiya valyutasından istifadə edilə bilərdi. 1876-ci il müqaviləsi ilə Koreyanın özünütədrincinə son qoyuldu. Koreyada kapitalist münasibətləri inkişaf etməyə başladı.

Yaponiya ilə eyni vaxtda Koreya ABŞ-la və Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmağa başladı. Koreya sahillərinə hərbi gəmi göndərən ölkələrdən biri ABŞ idi. ABŞ höküməti çalışırkı ki, Koreya limanlarına onun ticarət gəmilərinin gəlməsini icazə verilsin. ABŞ-in nümayəndəsi Yaponianın ABŞ-la Koreya arasında vasitəçilik etməsinə cəhd göstərdi. Lakin Yaponiya

ABŞ-a kömək etmək fikrində deyildi. Çünkü Yaponiya ABŞ-in Koreya ilə əməkdaşlığının əleyhinə idi. Ona görə ABŞ höküməti Çinlə danışıqlara başladı ki, Koreya məsələsində Çin ona kömək etsin. Çin höküməti bildirdi ki, ABŞ-in Koreya ilə əməkdaşlığına etiraz etmir. Digər tərəfdən, Çin Koreyada ABŞ-dan Yaponiyaya qarşı istifadə etmək niyyətində idi.

Koreya höküməti ABŞ-la müqavilə bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. 1882-ci ilin mayında imzalanmış müqavilə əsasında ABŞ-la Koreya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Koreya limanlarına ABŞ-in ticarət gəmilərinin gəlməsinə icazə verildi. ABŞ-in vətəndaşlarına Koreyada toxunulmazlıq hüquq verildi.

Koreyanın xarici ticarətində Yaponiya birinci yerdə idi. Yaponianın əsas məqsədi Koreyanı öz müstəmləkəsinə çevirmək idi. Koreya əhalisi Yaponianın siyasetindən narazı idi. 1882-ci ildə Seulda baş vermiş üşyan nəticəsində bir neçə Yaponiya vətəndaşı öldürülüş və yapon missiyasının binası dağdırılmışdı.

Yaponiya bu hadisədən istifadə edib Çemulpo limanına hərbi gəmilər göndərdi və Koreya hökümətinə ultimatum verdi. Koreya höküməti iki gün ərzində 'ultimatuma cavab verməsə Yaponiya ona qarşı müharibəyə başlamalı idi.

Koreya höküməti Yaponianın tələbləri ilə razılaşdı. Koreya höküməti Seulda Yaponianın diplomatik missiyasına hücum edənləri cəzalandıracağını bildirdi və ondan üzr istədi. Diplomatik missiyani qorumaq üçün Yaponiya Seulda daimi qoşun saxlamalı idi. Bu öhdəliklər öz əksini 1882-ci ilin avqustun 30-da imzalanmış Yaponiya-Koreya müqaviləsində tapdı.

Koreya höküməti üşyançılara qarşı mübarizədə Çindən kömək istədi. Çindən Koreyaya üç min nəfərlik qoşun göndərildi. 1883-cü ildə Koreya ilə Çin arasında ticarət müqaviləsi imzalandı və Koreyanın Çindən asılılığı bir daha təsdiq edildi. Çin Koreyada Yaponianın mövqelərinin möhkəmlənməsini istəmirdi. Lakin Koreya höküməti ölkə ərazisində bütün xarici ölkələrin ticarəti üçün əlverişli rejim yaratmışdı.

1884-cü ilin dekabrında Seulda Yaponianın köməyi ilə dövlət çəvrilişi təşkil edildi. Lakin yeni hökümət cəmi iki gün

fealiyyət göstərdi, çünki bu dəfə Çin qoşunlarının köməyi ilə hakimiyyət dəyişikliyi həyata keçirildi.

Koreya məsələsi ilə bağlı Çinlə Yaponiya arasında danışqlar başlandı. 1885-ci ilin aprelində Yaponiya ilə Çin arasında Tyantszin müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə tərəflər dörd ay ərzində qoşunlarını Koreyadan çıxartmalı və təlimatçı kimi Koreyaya öz zabitlərini göndərməməli idi. Onlar yalnız siyasi böhran zamanı, həm də qarşılıqlı razılıq əsasında Koreyaya qoşun göndərə bilərdi. Bu müqavilədən sonra Koreyada Çinin mövqeləri möhkəmləndi və Seula Çinin canişini göndərildi. Çinin Koreya ilə ticarətinin həcmi genişləndi. Yaponiya Koreyada Çinin mövqelərinin zəifləməsinə çalışırdı.

Uzaq Şərqdə cərəyan edən hadisələr İngiltərənin diqqət mərkəzində idi. İngiltərə Çində öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Çinin xarici ticarətində birinci yer İngiltərəyə məxsus idi. Çində dəniz gömrüyünə 1859-cu ildə İngiltərə nümayəndəsi nəzarət edirdi. 1864-cü ildə İngiltərə Honkonq-Şanxay bankını təsis etmişdi. Çində pul dövriyyəsinə həmin bankın təsiri böyük idi. Yantszi çayında gəmiçilik xidməti də İngiltərə tərəfindən təşkil edilmişdi. Avropadan Çinə məhsullar əsasən İngiltərə gəmilərində daşıntırdı. İngiltərə Honkonqda böyük hərbi-dəniz bazası yaratmışdı. İngiltərəyə məxsus olan Singapur Avropa ilə Uzaq Şərq arasında qapı rolunu oynayırdı. Lakin İngiltərə Çindəki nailiyyətləri ilə kifayətlənmir və onu öz müstəmləkəsinə çevirmək isteyirdi.

1875-ci ilin fevralında Pekində İngiltərənin səfirliyinin əməkdaşlarından biri qətlə yetirilmişdi. İngiltərə bu hadisədən Çinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edərək yeni güzəştər tələb etdi. Belə ki, Çin hökuməti Yantszi çayında İngiltərə tacirlərinin fealiyyətinə icazə verməsə onunla diplomatik münasibətləri kəsəcəyini və Birmadan göndərilmiş ordunun Çin sahillərini atəşə tutacağını bildirdi. Lakin Rusiya ilə ziddiyətləri nəzərə alan İngiltərə öz tələblərini bir qədər azaltdı. 1876-ci ilin sentyabrında Çifli şəhərində Çinlə İngiltərə arasında saziş imzalandı. Sazişə əsasən Çin hökuməti ölkəyə getirilən tiryək üçün gömrüyü artırdı. Qərb dövlətləri Çin hökumətindən daxili

gömrüklerin ləğvini tələb edirdi. Lakin ölkədə nüfuzunu tamamilə itirməmək üçün Çin hökuməti bu tələbi qəbul etmədi.

Rusiya Çinlə iqtisadi əlaqələri genişləndirməyə və ticarətə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına çalışırdı. Rusiya Çinin onunla həmsərhəd rayonlarına böyük satış bazarı kimi baxırdı. 1879-cu ilin oktyabrın 2-də Rusiya ilə Çin arasında saziş imzalandı və Rusiya qoşunları Çin ərazisindən çıxarıldı. Rusiya tacirlərinə Çinin şimalında və qərbində gömrüksüz ticarət hüquq verildi. Bu ərazidə yerləşən yeddi şəhərdə Rusiyanın konsulluqları açıldı.

Çin hökuməti 1879-cu il müqaviləsini təsdiq etmədi və Rusiyanı müharibə ilə hədələdi. Rusiya hökuməti müqaviləyə yenidən baxmaq üçün danışqlara razi olduğunu bildirdi. 24 fevral 1881-ci ildə Peterburqda Rusiya ilə Çin arasında yeni müqavilə bağlandı və əvvəlki müqavilə ilə Rusiyaya edilmiş güzəştərin əksəriyyəti ləğv edildi.

İngiltərə Rusiya ilə Çin arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsinə çalışırdı. Lakin Çin Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəmirdi. Cənubi, Orta Asiyada Rusiya hərbi cəhətdən Çindən güclü idi. Eyni zamanda Rusyanın Uzaq Şərqdə Çinlə sərhədləri lazımı şəkildə müdafiə etmək imkanları məhdud idi. Rusiya istəmirdi ki, Çinlə münaqişə nəticəsində Avropada, Yaxın və Orta Şərqdə mövqeləri zəifləsin.

Çin hökuməti yaxşı bilirdi ki, Rusiya ilə müharibə nəticəsində ölkənin potensialı zəifləyəcək və Qərb dövlətlərinin yeni tələblərini qəbul etməli olacaq. Ona görə Çin Rusiya ilə bütün mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyə tərəfdar idi. 1886-ci ildə Rusiya ilə Çin arasında əldə edilmiş razılığa görə tərəflər Koreyanın ərazi bütövlüğünün saxlanmasına çalışmalı idi.

İngiltərə və Yaponiya Uzaq Şərqdə Rusiyanın əraziləri üçün təhlükə yaradırdı. Rusiya hökuməti Uzaq Şərq hərbi qüvvə daşınmasını asanlaşdırmaq üçün ölkənin mərkəzini Vladivostokla birləşdirən dəmiryolu inşa etdirmək qərarına gəldi. Sibir dəmiryolunun çəkilməsini Rusiya burjuaziyasının iqtisadi mənafələri də tələb edirdi.

1891-ci ildə Rusiya hökuməti Fransadan kredit alıb Sibir dəmiryolunun çəkilişinə başladı. Sibir dəmiryolu həm də

Rusyanın Çinlə iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək məqsədiyle çəkilirdi.

İngiltərə, Fransa və Hollandiya Cənub-Şərqi Asiyada yeni müstəmləkələr ələ keçirməyə çalışırdı. Fransa Vyetnamın, İngiltərə Birmanın, Hollandiya isə İndoneziyanın işgalini başa çatdırmaq fikrində idi. Tailand Hindistanla Hind-Çin arasında yerləşirdi. Ona görə Tailand həm İngiltərə, həm də Fransa işgal etməyə çalışırdı.

1874-cü ilin martında Fransa ilə Annam (Mərkəzi Vyetnam) arasında müqavilə imzalandı və Vyetnamın Çindən asılılığı azaldı. Vyetnamda Fransanın mövqelerinin möhkəmlənməsi Çinin narahathlığına səbəb oldu. Çin höküməti Fransa ilə Annam arasında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi.

Vyetnam höküməti müstəmləkəçilərin fəaliyyətdindən narahatlığı id. 1879-cu ildə Vyetnam höküməti Çindən hərbi yardım xahiş etdi. Çin höküməti Vyetnamın xahişini qəbul etdi və Vyetnam ərazisinə qoşun gönderdi. Çin höküməti bildirdi ki, Vyetnamın Fransa qoşunları tərəfindən işgalına imkan verməyəcək.

1882-ci ildə Fransanın Pekindəki səfiri Çin qoşunlarının Vyetnamdan çıxarılmasını tələb etdi. 1884-cü ilin mayında Fransa ilə Çin arasında imzalanmış müqaviləyə görə Çin öz qoşunlarını Şimali Vyetnamdan çıxartmalı və Fransa ilə Vyetnam arasında bağlanmış müqavilələri tanımlı idi. Şimali Vyetnamla Çinin sərhədi xarici ticarət üçün açıldı. Fransa Çinin sərhədlərinin toxunulmazlığına tömənat verdi.

1884-cü ilin iyundan Fransa ilə Annam höküməti arasında imzalanmış müqaviləyə görə Vyetnamın Çindən asılılığı ləğv edildi. Fransa Vyetnamı xarici hərbi müdaxilədən qorunmalı idi. 1884-cü ilin yayında Fransa Çinə qarşı müharibəyə başladı. Tərəflər arasında İngiltərənin vəsítəciliyi ilə danışqlar aparılırdı. 1885-ci ilin iyundan Fransa ilə Çin arasında müqavilə imzalandı. Çin Şimali Vyetnamı olan iddialarından imtina etdi. Fransa Tayvandan və Penxuledao adasından qoşunlarını çıxartdı.

İngiltərə Çinin cənubunda Fransanın mövqelerinin möhkəmlənməsini və Fransanın Birma ilə əlaqələrinin genişlənməsini istəmirdi. 1885-ci ilin yanvarında Fransa ilə Birma arasında bağlanmış ticarət müqaviləsi İngiltərənin narahatlığına səbəb oldu.

Ona görə İngiltərə Birma ərazisinə 10 min nəfərlik qoşun göndərdi və 1885-ci ilin sonuna dək Birmanın işgalini başa çatdırıldı.

Rusiya Uzaq Şərqdəki ərazilərini qorumağa, Yaponiya ilə münasibətlərin tənzimlənməsinə çalışırdı. Rusiya istəyirdi ki, Yaponiya Saxaline olan iddialarından imtina etsin. 1875-ci ilin mayında Rusiya ilə Yaponiya arasında imzalanmış müqaviləyə görə Yaponiya Saxaline olan iddialarından imtina etmiş, əvvəzcində Kuril adaları Yaponiyaya verilmişdi.

Yaponiya Koreyada Çinin mövqelerinin möhkəmlənməsi ilə barışmaq istəmirdi. Yaponianın Koreya ilə iqtisadi əlaqələri zəifləmişdi. Yaponiya höküməti Koreya ərazisinə çoxsaylı kəşfiyyatçılar göndərməmişdi. Xarici siyasetin fəallaşması Yaponianın hərbi potensialı ilə bilavasitə bağlı idi. Çinə qarşı müharibəyə hazırlaşmaqdə Yaponiya hökümətinin məqsədi həm də əhalinin diqqətini ölkənin daxili problemlərindən yayanırmış idi. Çinə qarşı müharibə yolu ilə Yaponiya Koreyanı və Tayvanı işgal etmək niyyətində idi. 1893-cü ildə Koreyada başlanmış kəndli üsyani həm yerli feodallara, həm də xarici zülmə qarşı yönəlmişdi. Üsyən Koreya hökümətinin ciddi narahatlığına səbəb oldu. Çin yaranmış şəraitdən istifadə edib Koreyada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Üsyəni yatırmaq üçün Çin höküməti Koreyaya hərbi yardım təklif etdi. 1894-cü ildə Koreya höküməti Çindən xahiş etdi ki, qiyamçıları cəzalandırmaq üçün qoşun göndərsin. İyunun 9-da Koreya ərazisinə Çin qoşunları göndərildi.

Çinin Tokiodaki səfiri Koreyaya qoşun göndərilməsi haqqında Yaponiya hökümətinə məlumat verdi. İyunun 7-də Yaponianın Pekindəki səfiri bildirdi ki, onun höküməti Koreyaya qoşun göndərəcək. İyunun 9-da Koreyanın İncə limanına artıq bir neçə yapon hərbi gəmisi gəlmişdi. Yaponiya qoşunları İyunun 10-da Koreyanın paytaxtı Seula daxil oldu.

Çin və Koreya yapon qoşunlarının Seuldən çıxarılmasını tələb etdi. Yaponiya höküməti onların tələbini qəbul etmədi. Yaponiya Koreyanı işgal etmək fikrində idi. Eyni zamanda Yaponiya iddia edirdi ki, Koreyanın Çin tərəfindən işgal edilməsini istəmir.

Yaponiya Çinə qarşı müharibəyə hazırlaşındı. Çin höküməti hesab edirdi ki, Avropa dövlətləri ona kömək edəcək.

İngiltərə Çinlə geniş iqtisadi əlaqələr yaratmışdı və heç bir dövlətin Çində ona rəqib olmasını istəmirdi. Ingiltərə Çini, Koreyanı və Yaponiyani özündən asılı vəziyyətə salmağa və Yaponiya ilə Çin arasında ittifaqın yaradılmasına çalışırdı. Ona görə Yaponiyanın Çinə qarşı müharibəyə hazırlaşması Ingiltərənin Uzaq Şərqdəki mənafelərinə zidd idi. Yaponiya Uzaq Şərqdə ticarət sahəsində Ingiltərənin rəqiblərindən birinə çevrilmişdi. Koreyanın Yaponiya tərəfindən işğalı nəticəsində bu ölkədə Ingiltərənin mövqeyi zəifləyə bilərdi. Yaponiya Avropa ölkələri ilə imzalanmış qeyri-bərabərhüquqlu müqavilələrin ləğvində çalışırdı. Ingiltərə isə Yaponiyada mövqelərini qorumaq istoyırdı. Yaponiyanın xarici ticarətinin yarısı Ingiltərənin payına düşdü. 1890-ci ildə Ingiltərə Yaponiya ile əvvəllər bağlanmış müqavilələrə yenidən baxılmasına razılıq vermişdi, lakin əvəzində Yaponiya höküməti ölkə ərazisində xarici vətəndaşlara torpaq almaq hüququ verməli idi. Ingiltərənin bu tələbi Yaponianın narazılığına səbəb oldu.

1894-cü ilin iyununda Çin höküməti Yaponiyaya qarşı Ingiltərədən kömək istədi. Eyni zamanda Çin höküməti Ingiltərədən xahiş etdi ki, Yaponiya sahillerinə hərbi donanma göndərsin. Ingiltərənin Pekindəki səfiri bildirdi ki, Ingiltərə yapon qoşunlarının Koreyadan çıxarılmasını tələb edə bilər, lakin əvəzində Çin Koreyada islahatların keçirilməsi, orada Yaponiya tacirlərinin hüquqlarının artırılması ilə razılaşmalı, Koreyanın ərazi bütövlüyüնə təminat verməli idi.

Çin höküməti bildirdi ki, cyni vaxtda Yaponiya və Çin qoşunları Koreyadan çıxarılmalıdır. Yaponiya bu təklifi qəbul etmədi.

Ingiltərə Çinin Yaponiyaya güzəşt etməsinə çalışırdı. Çin höküməti Rusyanın Pekindəki səfirinə müraciət etdi və diplomatik yardım istədi. Ingiltərə Rusyanın Çinə kömək etməsinin əleyhinə idi. Rusiya Çinlə Yaponiya arasında vasitəçilik etməyə hazır idi. Lakin Yaponiya onun təklifini qəbul etmədi. Ona görə Rusiya höküməti bildirdi ki, Uzaq Şərqdə vəziyyətin pisloşməsinə görə Yaponiya məsuliyyət daşıyır.

Rusiya Yaponiya ilə Çin arasında müharibəyə qoşulmaq fikrində deyildi.

1894-cü ilin iyununda Uzaq Şərqdə yaranmış vəziyyət Yaponiyanın mənafeyinə uyğun idi. Belə ki, böyük dövlətlərin heç biri Yaponiyaya ciddi müqavimət göstərmək fikrində deyildi. Ingiltərə Çinlə Yaponiya arasında müharibənin əleyhinə idi. Ingiltərə Yaponiya ilə münasibətləri pozmaq istəmirdi. 1894-cü ilin iyulun 16-da Ingiltərə Yaponiya ilə ticarət müqaviləsi imzalandı.

1894-cü ilin iyulun 23-də Yaponiya qoşunu Koreyanın paytaxtı Seulu işğal etdi. Koreyada yeni hökümət quruldu. Bu hökümət ölkənin Çindən asılılığına son qoyulduğunu bildirdi.

1894-cü ilin iyulun 25-də Yaponiya Çinə qarşı müharibəyə başladı. 1894-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Yaponiya və Çin qoşunları arasında hərbi əməliyyatlar Koreya ərazisində aparılmışdı. 1894-cü ilin oktyabrında yapon qoşunları Çinin Fintyan əyalətinə daxil oldu. Oktyabrın 24-də yapon ordusu Lyaodun yarımadasına desant çıxartdı. 1894-cü ilin noyabrın sonunda yapon qoşunları Port-Arturu əla keçirdi. Çinin hərbi donanmasının qərargahlarından biri Port-Arturda yerləşirdi.

1895-ci ilin fevralında Veyxayvey şəhəri yapon ordusu tərəfindən işğal edildi. Yaponiya iqtisadi və hərbi cəhətdən Çindən üstün idı.

Uzaq Şərqdə cərəyan edən hadisələr Avropa dövlətlərini narahat edirdi. Rusiya Koreyada müharibədən əvvəlki vəziyyətin bərpasında maraqlı idi. 1894-cü ilin oktyabrında Ingiltərə Çinə və Yaponiyaya öz vasitəçiliyini təklif etdi. Ingiltərə hərbi əməliyyatların Tyantszin, Honkonq və Şanxay rayonlarına keçməsini istəmirdi. Bu rayonların hərbi əməliyyatlar zonasına çevriləməsi Ingiltərənin iqtisadi mənafeyinə zidd idi. Ingiltərə təklif edirdi ki, Koreyanın müstəqilliyinə beynəlxalq təminat verilsin və Çin Yaponianın hərbi xərclərini ödəsin.

Çin höküməti Ingiltərənin təkliflərini qəbul etmədi. Yaponiya hərbi əməliyyatları davam etdirdi. 1894-cü ilin noyabrında ABŞ höküməti bildirdi ki, müharibə aparan tərəflər arasında vasitəçilik edə bilər. ABŞ Yaponianın köməyi ilə Uzaq Şərqdə Ingiltərənin və Rusyanın mövqeyini zəiflətmək istəyirdi.

ABŞ ehtiyat edirdi ki, Çinin müharibədə möglubiyəti ölkədə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsinə səbəb olacaq. Çin və Yaponiya ABŞ-in vasitəçilik təklifini qəbul etdi.

Çin höküməti Yaponiyaya güzəşt etməyə hazır idi. 1895-ci ilin fevralın 1-də Xirosima şəhərində Çin və Yaponiya nümayəndələrinin görüşü keçirildi. Lakin Yaponiya höküməti Çindən göndərilən nümayəndə heyətinin səlahiyyətləri ilə razılaşmadı və danışqlar nəticəsiz başa çatdı. Çin höküməti Yaponiyaya daha geniş səlahiyyətlərlə yeni nümayəndə heyəti göndərdi. Çinin nümayəndə heyəti 1895-ci ilin martın 18-də Yaponianın Simonoseki şəhərinə gəldi.

Çin və Yaponiya nümayəndələrinin ilk görüşü 1895-ci ilin martın 20-də keçirildi. Çin hərbi əməliyyatların dayandırılmasına və barışq imzalanmasına çalışırdı. Martın 21-də Yaponianın nümayəndəsi bildirdi ki, Çin höküməti Daqu, Tyantszin və Şanxayquan şəhərlərini, Tyantszin-Şanxayquan dəmiryolunu Yaponiyaya verməlidir. Yaponiya bildirdi ki, Çin onun təkliflərini qəbul etməyəcək. Yaponianın məqsədi hərbi əməliyyatları sülh müqaviləsinin imzalanmasına qədər davam etdirmək idi. Simonoseki şəhərində Çinin nümayəndə heyətinin başçısına qarşı terror aktının törədilməsi ilk növbədə danışqları pozmağa yönəlmüşdi.

Avropa dövlətləri Çinlə Yaponiya arasında müharibənin dayandırılmasını tələb edirdi. Yaponiya Çinin paytaxtını işğal etmək istəyirdi. Eyni zamanda, Yaponiya cəhiyat edirdi ki, Pekinin işgali Çində yeni xalq üsyانına səbəb olacaq. 1895-ci ilin martın 30-da Çinlə Yaponiya arasında barışq imzalandı.

1895-ci ilin martın 31-də Yaponiya höküməti sülh müqaviləsinin layihəsini Çinin nümayəndə heyətinə təqdim etdi. Nümayəndə heyəti çoxsaylı ağır şərtləri olan layihəni Pekinə göndərdi. Çin höküməti bildirdi ki, təzminatın miqdarı azaldımlı və Yaponianın ərazi iddiası bir rayonla məhdudlaşmalıdır. Yaponiya Çindən həm də Koreyanın müstəqilliyini tanımağı tələb edirdi.

1895-ci ilin aprelin 9-da Çinin nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış müqavilənin layihəsi Yaponiya hökümətinə təqdim edildi. Çin tələb etdi ki, Yaponiya Koreyanın müstəqilliyini

tanınsın. Çin höküməti yalnız Lyaodon yarımadasını və Peskador adalarını Yaponiyaya verməyə razı idi.

1895-ci ilin aprelin 10-da Yaponiya höküməti bildirdi ki, müqavilənin imzalanmasını asanlaşdırmaq üçün tələblərinin bir qismindən imtina etməyə hazırlıdır. Çinlə Yaponiya arasında danışqlar Yaponianın təklif etdiyi yeni layihə əsasında davam etdirildi. Yaponiya bildirdi ki, Çin onun təkliflərini qəbul etməsə hərbi əməliyyatlar yenidən başlanacaq. Aprelin 14-də Çinin nümayəndəsi bəyan etdi ki, Yaponianın tələblərini qəbul etməyə hazırlır.

1895-ci ilin aprelin 17-də Simonosekide Yaponiya ilə Çin arasında müqavilə imzalandı. Çin Koreyanın müstəqilliyini tanıdı, Lyaodon yarımadası, Tayvan və Peskador adaları Yaponiyaya verildi. Çin 200 milyon lan (400 milyon manat) təzminat ödəməli idi. Yaponiya vətəndaşları Çinin açıq limanlarında sənaye müəssisələri yarada bilərdi. Çinlə Yaponiya arasında yeni ticarət müqaviləsi bağlanmalı idi. Çinin nümayəndə heyəti ölkəyə qayıdı. Bu müqavilə Çində əhalinin böyük narazılığına səbəb oldu.

Uzaq Şərqdə cərəyan edən hadisələr Avropa dövlətlərinin diqqət mərkəzində iddi. Yaponianın siyaseti Uzaq Şərqdə böyük dövlətlərin, o cümlədən Rusyanın mənafeyinə zidd idi. Ona görə Rusiya höküməti Uzaq Şərqdə yaranmış şəraitini nəzərə alıb öz siyasetində müəyyən dəyişikliklər etdi. Lakin Rusyanın Uşaq Şərqdə silahlı qüvvəsi kifayət qədər deyildi.

Rusiya höküməti Uzaq Şərqdə hərbi donanmanın gücləndirilməsi, Rusyanın Uzaq şərqdə İngiltərə və Fransa ilə birlikdə Yaponiyaya təzyiq göstərməsi haqqında qərar qəbul etdi. Rusyanın xarici işlər naziri İngiltərə və Fransa ilə danışqlara başladı. İngiltərə və Fransa Koreyanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasına tərəfdar idi.

Yaponiya Rusiya ilə İngiltərə arasında yaxınlaşmanın əleyhinə iddi. Ona görə Yaponiya iddia edirdi ki, Koreyanı işğal etmək haqqında düşünür.

İngiltərə Yaponiyaya qarşı hərbi qüvvədən istifadə etmək fikrində deyildi. İngiltərə Yaponiya ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq istəyirdi ki, ondan Rusiyaya qarşı istifadə etsin. İngiltərə

əmin idi ki, yapon qoşunları Pekinə hücum etməyəcək. İngiltərə Çindən əldə etdiyi böyük qazancı itirmək istəmirdi. Eyni zamanda Yaponiyaya qarşı mübarizədə İngiltərə Rusiyaya kömək etmək istəmirdi.

Rusiya Almaniya və Fransaya təklif etdi ki, Yaponiyaya qarşı birgə etiraz bəyanatı ilə çıxış etsinlər. Almaniya əvvəlcə yapon-çin müharibəsində vasitəçilik etmək istəmirdi. Lakin Almaniyanın İngiltərə ilə yaxınlaşmaq cəhdleri uğursuz oldu və onların arasında ziddiyyətlər kəskinləşdi. Ona görə Almaniya Rusiya ilə siyasi əlaqələri yaxşılaşdırmaq qərarına gəldi.

1895-ci ilin aprelin 8-də Almaniya höküməti bildirdi ki, Rusiya ilə birlikdə Yaponiya hökümətinə etiraz notası göndərməyə hazırlıdır. Almaniya ilk növbədə Uzaq Şərqdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək, şəraitdən istifadə edib Sakit okeanda hərbi dəniz bazaları yaratmaq fikrində idi. Almaniyanın mövqeyi Fransanı Rusyanın təklifi ilə razılışmağa məcbur etdi. Fransa eyni zamanda Rusiya ilə ittifaqın zəifləməsini istəmirdi.

1895-ci ilin aprelin 23-də Rusiya, Almaniya və Fransanın nümayəndələri Tokioda Yaponiya hökümətindən Lyaodun yarımadasından imtina etməyi tələb etdi. Rusiya Sakit okeanda hərbi gəmilərini artırdı. Rusiya, Almaniya və Fransanın eyni mövqedən çıxış etməsi Yaponiya hökümətinə böyük təsir göstərdi. Yaponiya Rusiya, Fransa və Almaniyanın Sakit okeanda hərbi gəmilərinin artmasını nəzərə alıb güzəşt etməli oldu. Çin hökümətinin Yaponiyaya ödəməli olduğu təzminatın miqdarı artırıldı. 1895-ci ilin mayın 10-da Yaponiya bildirdi ki, Lyaodun yarımadasını Çinə qaytarır. 1895-ci ilin noyabrında Yaponiya höküməti bəyan etdi ki, Simonoseki müqaviləsinə yenidən baxılmasına etiraz etmir. Simonoseki müqaviləsinə yenidən baxılması Rusiya diplomatiyasının böyük qələbəsi idi. Almaniya çalışırdı ki, Rusiya diqqətini Uzaq Şərq hadisələrinə yönəltsin və Avropa siyasetində fəal iştirak etməsin. Almanyanın imperatoru II Vilhelmin Peterburqa göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Almaniya Avropada Rusyanın tehlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə kömək edəcək.

Çin höküməti Yaponiyaya təzminatı ödəmək üçün İngiltərə, Fransa və Almaniyadan kredit istəmişdi. Avropa dövlətləri Çinə

krediti onun maliyyə sisteminin beynəlxalq nəzarətə keçməsi şərti ilə verməyə razı idi. Rusiya Avropa dövlətlərinin Çində mövqelərinin möhkəmlənməsini istəmirdi. Ona görə Rusiya höküməti Çinə ildə 4 %-lə 100 milyon manat kredit verdi. Çin höküməti bildirdi ki, heç bir xarici dövlətə onun maliyyə sistemində nəzarət etmək hüququnu verməyəcək.

1895-ci ildə Rusiya-Çin bankı yaradıldı. Bu bank Çin hökümətinə kredit vermək, vergi gelirlərini saxlamaq və Çin ərazisində dəmiryollarını çəkmək üçün konsessiya almaq kimi hüquqlara malik idi. Rusyanın maliyyə naziri Çin hökümətinin üzvlərini şirnikləşdirmək üçün xüsusi fond yaratmışdı. Rusiya höküməti ilk növbədə Mancuriyada dəmiryolu çəkmək üçün konsessiyalar əldə etməyə çalışırdı.

XIX əsrin sonunda böyük dövlətlər arasında Çində dəmiryolları çəkmək uğrunda rəqabət gücləndi. ABŞ şirkətləri də Mancuriyada dəmiryolu konsessiyası almağa çalışırdı. ABŞ Çinin şimalında Rusyanın iqtisadi və siyasi təsirinin artmasının əleyhinə idi. Rusiya öz növbəsində Avropa dövlətlərinin və ABŞ-ın Mancuriyaya iqtisadi müdaxiləsinin qarşısını almağa çalışırdı.

1896-ci ilin iyununda Rusiya ilə Çin arasında Moskvada Yaponiyaya qarşı müdafiə ittifaqı haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Yaponiyannın Çinə, Koreya və Rusyanın Uzaq Şərqdəki mülklərinə hücumu zamanı tərəflər bir-birinə hərbi yardım göstərməli, düşmənle digərinin razılığı olmadan barışqı imzalamamalı idi. Çin höküməti Rusyanın Mancuriya ərazisində dəmiryolu çəkməsinə icazə verdi. Dəmiryolunun çökilməsi və istismarı Rusiya-Çin bankına həvalə edildi.

1896-ci ilin sentyabrın 8-də Çin höküməti ilə Rusiya-Çin bankı arasında Şərqi-Çin dəmiryolunun çökilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Dəmiryolunun çökilməsi və istismarı ilə bilavasitə məşğul olmaq üçün xüsusi səhmdar cəmiyyəti yaradıldı. Bu dəmiryolu 80 ildən sonra Çin hökümətinin nəzarətinə keçməli idi.

Rusiya Koreyada Yaponianın əsas rəqibi idi. Rusyanın Koreyadakı nümayəndəsinin ölkədə cərəyan edən hadisələrə təsiri böyük idi. 1896-ci ilin martında təşkil edilmiş Koreya höküməti xarici siyasetdə Rusiyaya meyl edirdi. 1896-ci ilin

mayında Seulda Rusyanın ve Yaponianın nümayendeleri arasında saziş imzalandı. Saziş görə Yaponiya Koreya kralının təhlükəsizliyinə təminat verdi və Koreyanın yeni hökumətini tanıdı. Yaponiya Koreyada öz qoşunlarının sayını azaltmalı idi. Rusiya isə Koreyadakı missiyaları mühazifə etmək üçün ölkəyə qoşun gətirmək hüquq aldı. 1896-ci ilin yayında Moskvada Yaponiya ilə Rusya arasında imzalanmış yeni saziş görə hər iki ölkə Koreyaya kredit verməli və Koreya ordusunun yaradılmasına kömək etməli idi. Yaponiya Rusyanın Koreyani nüfuz dairələrinə bölmək haqqında təklifini qəbul etmədi.

Çin-Yaponiya müharibəsi ilə bağlı Uzaq Şərqi dünya siyasetinə təsiri artdı. Avropa dövlətlərinin və ABŞ-in Uzaq Şərq ölkələri ilə əlaqələri genişləndi. Çinin bölünməsi və Uzaq Şərqdə hegemonluq uğrunda böyük dövlətlər arasında rəqabət gücləndi.

XIX əsrin sonunda Qərb dövlətlərinin və Rusyanın Çinə müdaxiləsi güclənmiş və Çinin böyük dövlətlərdən asılılığı artmışdı. Lakin Çin heç bir böyük dövlətin müstəmləkəsinə çevriləndi. Bir tərəfdən, Çin xalqı xarici dövlətlərə qarşı müqavimət göstərirdi, digər tərəfdən böyük dövlətlər arasında Çinlə bağlı kəskin rəqabət mövcud idi.

Almaniya Çin hökumətindən Tsyaçjou buxtasının ona verilməsini tələb etmişdi. Lakin Çin imperatoru bu tələbi qəbul etmədi. Çin hökuməti Tsyaçjou buxtasında Rusiya hərbi gəmilərinin dayanmasına icazə verdi. 1897-ci ilin avqustunda Almaniya imperatoru II Vilhelmin Rusiya imperatoru II Nikolayla Peterburqdə görüşü oldu. Rusiya Tsyaçjou buxtasından Almaniyanın istifadə etməsinin əleyhinə deyildi. 1897-ci ilin oktyabrında Rusiya hökuməti bildirdi ki, Tsyaçjou buxtasında Almaniyanın hərbi gəmilərinin dayanmasına Çin hökuməti icazə verməlidir.

1897-ci ilin noyabrında Şandunda Almanyanın iki nümayəndəsi qətlə yetirildi. Almaniya bu hadisədən Tsyaçjounu işgal etmək məqsədilə istifadə etdi. II Vilhelmin Rusiya imperatoruna göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Almaniya öz vətəndaşlarını müdafiə etmək üçün həmin buxtanı işgal etməyə məcburdur. II Nikolay bildirdi ki, Tsyaçjou Rusiyaya məxsus deyil. Almaniya Tsyaçjou buxtasına hərbi donanma göndərdi. İngiltərə Tsyaçjounun Almaniya tərəfindən ələ keçirilməsinə

etiraz etmədi, çünki, Almaniya ilə Rusiya arasında münaqışədə maraqlı idi.

Rusiya Tsyaçjouya görə Almaniya ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəmirdi və Port-Artura hərbi donanma göndərdi.

Rusyanın Port-Artura hərbi gəmilər göndərməsi İngiltərənin narahatlığına səbəb oldu. Çünki, İngiltərə Rusyanı özünün Çində əsas rəqibi hesab edirdi. Rusiya və İngiltərə Çin hökumətinə təsirini artırmağa çalışırı. Çinin Yaponiyaya təzminatı ödəmək üçün kreditə ehtiyacı büyük idi. 1897-ci ilin dekabrında Çin hökuməti Rusiyadan kredit xahiş etdi. İngiltərədən fərqli olaraq Rusiya Çinin maliyyə sistemi üzərində nəzarət etmək fikrində deyildi. Rusiya çalışırı ki, Çin hökuməti Mancuriyada və Monqolustanda dəmiryolları çəknək və sənaye müəssisələri tikmək hüququnu yalnız ona versin. Rusiya Sarı dəniz sahilindəki limanlardan birini ələ keçirmək fikrində idi.

İngiltərə Mancuriyanın tamamilə Rusyanın nəzarətinə keçməsinin əleyhinə idi. Ona görə İngiltərə Port-Artura hərbi gəmilər göndərdi. Rusiya Çin hökumətinə təzyiq gösterirdi ki, İngiltərədən kredit almasın. İngiltərə öz gəmilərini Port-Arturdan apardı. 1898-ci ilin yanvarında İngiltərə Rusiyaya Çində birgə fealiyyət göstərməyi təklif etdi. İngiltərə Çinin şimalında Rusiyaya güzəşt etməyə hazır idi. Rusiya hökuməti bildirdi ki, Çində İngiltərə ilə əməkdaşlıq haqqında saziş imzalamaya hazırlıdır.

İngiltərənin Almaniya və Fransa ilə münasibətləri gərgin idi. Ona görə İngiltərə Rusiya ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışırı. İngiltərə Rusiyaya Çinin və Osmanlı imperiyasının onların orası bütövlüyünün saxlanması şərti ilə nüfuz dairələrinə bölünməsini təklif etdi.

1898-ci ilin martın 1-də İngiltərəyə məxsus olan Honkonqda Şanxay bankı ilə Çin hökuməti arasında imzalanmış sazişə görə bank Çin hökumətinə 16 milyon funt-sterlinq kredit verdi. Kredit və onun faizlərini Çin həm dəniz gömrüyündən, həm də daxili gömrük gəlirlərindən ödəməli idi. Çinin dəniz gömrüyünü İngiltərə nümayəndəsi rəhbərlik edirdi. Çinin İngiltərədən kredit alması Rusiya-İngiltərə dənişiqlarına böyük təsir göstərdi.

1898-ci ilin martın 6-da Çinlə Almanıya arasında saziş imzalandı. Sazişə görə Çin hükümeti Tsindao limanını 99 il müddətinə Almaniyaya icarəyə verdi. Limandan 50 km məsafədə alman qoşunları sərbəst hərəkət edə bilərdi. Bu əraziyə Çin qoşunları yalnız Almanıya hökümətinin razılığı ilə daxil ola bilərdi. Eyni zamanda Çin höküməti Almanıyanın Şandunda iki dəmiryolu çəkməsinə icazə verdi. Dəmiryollarının hər iki tərəfində 15 km məsafədə faydalı qazıntıların çıxarılması ilə Almanıya şirkətləri möşgül olmalı idi. Şandun Almanıyanın nüfuz dairəsinə çevrildi. 1898-ci ilin martın 2-də Rusiya Çin hökümətindən tələb etdi ki, Lyaodun yarımadasını ona icarəyə versin. 1898-ci ilin martın 22-də Lyaodun yarımadasının 25 il müddətinə Rusiyaya icarəyə verilməsi haqqında Rusiya-Çin sazişi imzalandı. İngiltərə Uzaq Şərqdə Rusyanın mövqelərinin möhkəmlənməsini istəmirdi. Ona görə İngiltərə Yaponiyaya Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmayı təklif etdi. Lakin Rusiya ilə münaqişədən çəkinən Yaponiya İngiltərənin təklifini qəbul etmədi.

İngiltərə Çindən yeni ərazilər tələb etdi. 1898-ci ilin yayında imzalanmış sazişlərə görə Tszyulun adası və Veyxayvey limanı İngiltərəyə icarəyə verildi. Yantszi çayının hövzəsi İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edildi. 1898-cı ilin sentyabrında İngiltərə ilə Almanıya arasında imzalanmış sazişə görə Şandunda və Xuanxe çayının hövzəsində dəmiryolu çəkmək hüququ Almaniyaya, Yantszi çayının hövzəsində və Şansi əyalətində dəmiryolu çəkmək hüququ İngiltərəyə verildi. 1899-cu ilin aprelində İngiltərə ilə Rusiya arasında imzalanmış sazişə görə Böyük Çin səddindən şimalda yerləşən ərazidə yalnız Rusiya dəmiryolu çəkməli idi. Rusiya öz növbəsində Yantszi çayının hövzəsində İngiltərənin dəmiryolu çəkmək hüquunu tanıdı.

Fransa Çinin cənubunda bir sıra konsessiyalar almışdı. 1898-ci ilin aprelində imzalanan sazişə görə Çinin cənubundakı Quançjouban limanı Fransaya icarəyə verilmişdi. Rusiya və Fransa Çində bir-birinə kömək edirdi. Çin ərazisində Belçika və ABŞ şirkətləri də dəmiryolu çəkmək üçün konsessiya almışdı.

Rusiya İngiltərə ilə Yaponiyanın ittifaq yaratmasına mane olmaq üçün Koreyada Yaponiyaya güzəşt etdi. 1898-ci ilin aprelin

25-də Tokioda Rusiya ilə Yaponiya arasında saziş imzalandı. Sazişə görə bu dövlətlər Koreyanın daxili işlərinə qarışmamalı, qarşılıqlı məsləhətləşmə olmadan Koreyaya hərbi tolimatçılar və maliyyə müşavirleri göndərməməli idi. Rusiya-Koreya bankı öz fəaliyyətini dayandırdı. Rusiya Yaponiya ilə Koreya arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına mane olmamalı idi.

Rusiya İngiltərə ilə əlaqələrin inkişafına ehtiyatla yanaşındı, çünki, Fransa ilə ittifaqın zəifləməsini istəmirdi. Rusiya və Fransa ilə yanaşı Almanıya da İngiltərənin rəqibi idi. Lakin, İngiltərə rəqiblərinin sayını azaltmaq istəyirdi. Almanıya müstəmləkələrin yenidən bölünməsində feal iştirak etmək fikrində idi. İngiltərənin baş naziri Solsberi Almanıya ilə sazişin mümkünlüyünə şübhə edirdi. Müstəmləkə naziri İngiltərə ilə Almanıya arasında ittifaq müqaviləsinin bağlanmasına tərəfdar idi. İngiltərə höküməti Almanıya ilə danışqlar aparmağı müstəmləkə nazırına tapşırı. 1898-ci ilin martın 29-da C.Çemberlen Almanıyanın səfiri ilə danışqlara başladı ve ona İngiltərə ilə Almanıya arasında ittifaq yaratmayı təklif etdi. Almanıyanın səfiri İngiltərənin təklifi haqqında Berlinə məlumat göndərdi. Almanıya İngiltərə ilə Rusiya arasındaki ziddiyətlərdən istifadə etməyə çalışırı. Almanıya bilirdi ki, İngiltərə onu Rusiya ilə münaqişəyə cəlb etmək isteyir. Lakin, Almanıya İngiltərənin təklifini dərhal redd etmədi. Almanıyanın səfiri C.Çemberlenə bildirdi ki, ittifaq müqaviləsi mütləq İngiltərə parlamentində təsdiq edilməlidir. İngiltərə çalışırı ki, Çinlə bağlı Almanıya-Rusiya ziddiyətləri kəskinləşsin. Almanıya isə isteyirdi ki, Rusyanın diqqəti Uzaq şərqi yönəlsin və Avropada Almanıyanın mövqeləri möhkəmləşsin. C.Çemberlen Almanıya ilə İngiltərə arasında ittifaq müqaviləsinin parlamentdə təsdiq edilməsinə İngiltərə hökümətinin razi olduğunu bildirdi. Almanıya bilirdi ki, ittifaq müqaviləsinin parlamentdə müzakirə edilməsi Rusiya və Fransanın Almanıya qarşı müharibəyə başlamasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, İngiltərə parlamenti ictimai rəyi nəzərə alıb Almanıya ilə ittifaq müqaviləsini təsdiq etməyə də bilərdi. Ona görə Almanıya İngiltərə ilə ittifaq yaratmaqdan imtina etdi.

Almanıyanın xaric işlər naziri Fon Byulov İngiltərə hökümətinə ictimai rəyi sakitləşdirmək üçün müstəmləkə məsələləri ilə

bağlı saziş imzalaması təklif etdi. İngiltərə bu təkliflə razılaşdı və Cənubi Afrikada mübahisəli məsələlərin tənzimlənməsini təklif etdi. Lakin, İngiltərənin təklifi Almaniyani tömin etmədi.

Almaniyanın imperatoru II Vilhelm Rusiya imperatoruna məktub göndərib İngiltərənin təklifləri haqqında ona məlumat verdi. Məktubda deyilirdi ki, İngiltərənin təklifləri Rusiyaya qarşı yönəlmışdır. Almaniya imperatoru öyrənmək istəyirdi ki, Rusiya ona hansı güzəştə edəcək.

Rusiya imperatoru II Nikolayın Berlinə göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi ki, «İngiltərə əməkdaşlıq təklifi ilə Rusiyaya da müraciət edib, lakin Rusiya həmin təklifləri redd edib. Ona görə İngiltərəyə necə cavab verilməsi məsələsim Almaniya özü həll etməlidir».

1898-ci ilin aprelində ABŞ-la İspaniya arasında müharibə başladı. Almaniya İspaniyanın Sakit okeandakı müstəmləkələrini, o cümlədən Filippini ələ keçirmək üçün Manilaya hərbi donanma göndərdi. Almaniya İngiltərəyə bildirdi ki, ittifaq müqaviləsinin bağlanması üçün əvvəlcə İngiltərə Sakit okeandakı İspaniya müstəmləkələrini ələ keçirməkdə ona kömək etməlidir. Lakin, İngiltərə Almaniyaya görə ABŞ-la münasibətlərini pisləşdirmək niyyətində deyildi.

Almaniyinin xarici işlər naziri İngiltərəyə Afrikadakı Portuqaliya müstəmləkələrini bölüşdürüməyi təklif etdi. Almaniya bu şərtlə Cənubi Afrika respublikalarının İngiltərə tərəfindən işğalına razi idi.

1898-ci ilin avqustun 30-da İngiltərə ilə Almaniya arasında iki saziş imzalandı. Birinci sazişdə deyilirdi ki, İngiltərə və Almaniya Portuqaliyaya kredit verməli, Portuqaliya əvəzində Afrikadakı müstəmləkələrinin gəlirlərinin bir hissəsini onlara verməlidir. Gizli xarakter daşıyan ikinci sazişə görə Portuqaliyanın Afrikadakı müstəmləkələri İngiltərə ilə Almaniya arasında bölünməli idi. Almaniya bildirdi ki, daha bur respublikalara kömək etməyəcək. Lakin, bu sazişlər həyata keçirilmədi. Çünkü, İngiltərə Almaniyanın Afrikada mövqelərinin möhkəmlənməsini istəmirdi. Portuqaliya krediti İngiltərədən deyil, Fransadan aldı. 1899-cu ilin oktyabrında İngiltərə ilə Portuqaliya arasında imzalanmış sazişə görə İngiltərə Portuqaliyanın ərazi

bütövlüyünə töminat verdi. İngiltərə ilə Almaniya arasında ziddiyətlər daha da kəskinləşdi.

Almaniyadan İngiltərəyə və onun müstəmləkələrinə məhsul idxalı artmışdı. Ona görə İngiltərə höküməti idxlər gömrüyünü artırmaq isteyirdi. Almaniya isə İngiltərənin himayədarlıq siyasetinə keçmesinin əleyhinə idi.

XIX əsrin sonunda Almaniya güclü hərbi donanma yaratmağa başladı. Almaniya inhisarlarının bu işə marağı böyük idi. Reyxstaqda Milli-Liberal və İmperiya partiyalarının fraksiyaları və Panalman ittifaqı hökümətin silahlanma siyasetini müdafiə edirdi. II Vilhelm daim reyxstaqdan hərbi xərcləri artırmağı tələb edirdi. Sosial-Demokrat partiyası, Tərəqqipərvərlər partiyası və ordunun rəhbərliyi isə güclü hərbi donanına yaratmağın əleyhinə idi. Prussiya yunkerləri həm donanma yaratmaq planlarının, həm də gömrüyün azaldılması siyasetinin əleyhinə idi. Almaniyanın silahlanmasına fehlələr də etiraz edirdi. Almaniya höküməti hərbi donanmanın güclənməsinə nail olmaq üçün burjuaziya ilə yunkerlərin ittifaqını möhkəmləndirməyə çalışırı.

Almaniya höküməti güclü hərbi donanma yaratmayı dəniz naziri admiral Tirpitsə tapşırılmışdı. Xarici işlər naziri Fon Byulov və dəniz naziri Tirpits Almaniyanın «dünya siyaseti»nin fəal tərəfdarları idi. 1898-ci ilin martında reyxstaq hərbi donanmanın gücləndirilməsi haqqında qanun qəbul etdi.

Almaniya höküməti hesab edirdi ki, müstəmləkə məsələsinə İngiltərəni güzəştə məcbur etmək üçün hərbi donanmanın gücləndirmək zəruridir. Lakin Almaniyanın güclü hərbi donanma yaratması İngiltərəni güzəştə məcbur etmədi, əksinə, dənizdə üstünlüyünü saxlamaq üçün İngiltərə höküməti hərbi gəmi istehsalını genişləndirdi. Almaniya həm də böyük ordu saxladığına görə İngiltərənin hərbi donanmanın gücləndirmək imkanı daha geniş idi. Ona görə İngiltərə Almaniyanın birinci dəniz programını nisbətən sakit qarşılıdı.

Hərbi donanma yaranan Almaniya İngiltərənin əsas rəqibinə çevrildi. Belə ki, Almaniya həm Britaniya adaları, həm İngiltərənin müstəmləkələri, həm də dəniz yolları üçün böyük təhlükə yaradırdı. İngiltərə-Almaniya ziddiyətləri yeni mərhələyə daxil oldu. XIX əsrin sonundadək Almaniya ilk

növbədə müstəmləkə məsələsində İngiltərəyə təzyiq göstərirdi. XX əsrin əvvəlində isə Almaniya İngiltərənin dənizlərdə üstünlüğünüə son qoymaq üçün ona qarşı silahlı mübarizəyə hazırlaşmağa başladı. Almaniyada İngiltərə əleyhinə geniş təbliğat aparılırdı. Vergiləri artırmaq və silahlanmaya bəraət qazandırmaq üçün Almaniyada «İngiltərə təhlükəsi» ideyasından geniş istifadə edilirdi. XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində İngiltərə-Almaniya ziddiyətləri beynəlxalq həyatın aparıcı ziddiyətinə çevrilmişdi.

IV FƏSİL

ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏT FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ (XIX ƏSRİN 70-90-CI İLLƏRİ)

XIX əsrin sonuncu rübündə ABŞ-in xarici siyasetinin fəallaşması ölkənin mənafeləri və inhisarların yaranması ilə bağlı idi. Ölkədə istehsal edilən sənaye məhsullarının miqdarı artmışdı. ABŞ-da bütün Avropada istehsal edilən məhsulun yarısı qədər məhsul istehsal edilirdi. 1876-cı ildə ölkə tarixində ilk dəfə məhsulun ixracı idxləndən çox olmuşdu. 1900-cu ildə ABŞ-da məhsulun ixracı 1877-ci ilə nisbətən 3 dəfə artmışdı. Inhisarlara satış bazarları, xammal mənbələri və kapital qoyuluşu yerleri lazımdı. Ona görə ABŞ-in xarici siyasetinə inhisarların təsiri artmışdı. 1900-cu ildə ABŞ-in xarici ölkələrdəki kapitalının miqdarı 500 milyon dollar, ABŞ iqtisadiyyatındaki xarici kapitalın miqdarı isə 3,4 milyard dollar idi. ABŞ beynəlxalq mövqelərini iqtisadi imkanlarına uyğunlaşdırmağa çalışırdı.

ABŞ hərbi potensialına görə inkişaf etmiş Avropa ölkələrinən geri qalırdı. ABŞ Avropada cərəyan edən hadisələrə ehtiyatla yanaşındı. XIX əsrin 70-90-cı illərində Uzaq Şərqi və Latin Amerikası ölkələri ile münasibətlər ABŞ-in xarici siyaset fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini təşkil edirdi. ABŞ-in xarici siyaset doktrinaları onun beynəlxalq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə uyğun idi.

ABŞ Latin Amerikasında Avropa dövlətlərinin mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı. Latin Amerikasına münasibətdə ABŞ-in xarici siyaset doktrinalarından biri «panamerikanizm» idi. Bu doktrinaya görə Amerika ölkələrinin iqtisadi, siyasi və mədəni yaxınlığının əsasını coğrafi yaxınlıq təşkil edirdi. Amerika «panamerikanizm»in köməyi ilə Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. Argentinada siyasi xadimlərdən biri bildirmişdi ki, Cənubi Amerikada heç bir panamerikanizm yoxdur, o -yalnız Vaşinqtonda mövcuddur. Latin Amerikasında ABŞ-in əsas rəqibi İngiltərə idi.

Latin Amerikasında İngiltərə ABŞ-a nisbətən daha çox kapitala malik idi. ABŞ Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirmək üçün iqtisadi, hərbi və siyasi vasitələrdən geniş istifadə edirdi. ABŞ panamerikanizmi reallaşdırmaq üçün Amerika dövlətlərinin konfransının keçirilməsinə çalışırdı. ABŞ höküməti Amerika dövlətlərinin konfransını keçirmək ideyasını 1881-ci ildə irəli sürmüdü. ABŞ Latin Amerikasındaki münaqişələrin qarşısını almaq və oraya məhsul ixracını artırmaq fikrində idi. ABŞ-da inhisarların əksəriyyəti Amerikaarası konfrans keçirilməsinə tərəfdar idi. Respublikaçıların və demokratların bir hissəsi İngiltərə ilə ziddiyətləri kəskinləşdirməyin və Latin Amerikası ölkələr ilə əlaqələri genişləndirməyin əleyhinə idi. Amerikaarası konfrans məsəlesi 1882-1884-cü illərdə ABŞ konqresində müzakirə edilmişdi. Konqres Amerika dövlətlərinin konfransının keçirilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. 1888-ci ilin mayında ABŞ prezidenti H.Klivlend konqresin qətnaməsini təsdiq etmişdi. ABŞ-in dövlət katibi Latin Amerikası ölkələrinə dəvətnamə göndərdi.

Amerika dövlətlərinin iştirakı ilə birinci konfrans 1889-cu ilin oktyabrın 2-də Vaşinqtonda işə başladı. Konfransın işinə ABŞ-in dövlət katibi C.Bleyn rəhbərlik edirdi. ABŞ-in dövlət katibi konfransda Amerikaarası görmrük ittifaqının yaradılmasını təklif etdi. İngiltərə Amerikada görmrük ittifaqının yaradılmasının əleyhinə idi və konfrans iştirakçılarına, xüsusilə Argentinaya və Çiliyə təzyiq göstərirdi. Konfrans iştirakçılarının bir qismi ABŞ-in təkliflərini qəbul etmədi. ABŞ höküməti 45 gün ərzində konfrans iştirakçılarının ölkə ərazisində səyahətini təşkil etdi. Lakin bu tədbirlər əhəmiyyətsiz oldu. Latin Amerikası ölkələri qorxurdular ki, ABŞ özünü Latin Amerikasında O.Bismark özünü Almaniyada apardığı kimi aparacaq, Latin Amerikası ölkələrinin ticarətinə və maliyyə sisteminə nəzarət etməyə çalışacaq.

Konfrans iştirakçılarının yarısı ABŞ-in təklifi etdiyi arbitaj haqqında sazişi imzaladı, lakin bu saziş həmin ölkələrin heç birində təsdiq edilmədi. Konfransda Amerika Respublikalarının Beynəlxalq İttifaqı yaradıldı. Bu təşkilat iqtisadi məlumat mübadiləsi ilə məşğul olmalı idi. Təşkilatın daimi orqanı olan Kommersiya bürosu Vaşinqtonda yerləşirdi və ABŞ dövlət

departamentinə tabe idi. Konfransın işi 1890-ci ilin aprelin 19-da başa çatdı. İngiltərə, Almaniya və Fransa Latin Amerikasında ABŞ-in mövqelərinin möhkəmlənməsini istəmirdi. Lakin konfransın qərarları nəticəsində İngiltərənin Latin Amerikasında mövqeləri zəiflədi.

XIX əsrin 80-90-ci illərində Latin Amerikasında məqsədlərinə çatmaq üçün ABŞ həm də hərbi qüvvədən istifadə edirdi. Bu dövrde ABŞ müxtəlif bəhanələrlə Kolumbiya, Argentina, Cili, Braziliya, Nikaraqua və Meksikaya qoşun göndərmişdi. 1895-ci ilin iyulun 20-də ABŞ-in dövlət katibi P.Olni İngiltərəye nota («Olni doktrinası») göndərdi. Sənəddə deyilirdi ki, ABŞ Latin Amerikasının kiçik dövlətlərini Avropa dövlətlərinin müdaxiləsindən qorunmalıdır. Bu doktrina ABŞ-in Avropa dövlətlərinə qarşı qüvvədin istifadə etməsini nəzərdə tuturdu. «Olni doktrinası» Venesuela ilə Britaniya Qvianası arasında uzunmüddətli sərhəd münaqişəsi ilə bağlı irəli sürülmüşdü. Bu ölkələrin sərhəddində qızıl yataqları tapılmışdı. ABŞ Venesuelanı müdafiə edirdi. ABŞ iddia edirdi ki, İngiltərə Monroe doktrinasının prinsiplərinə əməl etmir və sərhəd münaqişəsi beynəlxalq arbitrajda müzakirə edilməlidir.

Latin Amerikası ölkələri ABŞ-in siyasetindən narazı idi. 1896-ci ildə Mexikoda Ekvador, Honduras, Meksika və s. dövlətlərin iştirakı ilə keçirilən konfransda ABŞ-in region ölkələrinin daxili işlərinə qarışması kəskin tənqid edildi. İngiltərə sərhəd münaqişəsinə arbitrajda baxılmasına etirazını bildirdi. İngiltərə 4 aydan sonra ABŞ-a cavab notası göndərdi. Sənəddə deyilirdi ki, Monroe doktrinası beynəlxalq hüquq norması deyil, ABŞ Qərb yarımkürəsini təmsil etmədiyinə görə müstəqil dövlətlərin adından bəyanatlar verməməlidir.

1895-ci ildə ABŞ prezidenti H.Klivlend Venesuela ilə Britaniya Qvianası arasında sərhəddi müəyyən etmək üçün komissiya yaratmayı təklif etdi. Konqres komissiyanın işini təşkil etmək üçün 100 min dollar vəsait ayırdı. Konqres yeni hərbi gəmilər istehsalı haqqında qanun qəbul etdi. İngiltərə ABŞ-a qarşı mühəribəyə hazırlaşırırdı. Lakin İngiltərənin Rusiya və Fransa ilə münasibətləri gərgin olduğuna görə o ABŞ-la mübahisənin dinc yolla həllinə razılaşdı. 1899-cu ildə beynəlxalq arbitraj

komissiyası Venesuella ilə Qviananın sərhədini dəqiqləşdirdi və Orinoko çayının deltası Venesuelaya verildi.

Uzaq Şərqi ölkələri ilə münasibətlər ABŞ-in xarici siyasetinin istiqamətlərindən biri idi. Bu, müstəmləkə uğrunda mübarizə ilə bağlı idi. ABŞ Uzaq Şərqdə Avropa ölkələrinin mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı. Eyni zamanda ABŞ Uzaq Şərqdə Yaponiyanın təcavüzkarlığını şirnikləndirirdi. ABŞ çalışırdı ki, Çində bütün dövlətlər üçün bərabər imkanlar yaradılsın.

«Açıq qapılar» siyaseti ABŞ kapitalının Çində mövqelərinin möhkəmənməsinə yönəlməşdi. ABŞ Çinə mühüm xammal mənbəyi, satış bazarı və kapital qoyuluşu yeri kimi baxırdı. ABŞ Çin öz nüfuz dairəsinə çevirmək fikrində idi. ABŞ Çin ərazisinin Avropa dövlətləri arasında bölünməsinin əleyhinə idi, ona görə Çinin ərazi bütövlüyünü müdafiə edirdi. ABŞ hökuməti Çində Avropa dövlətlərinə verilmiş konsessiyalardan narahat idi.

1899-cu ilin sentyabrın 6-da ABŞ-in dövlət katibinin İngiltərə, Almaniya, Fransa və Rusiya hökumətlərinə göndərdiyi notada Çində “açıq qapılar” doktrinası irəli sürüldü. Notada Avropa dövlətlərinə Çində “açıq qapılar” siyasetinin həyata keçirilməsi haqqında saziş imzalamaq teklif edilirdi. Çin hökuməti bütün dövlətlərin ölkədə azad ticarətini təmin etməli idi. İngiltərə, Almaniya, Fransa, Yaponiya və İtaliya ABŞ-in notasını razılıqla qarşılıdı. Lakin İngiltərə bildirdi ki, “açıq qapılar” doktrinası Honkonqa şamil edilməyəcək. 1899-cu ilin dekabrında ABŞ-in Peterburqdakı səfiri Rusyanın xarici işlər nazirinə müraciət etdi. Rusiya hökuməti bildirdi ki, ümumiyyətə, Çində “açıq qapılar” prinsipinin tətbiqinə etiraz etmir, lakin bu prinsip Lyaudun yarımadasına şamil edilməyəcək. “Açıq qapılar” doktrinası həm də 1900-cu ilin prezident seçkilərində respublikaçıların qələbəsinin təmin olunması məqsədilə irəli sürülmüşdü.

ABŞ Çində və Koreyada mövqelərini Yaponiyanın köməyi ilə möhkəmləndirməyə çalışırdı. ABŞ dəfələrlə Tayvanı ələ keçirməyə cəhd etmişdi. 1874-cü ildə Yaponiya Tayvana ABŞ-in köməyi ilə hücum etmişdi. 1879-cu ildə yaponlar Ryukyu adasını ABŞ-in köməyi ilə işğal etmişdi.

ABŞ Koreya limanlarının ticarət gəmiləri üçün açılmasını tələb edirdi. Yaponiya Uzaq Şərqdə ABŞ-a kömək etmirdi. 1882-ci ildə Çemulpoda ABŞ-la Koreya arasında dostluq və ticarət haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə ilə Koreyanın üç limanına ABŞ-in ticarət gəmilərinin gəlməsinə icazə verildi, qarşılıqlı ticarət əlverişli rejim prinsipinə əsaslanmalı idi. ABŞ-la Koreya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. 1896-cı ildə ABŞ Seuldan Çemulpoya dəmiryolu çəkmək hüququ aldı. 1887-ci ildə bağlanmış saziş görə Koreya orduunda ABŞ zabitləri telim keçməli idi. ABŞ-ı Koreyanın strateji mövqeyi cəlb edirdi.

ABŞ Avropa dövlətlərinə qarşı Çini müdafiə edirdi. Çin ABŞ üçün satış bazarı, xammal və ucuz işçi qüvvəsi mənbəyi idi. ABŞ Yaponiyanın siyasetini Uzaq Şərqi ölkələri üçün mütərəqqi amil sayırdı. Çindən ABŞ-a mühacirət edənlərin sayı armışdı. 1877-ci ilin iyulunda San-Fransiskoda Çindən gələnlərə qarşı qırğınılar törədilmişdi. 1886-1887-ci illərdə bəzi ABŞ səhərlərində Çindən gələnlərə qarşı çıxışlar olmuşdu. Çinin xaricə ticarətində ABŞ-in payı azalmışdı. 1882 və 1884-cü illərdə ABŞ konqresi Çindən ABŞ-a mühacir gəlməsini 10 il müddətinə qadağan etmişdi. 1888-ci ildə qəbul edilmiş yeni qanuna görə Çin vətəndaşlarının yaşamaq üçün ABŞ-a köçməsi qadağan idi.

ABŞ Yaponiya ilə Avropa dövlətləri arasında ziddiyətləri kəskinləşdirdi. 1894-1895-ci illərdə olmuş Yaponiya-Çin mühabibəsi zamanı ABŞ bitərəf olduğunu bildirmiş, eyni zamanda herbi donanmasının yarısını Çin sahilərinə göndərmişdi.

ABŞ gəmiləri Rusyanın Sakit okean sularında qanunsuz balıq ovu ilə məşğul idi. ABŞ tacirləri Çukotkada və Kamçatkada yerli əhaliyə spirtli içkilər verib qiymətli xəzlər alırlılar.

ABŞ Çinə və Yaponiyaya aparan dəniz yollarının kənarında yerləşən adaları ələ keçirmək istəyirdi. Lakin ABŞ-in herbi donanması hələ kifayət qədər güclü deyildi. Ona görə konqres donanma üçün vəsaiti artırdı. ABŞ konqresinin üzvü H.Loc bildirmişdi ki, “ABŞ qüdrətli donanmaya malik olmalıdır. Dəniz qüdrəti ilə Roma Karfageni, İngiltərə Napaleonu məglub etmiş, Vətəndaş mühəribəsində şimal qalib gəlmişdi”. 1893-cü ildə ABŞ-da herbi gəmilərin tikilməsinə 30 milyon dollar xərclənmişdi və ABŞ herbi donanmaya görə dünyada beşinci

yerde idi. Hərbi donanma ABŞ-a həm ticarət gəmilərini qorumaq, həm də fəal xarici siyaset üçün lazım idi. ABŞ həm də İngilterədən hərbi gəmilər alırdı.

ABŞ Sakit okeanın mərkəzində strateji mövqedə yerləşən Havay adalarını işğal etmek fikrində idi. ABŞ Havay adalarının digər dövlətlər tərəfindən işğal edilməsini istəmirdi. 1875-ci ildə ABŞ höküməti Havay kralı ilə ticarət müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə görə Havay adalarında heç bir başqa dövlətə ərazi verilməməli idi. 1884-cü ildə Havay adalarından biri olan Pyorl-Xarborda ABŞ-a hərbi baza yaratmaq hüququ verildi. İngiltərə Pyorl-Xarborun ABŞ-a verilməsinə etirazını bildirdi. İngiltərə və Fransa ABŞ-a təklif etdi ki, Havay adalarının müstəqilliyyinə beynəlxalq təminat verilsin. Lakin ABŞ onların təklifini qəbul etmədi.

Havay adalarında istehsal edilən şəkerin hamisini, düyünün 35 %-ini ABŞ alırdı. 1889-cu ildə keçirilmiş Amerikaası konfransı Havayın nümayəndələri də dəvət edilmişdi. 1893-cü ildə Havay adalarında siyasi böhran yarandı. 1893-cü ildə Qonolulu adası ABŞ qoşunları tərəfindən işğal edildi və orada Havay adalarının müvəqqəti höküməti yaradıldı. ABŞ höküməti iddia edirdi ki, dövlət çevrilişi Havay adalarının İngiltərə tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün həyata keçirilib. 1893-cü ilin fevralında imzalanmış sazişə görə Havay adaları ABŞ-in tərkib hissəsi elan edildi. ABŞ höküməti bildirdi ki, Havayın xarici ölkələrə olan borclarını ödəyəcək. 1897-ci ildə Yaponiya Havay adalarının ABŞ tərəfindən işğalına etirazını bildirdi. Yaponiyani sakitləşdirmək üçün ABŞ hökümətinin təşəbbüsü ilə yaponların ABŞ-a mühacirət etməsini tənzimləyən qaydalar asanlaşdırıldı. 1898-ci ildə Havay adaları ABŞ-a ilhaq edildi. 1900-cu ildə Havay adalarının əhalisinə ABŞ vətəndaşı statusu verildi.

Sakit okeanın cənubunda 14 adadan ibarət olan Samoa arxipelaqının strateji mövqeyi ABŞ-ı cəlb edirdi. ABŞ-in hərbi gəmiləri Samoa adalarına ilk dəfə 1872-ci ildə gəlmişdi. 1878-ci ildə ABŞ-la Samoa adalarından biri olan Fici arasında ticarət müqaviləsi bağlandı. 1887-ci ildə Vaşinqtonda ABŞ, İngiltərə və Almanyanın iştirakı ilə Samoa adalarına həsr edilmiş konfrans

keçirildi. İngiltərə və Almaniya ABŞ-in Samoa adalarını işğal etmək cəhdlerinə öz etirazını bildirdi. Ona görə ABŞ konqresi Samoa adalarında ABŞ-in mövqelərini möhkəmləndirmek üçün 500 min dollar vəsait ayırdı və oraya hərbi eskadra göndərdi. 1889-cu ildə Berlin konfransında Samoa adalarının ABŞ, İngiltərə və Almaniya arasında bölünməsi haqqında saziş imzalandı. 1899-cu ildə İngiltərə Samoa arxipelaqında ona verilmiş ərazidən imtina etdi, əvəzində Solomon adalarının bir hissəsini və Afrikanın cənubunda bir sıra əraziləri Almaniyadan aldı.

ABŞ öz xarici siyasetini müxtəlif doktrinalarla əsaslandırırı ("panamerikanizm", "seçilmiş xalq" və s.). ABŞ-a müstəmləkə lazımdı, lakin dünyada sərbəst ərazi qalmamışdı. Avropa dövlələri isə ABŞ-ı öz müstəmləkələrinə buraxmaq istəmirdi.

ABŞ Karib hövzəsində yerləşən bir sıra adaları işğal etmək fikrində idi. Bu adaların en böyüyü olan Kuba və Puerto-Riko İspaniyanın müstəmləkəsi idi. Bu adalar əlverişli-strateji mövqeda yerləşirdi. Lakin Kuba əhalisi həm İspaniyaya, həm də ABŞ-a düşmən kimi baxırdı. Kubanın ələ keçirilməsində hərbidəniz donanmasının komandanlığı xüsusi feallıq göstərirdi. XIX əsrin 90-ci illərində Kuba iqtisadiyyatında 50 milyon dollar ABŞ kapitalı var idi. ABŞ-in Kuba ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 100 milyon dollara çatmışdı. 1890-ci ildə ABŞ-da idxal gömrüyü artırılmışdı, lakin bu qanun Kubadan idxal edilən şəkərə şamil edilmirdi.

İspaniya Kuba ilə ABŞ arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsindən narahat idi. 1890-ci ildə İspaniya höküməti Kubaya idxal edilən məhsullar üçün idxal gömrüyünü 25 % artırılmışdı. ABŞ İspaniyanın qərarına cavab olaraq Kubadan idxal edilən şəkər və tütün üçün gömrüyü artırdı. Bu isə Kubada iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə səbəb oldu. Ona görə İspaniya güzəştə getməli oldu. 1891-ci ilin iyulun 31-də İspaniya ABŞ-dan Kubaya ixrac edilən məhsullar üçün gömrüyü azaltdı.

1894-cü ildə qəbul edilmiş Vilson qanunu ilə ABŞ-a şəkər idxalı üçün gömrük 40 % müəyyən edildi. ABŞ-da şəkər qamışı və şəkər çuğunduru istehsalı artmışdı. ABŞ höküməti Almaniyadan və Avstriya-Macarıstandan ABŞ-a ixrac edilən

şəkərin azalmasına çalışırdı. İdxal gömrüyünün artırılması Kubada şəkər istehsalının azalmasına səbəb oldu.

İqtisadi vəziyyətin pişləşməsi Kubada inqilabi şəraitin yaranmasına səbəb oldu. Kuba əhalisinin İspanyanın müstəmləkə əsarətindən narazılığı artdı. 1895-ci ilin fevralında Kubada ispan ağalığına qarşı üşyan başlandı.

ABŞ höküməti bildirdi ki, Kubada cərəyan edən hadisələrə qarışmayacaq. ABŞ-dan gizli şəkildə Kuba üşyançılarına silah göndərildi. ABŞ Kubada müsteqil dövlətin yaradılmasına tərəfdar deyildi. ABŞ höküməti əvvəlcə Kubada İspaniya əsəratının diplomatiyanın köməyi ilə son qoymağa çalışırdı. ABŞ inhisarları bu məsələdə hökümətlə həmrəy idi. Lakin ABŞ-da hakim dairələrin bir qismi İspaniya ilə müharibə tərəfdarı idi. ABŞ Kuba və Puerto-Riko ilə yanaşı Filippini də işgal etmək fikrində idi. Xırda burjuaziya, fermerlər və fəhlələr ABŞ-in Kubanı işgal etmək məqsədilə İspaniyaya qarşı müharibəyə başlamasının əleyhinə idi. Ona görə ABŞ mətbuatında Kuba əhalisinin millizadlıq hərəkatına yardım göstərməyin zəruriliyini təbliğ edən yazıların sayı artdı.

1896-ci ilin fevralında ABŞ kongresində «Kuba məsəlesi» müzakirə edildi. Konqresin qəbul etdiyi qətnamədə deyildirdi ki, ABŞ Kuba xalqını döyüşən tərəf kimi tanımlı və İspaniya ilə Kuba arasında vəsitəcilik etməlidir. Lakin prezident bu qətnamədən razı qalmadı.

1896-ci ilin aprelin 4-də dövlət departamenti İspanyanın Vaşinqtondakı səfirinə məktub göndərdi. ABŞ höküməti Kubadakı üşyani yatrımaq üçün İspaniyaya öz köməyini təklif etdi. ABŞ-in göstərdiyi yardım müqabilində İspaniya Kubaya özünüidarə hüquq verməli idi. Bu şərtlər çərçivəsində ABŞ İspaniya ilə Kuba arasında vəsitəcilik etməyə hazır idi.

İspaniya höküməti ABŞ-in təkliflərini qəbul etmədi. 1896-ci ilin mayın 22-də İspaniya hökümətinin Vaşinqtona göndərdiyi cavab məktubunda deyildirdi ki, Kubanın siyasi rejimi yalnız orada üşyan dayandırıldıqdan sonra dəyişilə bilər. 1896-ci ilin yayında Filippində İspaniya əsəratının qarşı üşyan başlandı.

İspanyanın müstəmləkələrini işgal etməyə hazırlaşan ABŞ İngiltərənin köməyinə ümidi edirdi. İngiltərə ABŞ-la öz arasında

olan münaqişələri həll etməyə çalışırdı. Venesuela ilə Britaniya Qvianası arasında sərhəd münaqişəsi var idi. ABŞ Venesueladan Britaniya Qvianasına ərazi verilməsinin əleyhinə idi. 1896-ci ildə İngiltərə bu məsələdə ABŞ-in mövqeyi ilə razılışdığını bildirdi.

ABŞ İngiltərədən çoxlu kredit almışdı. İngiltərənin kreditlərinə görə ABŞ-dan aldığı faiz ildə 200 milyon dollar idi. İngiltərə ABŞ-in Qərb yarımkürəsində fəaliyyətinə mane olmaq imkanına malik idi. Ona görə ABŞ İngiltərə ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaqdə maraqlı idi. İngiltərə Karib hövzəsində ABŞ-in fəaliyyət azadlığına tərəfdar idi, əvəzində ABŞ Uzaq Şərqdə Rusiyaya qarşı İngiltərəni müdafiə etməli idi. Almaniya həm ABŞ-in, həm də İngiltərənin düşməni idi. Almaniya və Fransa İspaniyani müdafiə edirdi. Lakin ABŞ-in idxlal gömrüyünü artırması İngiltərə məhsullarının ABŞ-a ixracını çətinləşdirdi.

ABŞ höküməti bir neçə dəfə Kubanı İspaniyadan almağa cəhd etmişdi. 1896-ci ildə prezident seçilmiş respublikaçı Mak-Kinli ABŞ-in İspaniya ilə bağlı siyasetində deyişikliklər etdi. Hükümt Kuba hadisələri neticəsində zərər çekmiş ABŞ vətəndaşlarına yardım etmək üçün 50 min dollar vesait ayrılmاسını kongresdən xahiş etdi. 1897-ci ilin mayında ABŞ senatı Kuba xalqını döyüşən tərəf kimi tanımaq haqqında qətnamə qəbul etmişdi. Lakin prezident və nümayəndələr palatası senatın təşəbbüsünü müdafiə etmədi.

1897-ci ilin sentyabrında ABŞ-in Madriddəki səfiri İspaniya hökümətinə yeni nota təqdim etdi. Notada İspaniya hökümətindən ABŞ-in vəsitəciliyini qəbul etmək və ya qısa müddətdə Kubada sülh bərpa etmək tələb edilirdi. 1897-ci ilin oktyabrında İspaniya hökümətinin Vaşinqtona göndərdiyi cavab notasında deyildirdi ki, Kubaya muxtarıyyət vermək fikrindədir. Notada ABŞ-dan Kubanın daxili işlərinə qarışmamaq tələb edilirdi. Kuba üşyançıları ABŞ-in muxtarıyyət təklifini qəbul etmədi.

ABŞ İspaniyaya qarşı müharibəyə hazırlıq işlərini sürətləndirdi. ABŞ mətbuatında İspaniyaya qarşı müharibə təbliğatı genişləndi. 1898-ci ilin fevralın 15-də ABŞ-in Havana limanında dayanmış «Men» adlı hərbi gəmisində baş vermiş partlayış nəticəsində 266 nəfər heyət üzvü həlak oldu. Hadisəni araşdırmaq üçün Havanaya Vaşinqtondan zabitlərdən ibarət

komissiya göndərildi. Lakin ABŞ höküməti komissiyanın göndərilməsi üçün İspaniyadan icazə istəmədi. Eyni zamanda ABŞ höküməti hadisəni birgə aşasdırmaq haqqında İspaniyanın təklifini qəbul etmədi.

1898-ci ilin martın 28-də komissiyanın hazırladığı məruzə ABŞ prezidentinə təqdim edildi. Məruzədə deyilirdi ki, «Men» gəmisi sultı minaya toxunması nəticəsində partlayıb. ABŞ hökümətinin Madridə göndərdiyi notada deyilirdi ki, gəminin batmasına görə məsuliyyəti ABŞ höküməti daşımır. Bu hadisə ilə bağlı İspaniya höküməti də tədqiqat aparmışdı. İspaniya belə qənəətə gəldi ki, gəmidə partlayışı ABŞ özü təşkil edib.

ABŞ həm də Filippin üsyانıclarına kömək edirdi. ABŞ Filippində milli hərəkatın rəhbərlərinə vəd etdi ki, müstəqil Filippin dövlətinin yaradılmasına tərəfdardır.

1898-ci ilin aprelin 19-da ABŞ konqresi Kuba ilə bağlı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi ki, Kuba müvəqqəti olaraq ABŞ-in nəzarətinə keçməlidir, lakin ABŞ Kubanı işğal etmək niyyətində deyil.

ABŞ istəmirdi ki, Kubanı əhali özü azad etsin. ABŞ Kuba sahillərinə çoxlu hərbi gəmi göndərdi. 1898-ci ilin martın 23-də ABŞ höküməti İspaniyadan dərhal Kubadakı müharibəni dayandırmağı tələb etdi. Martin 29-da ABŞ-in Madridə göndərdiyi notada deyilirdi ki, oktyabrın 1-nədək İspaniya Kuba üsyانıcları ilə barışq imzalamalıdır. İspaniya bu notaya iki gün ərzində cavab verməli idi. Martin 31-də İspaniya höküməti bildirdi ki, barışq imzalamaya hazırlıdır, lakin bunu Kuba üsyانıcları xahiş etməlidir. ABŞ höküməti isə bildirdi ki, barışq təşəbbüs ilə dərhal İspaniya çıxış etməlidir. ABŞ höküməti İspaniya ile diplomatik münasibətləri kəsməyə hazırlaşındı.

İspaniya höküməti ABŞ-in hərəkətlərindən narahat idi. İspaniya ölkə əhalisindən və inqilabdan ehtiyat etdiyinə görə ABŞ-a daha güzəşt etmək istəmirdi və Avropa dövlətlərindən kömək istədi. İspaniya çalışırdı ki, onunla ABŞ arasındakı münaqışını Vatikan həll etsin. Avropa dövlətləri ABŞ-in idxlə gəmrüyünü artırmasından narahat idi. Almaniya ABŞ-dan bir sıra ərzaq məhsullarının idxləmini qadağan etdi. Almaniya İspaniyada inqilab olmasını istəmirdi. Eyni zamanda ABŞ-la geniş iqtisadi

əlaqələr yaratmışdı və onların zəifləməsini istəmirdi. Digər tərəfdən, yeni müstəmləkələr ələ keçirmək üçün Almaniya ABŞ-ıla İspaniya arasında müharibənin başlanmasında maraqlı idi. Ona görə Almaniya bildirdi ki, ABŞ-İspaniya müharibəsinə müdaxilə etməyəcək.

Almaniyadan fərqli olaraq Fransa İspaniyani müdafiə edirdi. İspaniya Fransadan çoxlu kredit almışdı. Lakin Fransa ABŞ-a qarşı müharibədə İspaniyaya yardım etmək niyyətində deyildi. Fransa çalışırdı ki, İspaniya Kubanı ABŞ-a satsın.

Avstriya-Macaristan bir tərəfdən Avropa ölkələrinin ABŞ-a qarşı birləşməsinə tərəfdar idi. Digər tərəfdən, Avstriya İspaniyaya tövsiyyə etdi ki, Roma papasına müraciət etsin. Vatikan ABŞ-İspaniya münaqışosunun tənzimlənməsində iştirak etməyə hazır idi. Lakin Vatikan İspaniyadan tələb etdi ki, Kubadan imtina etsin. İspaniya Vatikanın təklifini qəbul etmədi.

Rusiya Avropa dövlətlərinin ABŞ-a qarşı çıxış etməsinin əleyhinə idi. Uzaq Şərqdə ziddiyyətlər kəskinləşmişdi və Rusiya ABŞ-in İngiltərə və Yaponiya ilə yaxınlaşmasının əleyhinə idi. Fransa İspaniyaya münasibətində həm də Rusyanın mövqeyini nəzərə almışdı. İngiltərə Uzaq Şərqdə Rusiyaya qarşı ABŞ-la əlaqələri genişləndirmək fikrində idi. Roma papasının vəsitəçilik səyləri isə nəticə vermədi.

1898-ci ilin aprelin 2-də Avstriya Avropa dövlətlərinə təklif etdi ki, ABŞ hökümətinə nota göndərsinlər. Aprelin 7-də altı Avropa dövlətinin səfiri Vaşinqtonda ABŞ hökümətinə nota təqdim etdilər. Notada ABŞ-a İspaniya ilə danışqları davam etdirmək və münaqışını sülh yolu ilə həll etmək təklif edilirdi. Bu aksiya ABŞ-in siyasətinə ciddi təsir etmədi.

İspaniya ABŞ-la müharibə etmək istəmirdi, ona görə ABŞ-in tələblərinin əksəriyyətini qəbul etdi. Lakin ABŞ İspaniyanın təklifi ilə razılışmadı. 1898-ci ilin aprelin 11-də dövlət departamentinin sərəncamı ilə ABŞ-in konsulu Kubanı tərk etdi. Aprelin 11-də ABŞ prezidenti İspaniya ilə münasibətlər haqqında konqresə məktub göndərdi. Məktubda ABŞ prezidenti İspaniyaya qarşı müharibənin zəruriliyini əsaslandırmaga səy göstərdi. Məktubda deyilirdi ki, Kuba hadisələri ABŞ-in təhlükəsizliyi

üçün qorxu yaradır. Prezident konqresdən xahiş etdi ki, İspaniyaya qarşı müharibəyə başlamağa icazə versin.

1898-ci ilin aprelin 10-da İspaniya Kubada hərbi əməliyyatları dayandırdığını elan etmişdi. Lakin ABŞ konqresi bunu nəzər almadi. Aprelin 19-da konqresin qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi ki, İspaniya Kuba üzərində hakimiyyətdən imtina etməli və qoşunlarını Kuba ərazisindən çıxartmalıdır. Konqres ABŞ prezidentinə İspaniyaya qarşı müharibəyə başlamaq üçün geniş səlahiyyətlər verdi. Qətnamədə deyilirdi ki, ABŞ Kubanı işğal etməyəcək və Kuba əhalisinin hüquqlarına hörmətlə yanaşacaq. Aprelin 20-də prezident konqresin qətnaməsini təsdiq etdi.

1898-ci ilin aprelin 20-də ABŞ-in Madriddəki səfiri İspaniya hökümətinə konqresin qətnaməsini təqdim etdi. İspaniya höküməti aprelin 23-nedək qətnamədəki tələblərlə razılışdığını bildirməsə ABŞ İspaniyaya qarşı müharibəyə başlayacağını bəyan etdi.

1898-ci ilin aprelin 21-də İspaniya höküməti ABŞ-la diplomatik münasibətlərin kəsilməsini elan etdi. Aprelin 22-də ABŞ İspaniyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Aprelin 23-də İspaniya ABŞ-a; aprelin 25-də isə ABŞ İspaniyaya müharibə elan etdi.

Avropa dövlətləri bəyan etdilər ki, ABŞ-İspaniya müharibəsinə qarışmayacaqlar. İngiltərə ABŞ-la ittifaq yaratmağa hazır olduğunu bildirdi. İngiltərədən ABŞ-a kapital ixracı artdı. İspaniya isə İngiltərəyə kredit vermədi. Latin Amerikası ölkələrinin əksəriyyəti ABŞ-a düşmən kimi baxır və Qərbi Avropa ölkələri ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. İngiltərə və Almaniya yaranmış şəraitdən istifadə edib Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. Avropa dövlətləri Latin Amerikası ölkələri ilə ABŞ arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsini çalışırdı.

ABŞ-la İspaniya arasında müharibə 1898-ci ilin iyulunadək davam etmişdi. ABŞ daha güclü hərbi donanmaya malik idi. 1898-ci ilin mayın 1-də ABŞ donanması Manila buxtasında ispan eskadrasını məğlub etdi. İyunun 3-də digər ispan eskadrası Kuba yaxınlığında ABŞ donanması tərəfindən məğlub edildi. İspaniya-

nın hərbi əməliyyatlar rayonuna yeni qüvvələr göndərmək imkanı yox idi. ABŞ-in hərbi gəmiləri Qonkonqda kömür və hərbi sursatla təchiz edilirdi. İngiltərə İspaniya gəmilərini Süveyş kanalından buraxmırıldı. 1898-ci ilin iyulunda ABŞ Puerto-Rikonu işğal etdi. ABŞ Kubada Santyaqo şəhərini üsyancıların köməyilə əla keçirmişdi.

Almaniya Manila buxtasına hərbi eskadra göndərmişdi. Bu hadisə ABŞ-in narazılığına səbəb oldu. ABŞ mətbuatında Almaniya əleyhine təbliğat genişləndi. Almaniya Filippinə bitərəflik statusu verilməsi ideyası ilə çıxış etmişdi. İngiltərə Filippinlə bağlı Almaniyadan təklifini qəbul etmədi. 1898-ci ilin iyulun 9-da Almaniya höküməti ABŞ-a müraciət edərək Samoa və Karolin adalarının ona verilməsini tələb etdi. Almaniya həm də Filippində baza yaratmaq istəyirdi. İyulun 13-də ABŞ Almaniyadan iddialarını rədd etdi. ABŞ Almaniyadan hərbi eskadranı Manila buxtasından çıxarmağı tələb etdi. Almaniya ABŞ-in tələblərini qəbul etmedi. İspaniya Filippini Almaniyaya satmağa hazır idi. ABŞ biliirdi ki, Rusiya və İngiltərə Almaniyani müdafiə etməyəcək. 1898-ci ilin avqustunda Yaponiya Filippinin idarə olunmasında ABŞ-a öz köməyini təklif etdi. Lakin ABŞ Filippində Yaponiya ilə əməkdaşlıq etmək fikrində deyildi.

İspaniya müharibəni davam etdirmək istəmirdi. Ona görə İspaniya Fransadan xahiş etdi ki, sülh danışıqlarının başlanmasına kömək etsin. 1898-ci ilin iyulun 26-da Fransanın Vaşinqtondakı səfiri J.Kambon İspanyanın xahişini ABŞ-in dövlət katibinə çatdırıldı. İspaniya istəyirdi ki, sülh müqaviləsi ilə yalnız Kubanın statusu məsələsi həll edilsin və Filippin onun nəzarətində qalsın. Lakin ABŞ bu təkliflə razılaşmadı. ABŞ höküməti Fransanın Filippin məsələsini müzakirə etmək üçün beynəlxalq konfrans çağırmaq təklifini də qəbul etmədi.

1898-ci ilin iyulun 30-da ABŞ dövlət departamenti Fransanın Vaşinqtondakı səfirinə cavab notası göndərdi. Notada deyilirdi ki, İspaniya Kuba üzərində hakimiyyətdən imtina etməli, Puerto-Rikonu ABŞ-a verməli, Manila limanı ABŞ-in nəzarətinə keçməli idi. Fransa Filippinin İspanyanın nəzarətində qalmamasına çalışırdı.

1898-ci ilin avqustun 7-də İspaniya höküməti ABŞ-in tələblərini qəbul etdiyini bildirdi. Avqustun 12-də Vaşinqtonda

MÜSTƏMLƏKƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

ABŞ-la İspaniya arasında barışq imzalandı. Avqustun sonunda İspaniya höküməti bildirdi ki, Marian və Karolin adalarını Almaniyaya satmağa hazırlır. Çünkü, İspaniya Sakit okeandakı bütün mülklörünün ABŞ-in əlinə keçməsini istəmirdi. ABŞ Quam adasını işgal etdi. 1899-cu ilin yanvarında Almaniya 17 milyon markaya Marian və Karolin adalarını İspaniyadan aldı.

1898-ci ilin oktyabrın 1-də Parisdə sülh konfransı işə başladı. Konfransda ABŞ və İspaniya 5 nümayəndə ilə təmsil edilmişdi. Filippin və Kubanın nümayəndələri konfransda iştirak etmirdi. 1898-ci ilin noyabrında ABŞ höküməti bildirdi ki, Filipinden ötrü İspaniyaya 20 milyon dollar ödəməyə hazırlır. Noyabrin 29-da İspaniya höküməti ABŞ-in təklifi ilə razılaşdı. 1898-ci ilin dekabrın 10-da ABŞ-la İspaniya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə İspaniya Kubaya olan iddialarından intina etdi və Kuba ABŞ qoşunları tərəfindən işgal edilməli idi. Puerto-Riko və Quam adaları ABŞ-a verildi. Filippin arxipelaqi tamamilə ABŞ-a verildi. Müqavilənin təsdiqindən sonra 3 ay müddətində ABŞ İspaniyaya vəd etdiyi 20 milyon dolları ödədi. Lakin Filippin əhalisi işgalla barışmaq istəmədi və ABŞ qoşunlarına qarşı silahlı mübarizəyə başladı. Bu mübarizə 1902-ci ilədək davam etdi. ABŞ böyük çətinliklə yerli əhalinin müqavimətinin qarşısını aldı və Filippin onun müstəmləkəsinə çevrildi.

XIX əsrin sonunda müstəmləkə sisteminin formallaşması başa çatdı. Bu sistemə XIX əsrin 70-90-cı illərində Avropa dövlətlərinin ələ keçirdiyi müstəmləkələr də daxil idi. Avropa ölkələri müstəmləkə siyasətində diplomatiyadan geniş istifadə edirdilər.

Müstəmləkələrin saxlanması üçün dəniz yollarının əhəmiyyəti böyük idi. Süveyş kanalının istifadəyə verilməsindən sonra qərb ölkələrinin öz müstəmləkələri ilə əlaqə saxlamaq imkanı artdı. Süveyş kanalına nəzarət uğrunda Avropa dövlətləri arasında rəqabət gücləndi. Böyük müstəmləkə imperiyasına malik olan İngiltərə bütün vasitələrdən istifadə edib kanala sahib olmağa çalışırdı.

İqtisadi cəhətdən Süveyş kanalı Fransa şirkətinə məxsus idi. Siyasi cəhətdən isə Misir paşasından asılı idi. Süveyş kanalı Misir ərazisində yerləşir, Misir isə Osmanlı imperiyasının müstəmləkəsi idi. Misirin Türkiyədən asılılığı formal xarakter daşıyırırdı. İqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən zəif olan Misir asanlıqla Avropa dövlətləri tərəfindən işgal oluna bilerdi, bu yolla kanał da həmin dövlətin nəzarətinə keçmiş olurdu. Misirə iddia edən dövlətlərdən biri Fransa idi.

Misir paşasının maliyyə vəsaitinə ehtiyacı büyük idi. Süveyş kanalının 400 min səhmdən 176600-ü Misir paşasına məxsus idi. Misir paşası öz səhmlərini satmaq istəyirdi. İngiltərə höküməti 1875-ci ilin noyabrında Misir paşasından Süveyş kanalının səhmlərini aldı.

Səhmlərin satılması Misirin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmadı. Ona görə 1875-ci ilin noyabrında Misir paşası İngiltərə hökümətindən ölkəyə maliyyə məsələləri üzrə iki mütəxəssis göndərməyi xahiş etdi. İngiltərə höküməti maliyyə məsələləri ilə bağlı Misir hökümətinə məsləhətlər vermək üçün oraya xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Fransa İngiltərənin planlarını pozmaq üçün Misirə öz nümayəndəsini göndərdi.

Fransa Misir paşasına daha yüngül şeritlerle maliyyə yardım təklif etdi.

Fransanın Misirdə maliyyə sistemini sağlamlaşdırmaq planını pozmaq üçün İngiltərə hökuməti bildirdi ki, Misirin maliyyə sisteminin ağır vəziyyətdə olmasını eks etdirən hesabatı mətbuatda nəşr etdirəcək. Misir paşası İngiltərənin hərəkətinə qəti etirazını bildirdi. Misir hökuməti Fransa bankları ilə danişqlara başladı. 1876-ci ilin mayında xarici borclarla bağlı Misir-Fransa sazişi imzalandı. Sazişə görə Misirin maliyyə sistemi beynəlxalq nəzarətə verilməli idi.

Fransa ilə Misir arasında imzalanmış saziş İngiltərənin mənafeyinə ziddi idi. İngiltərənin əsas məqsədi Misiri işğal etmək idi. 1876-ci ilin noyabrında Qahirəyə göndərilən iki maliyyə nəzarətçisinin biri Fransanın, ikinci İngiltərənin nümayəndəsi idi. İngiltərə nümayəndəsi Misir büdcəsinin gəlirlərinə, Fransa nümayəndəsi isə xərclərinə nəzəret edirdi. Fransanın Misiri tamamile özünə tabe etmək imkanı məhdud idi. Ona görə Misirin İngiltərə tərəfindən işgalinə Fransa bütün vasitələrlə mane olurdu. Beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alan İngiltərə Fransa ilə münasibətlərini kəskinləşdirmək istəmirdi. Almaniyanın kanseri O. Bismark İngiltərə ilə Fransa arasında münaqişənin dərinləşməsinə çalışır və İngiltərəyə dərhal Misiri işğal etməyi tövsiyyə edirdi.

Misirin Avropa dövlətləri tərəfindən istismar edilməsi ölkə əhalisinin narazılığına səbəb oldu. 1881-ci ilin sentyabrında Misirdə polkovnik Əhməd Ərəbinin başçılığı altında üşyan başlandı. Üşyançıların tələbi ilə Misir paşası vətənpərvərlərin nümayəndələrini hökumətin tərkibinə daxil etdi. Misir hökuməti bütün xarici nəzarətçiləri vəzifədən kənarlaşdırıldı.

Fransa hökuməti İngiltərəyə Misirin mövqeyinin dəyişməsinə nail olmaq üçün ona qarşı bирgə müdaxiləyə başlamağı təklif etdi. Hərbi müdaxilədən yalnız diplomatik təzyiq vasitələrinin səmərəsiz olduğu halda istifadə edilməli idi. İngiltərə hökuməti Fransanın təklifini qəbul etmədi. Eyni zamanda İngiltərə Misiri işğal etməyə hazırlaşdırdı.

Üçlər İttifaqının yaranmasından sonra Fransanın bütün diqqəti Avropadakı hadisələrə yönəldi. Almaniya Misir məsələsində İngiltərəni müdafiə edirdi.

Fransanın təşəbbüsü ilə İstanbulda böyük dövlətlərin səfirlərinin konfransı keçirildi. Konfransda qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, Avropa ölkələri Misir ərazisini işğal etməyə və ya orada xüsusi imtiyazlar əldə etməyə çalışmamalıdır. İngiltərənin təşəbbüsü ilə konfrans Misirdə qurulmuş vətənpərvərlər hökumətinin Türkiyə ordusunun köməyi ilə devrilməsi haqqında qərar qəbul etdi. İngiltərə İstanbul konfransının qərarları ilə yalnız öz planlarını başqa dövlətlərdən gizlətmək məqsədilə razılaşdı.

Misir paşası İskəndəriyyəyə köçmüdü. 1882-ci ilin iyununda İskəndəriyyədə müstəmləkəçilərə qarşı üşyan başladı. Həlak olanların 50 nəfəri Avropa vətəndaşları idi. Milli hökumət İskəndəriyyəyə əlavə hərbi qüvvə göndərdi. İskəndəriyyə limanında İngiltərə və Fransanın hərbi eskadrası dayanmışdı. İngiltərə nümayəndəsinin Londona göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, Misir hökumətinin sahildə qurduğu istehkamlar gəmilər üçün təhlükə yaradır. İngiltərə Misir hökumətindən müdafiə istehkamlarının tikilməsini dayandırmağı tələb etdi, eks halda həmin istehkamların top atəsi ilə dağdırılacağını bildirdi.

Fransa hökuməti Misirə qoşun göndərməyə hazır idi. Lakin Fransa parlamenti ölkənin Misirə qarşı hərbi müdaxilədə iştirakına icazə vermədi və İskəndəriyyə sahilindəki Fransa hərbi eskadrası ölkəyə qaytarıldı.

İngiltərənin İskəndəriyyə sahilindəki eskadrasının komandanı 1882-ci ilin iyulun 10-da Misir hökumətinə ultimatum göndərdi. İyulun 11-də İskəndəriyyə şəhəri bombardmana məruz qaldı, sonra şəhərə desant çıxarıldı. Avqustun 2-də Süveyş rayonu İngiltərə əsgərləri tərəfindən işğal edildi. Sentyabrın 15-də İngiltərə ordusu Qahirəyə daxil oldu. Qısa müddət ərzində bütün Misir ərazisi İngiltərə qoşunu tərəfindən işğal edildi. 1888-ci ilin oktyabrında böyük dövlətlər arasında imzalanmış müqaviləyə görə sülh və müharibə dövründə bütün ölkələrin hərbi və ticarət gəmiləri Süveyş kanalından keçə bilərdi. Kanal ərazisində hərbi əməliyyatların aparılması qadağan idi.

İngiltere Misirin qonşuluğunda yerleşen Sudanı da işgal etmek isteyirdi. 1885-ci ildə İngiltere qoşunu Sudanın paytaxtı Xartumda yerli əhalii tərəfindən məğlub edilmişdi.

1883-cü ildə İngiltərin tələbi ilə Misir paşası ölkənin maliyyə sistemi üzərində ikili nəzarəti ləğv etdi. Fransa Misirin İngiltərə tərəfindən işgalini ilə barışmaq istəmirdi. Lakin Fransa Misirə qoşun göndərməyə tələsmirdi.

Fransa Tunisi işgal etməyə hazırlaşırdı. Tunisin əlverişli strateji mövqeyi Fransanın diqqətini cəlb edirdi. İtalyanın Tunisa olan iddiaları Fransa hökümətinə məlum idi. Tunisin İtalya tərəfindən işgalini Fransanın Süveyş kanalı vasitəsilə şərq ölkələri ilə əlaqələrinə mane ola bilərdi.

XIX əsrin 60-cı illərində Tunis iqtisadiyyatında İngiltərə və Fransa kapitalı artmışdı. Tunis hökümətinə xarici kreditlər 12-15 %-lə verilmişdi. 1869-cu ildə Tunisin borçları ilə bağlı beynəlxalq komissiya yaradıldı. Bu komissiya Tunis bütçesinin gölirlərinə nəzarət edirdi. Komissiyaya Fransa, İngiltərə və İtalya nümayəndələri daxil idi.

Berlin konqresi zamanı Fransa Kiprin İngiltərəyə verilməsindən narazılıq etmişdi. Ona görə İngiltərə höküməti bildirmişdi ki, Tunisin Fransa tərəfindən işgalınə mane olmayıacaq.

Almanyanın kansleri O.Bismark bildirdi ki, Tunisin Fransa tərəfidən işgalina etiraz etməyəcək. Bu zaman Almanyanın əsas məqsədi Fransa ilə İtalya arasında ziddiyyəti kəskinləşdirmək idi. Digər tərəfdən, Almanya höküməti İtalyanı Tunisi işgal etməyə həvəsləndirirdi. Almanya çalışırdı ki, İtalya Bosniya və Həroqovinanın Avstriya-Macaristan tərəfindən işgalinə mane olmasın.

Fransada müxalifət hökümətin Tunisə qoşun göndərməsinə etiraz edirdi. Çünkü, müxalifət bu zaman Almaniya ilə sərhəddə Fransanın mövqeyinin zəifləməsindən qorxurdu. Ona görə Fransa höküməti bildirdi ki, Tunisə qoşun Əlcəzairin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün göndəriləcək.

Əlcəzairlə Tunis sərhədində tez-tez Fransa qoşunları ilə köçəri ərəb tayfaları arasında toqquşmalar olurdu. Fransa höküməti bu hadisələrdən birini Əlcəzairdə asayış üçün ciddi

təhlükə yaradan hadisə kimi qiymətləndirmişdi. Fransa höküməti bildirmişdi ki, Tunis hökmdarına öz ölkəsində qayda-qanun yaratmaqdə kömək etməyə məcburdur. Bu bəhanə ilə Fransa höküməti Tunis ərazisini qoşun göndərmişdi.

Fransa höküməti çalışırdı ki, Tunis hökmdarı könüllü şəkildə ölkənin işgalini ilə razlaşsun və əhalinin işgalçılara qarşı müqavimətini təşkil etməsin. Tunis hökmdarı ölkəsinin Fransanın protektoratına çevrilməsi ilə razılaşlığı halda Fransa onun hakimiyyətdə qalmasına təminat verirdi. Tunis dövlətinin başçısı ona təqdim edilmiş ultimatumu bir neçə saat ərzində cavab verməli idi. Tunis hökmdarı Fransanın təklifini qəbul etməsə hakimiyyətə onun oğlanlarından biri getirilməli idi. Tunisin hakimi Fransanın təklifi ilə razılaşdı. 1881-ci ildə Tunislə Fransa arasında bağlanmış sazişə görə Fransa orada qoşun saxlamalı və Tunisin xarici siyasetinə nəzarət etməli idi.

Fransa Mərakeş də öz müstəmləkəsinə çevirmek isteyirdi. XIX əsrin 70-cı illərində Mərakeşin daxili işlərinə Fransanın müdaxiləsi genişləndi. İngiltərə Fransaya Mərakeşdə mane olmaq üçün həm də digər Avropa dövlətlərinin imkanlarından istifadə edirdi. 1880-ci ildə Madriddə keçirilən konfransda imzalanmış sazişdə deyildi ki, Avropa dövlətlərinin heç biri Mərakeşdə imtiyazlı mövqə əldə etməyə çalışmayacaq.

İspaniya İngiltərə ilə eyni mövqədən çıxış edirdi. Almaniya isə Mərakeşlə bağlı İngiltərə-Fransa ziddiyətlərinin kəskinləşməsinə çalışırdı.

Avropa dövlətləri Afrikanın mərkəzində yerleşən ölkələri də öz müstəmləkəsinə çevirmek isteyirdi. Belçika Konqo çayı hövzəsini işgal etməyə hazırlaşırdı. 1884-cü ilədək Konqo çayı hövzəsinin çox hissəsi Belçikanın nəzarətinə keçmişdi. Mərkəzi Afrikanın sərvətlərinə Fransa da iddia edirdi və Konqo çayından cənubda yerleşən bəzi əraziləri işgal etmişdi. 1884-cü ilin fevralın 26-də İngiltərə ilə Portuqaliya arasında müqavilə imzalandı və İngiltərə Konqo ərazisinin bir hissəsini Portuqaliyanın mənafə zonası kimi tanıdı. Fransa İngiltərə-Portuqaliya müqaviləsinə öz etirazını bildirdi. Fransanın etirazını Almaniya müdafiə etmişdi.

Fransa və Almanyanın təzyiqi ilə İngiltərə Portuqaliya ilə bağladığı müqavilədən imtina etdi və Konqo məsələsinin

beynəlxalq konfransda müzakirosına razılıq verdi. Konqo məsələsinin müzakirəsinə həsr olunmuş konfrans 1884-cü ilin noyabrında Berlində keçirildi. 1885-ci ilin fevralında konfransda imzalanmış yekun aktına görə Konqo çayının hövzəsi və ona bitişik ərazilər azad ticarət zonası elan edildi. Bu zonaya gətirilən məhsullardan gömrük alınmırıldı. Konqo çayında bütün dövlətlərə bərabər hüquqlarla gəmiçilik azadlığı verildi. Konfransın qərarlarının icrasına nəzarət etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradıldı. Konqo ərazisinin çox hissəsi Belçikaya, cənubu isə Portugaliyaya verildi.

XIX əsrin 80-cı illərində Almaniyanın müstəmləkə siyasetinin fəallılması həm alman burjuaziyasının tələbi, həm də olverişli beynəlxalq şəraitin yaranması ilə bağlı idi. 1884-cü ilin aprelində Almaniya Cənub-Qərbi Afrikada yerləşən Anqra-Peken rayonunu öz protektoratı elan etdi. 1884-1885-ci illərdə Toqo və Kamerun Almaniyanın müstəmləkəsinə çevrildi.

Afrikanın cənubunda Almaniyanın əsas rəqibi İngiltərə idi. Cənubi Afrikada XIX əsrin 70-ci illərində qızıl və almaz yataqlarının açılması ilə bağlı həmin əraziyə İngiltərənin diqqəti artmışdı. 1871-ci ildə İngiltərə höküməti burların yaşadığı Narinci respublikasının almaz yataqları ilə zengin olan Kimberley rayonuna qoşun göndərmişdi. 1877-ci ildə İngiltərə digər bur respublikası olan Transvaala qoşun göndərdi. Burların silahlı dəstəsi Pretoriyada İngiltərə qoşununu mühasirəyə almışdı. Mühəsirəyə alınmış qarnizona kömək məqsədilə Nataldan göndərilən İngiltərə qoşununu burlar Məcub-Hil yaxınlığında 1881-ci ilin fevralında möğlüb etdilər. Bu hadisədən sonra İngiltərə Transvaali işgal etməyə cəhd göstərmədi. 1884-cü ildə İngiltərə ilə Transvaal arasında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə Transvaal başqa ölkələrlə bağladığı müqavilələr haqqında İngiltərə hökümətinə məlumat verməli idi.

İngiltərə Almaniyanın Afrikadakı müstəmləkə işgallarından narahat idi. İngiltərə qoşunu Cənub-qərbi Afrika ilə bur respublikaları arasında yerləşən Beçualendi işgal etdi. İngiltərənin məqsədi Almaniyanın bur respublikaları ilə əlaqə yaratmasına mane olmaq idi. 1889-cu ildə İngiltərə höküməti bur respublikalarının yaxınlığında yerləşən Maşon və Mamabele ərazilərini idarə

etmək üçün C.Rodsun başçılığı ilə Cənubi Afrika şirkətini yaradı. Niger çayı hövzəsinə də İngiltərə nəzarət edirdi.

İngiltərə Fransanın və Almaniyanın Nil çayı vadisində ərazi ələ keçirməsini istəmirdi. Ona görə İngiltərə Həbəşistanda İtaliyaya kömək edirdi ki, Fransa Həbəşistan vasitəsilə Nil çayına yaxınlaşmasın. 1891-ci ildə İngiltərə ilə İtalya arasında imzalanmış müqaviləyə görə İngiltərə Həbəşistanı İtaliyanın nüfuz dairəsi kimi tanıdı.

1893-cü ilin noyabrında İngiltərə Almaniya ilə saziş imzaladı. Sazişə görə İngiltərə Çad gölünə qəder Kamerun ərazisini Almaniyanın mənafət zonası kimi tanıdı. Bu əraziyə Fransa da iddia edirdi və İngiltərə Almanya ilə Fransanın arasında münaqişə üçün zəmin yaratdı.

Almaniya Fransa ilə danışqlar aparırdı və 1894-cü ilin martında onların arasında imzalanmış sazişə görə Almanya Kamerundan şərqdə Fransanın fəaliyyət azadlığı ilə razılaşdı. Bu isə İngiltərənin mənafeyinə zidd idi. Ona görə İngiltərə Misirin adından Nil çayının sol sahilində Konqo ərazisinin bir hissəsini Belçikaya verdi. Belçika öz növbəsində Konqoda 25 km eni olan bir ərazini İngiltərəyə icarəyə verdi. Bu razılıq İngiltərə ilə Konqo arasında 1894-cü ilin mayında imzalanmış müqavilədə özəksini tapdı.

İngiltərə ilə Konqo arasında imzalanmış saziş Fransanın narahatlığına səbəb oldu. Fransa höküməti Almaniya ilə danışqlar apardı. 1894-cü ilin mayın 27-də Fransa və Almaniya İngiltərə ilə Konqo arasında imzalanmış müqaviləyə öz etirazını bildirdi. Fransa və Almaniyanın mövqeyi Belçikanın ciddi narahatlığına səbəb oldu. Fransa höküməti bildirdi ki, Mərkəzi Afrikada Belçikaya qarşı hərbi qüvvədən istifadə edəcək. İngiltərə höküməti Konqo ilə imzalanmış müqavilənin bəzi maddələrindən intina etdi. Lakin Almaniya bu güzəştə kifayətlənmədi. 1894-cü ilin avqustun 14-də Belçika Fransa ilə saziş bağladı və Nil çayının sol sahilinə olan iddialarından intina etdi.

1891-ci ildə Almaniyada Panalman ittifaqı yaradıldı. İri sənaye inhisarları tərəfindən maliyyələşdirilən təşkilat hökümətə böyük təsir göstərirdi. Panalman ittifaqı geniş müstəmləkə imperiyasının yaradılmasını tələb edirdi. Təşkilat almanın

dünyanın bütün xalqlarından üstün sayıv və iddia edirdi ki, alman mədəniyyəti bütün mədəniyyətlərdən yüksəkdə dayanır.

Almaniyانın işgalçılıq planları ilk növbədə çoxsaylı müstəmləkələri olan İngiltərənin mənafeyinə ziddi idi. İngiltərə ilə Almaniya arasında rəqabət mərkəzlərindən biri Cənubi Afrika idi. 1886-ci ildə Transvaalda zəngin qızıl yataqlarının tapılması İngiltərənin Cənubi Afrikay a marağını artırdı. Qızıl yataqlarının əksəriyyəti İngiltərənin «Konsolteüted Transvaal» şirkətinə konsessiyyaya verilmişdi. Bu şirkətin prezidenti S.Rods 1890-ci ildə Kap kaloniyasının başçısı təyin edilmişdi.

İngiltərə Transvaalin Afrikannın cənub-qərbində yerləşən Almaniya müstəmləkələri ilə əlaqələrinə mane olurdu. Ona görə XIX əsrin 90-ci illərində Cənubi Afrikada Almaniyanın fəallığı artırdı. Almaniya şirkətləri Portuqaliyaya Pretoriyanı Afrikanın şərqində yerləşən Lorentso-Markes limanı ilə birləşdirən dəmiryolu çəkilməsində kömək etmişdi. 1895-ci ilin yanvarında Almaniya Lorentso-Markes limanına iki hərbi gəmi göndərdi. Almaniya Transvaalla ticarət əlaqələrini genişləndirdi. Transvaalin iqtisadiyyatında 500 milyon marka alman kapitalı var idi. Almaniya bütün vasitələrlə Transvaalin İngiltərə tərəfindən işgalının qarşısını almağa çalışırdı. Almaniya Cənubi Afrikada İngiltərəyə qarşı mübarizə aparan burlara kömək edirdi. Transvaalin prezidenti Krüger İngiltərəyə qarşı mübarizədə Almaniyadan yardım istəmişdi.

Almaniya höküməti İngiltərə ilə ziddiyətlərin kəskinləşməsindən həm də hərbi xərcləri artırmaq üçün istifadə edirdi. Almaniya höküməti dəfələrlə İngiltərəyə bildirmişdi ki, Cənubi Afrikannın İngiltərə tərəfindən işgalina etiraz etmir, əvvəzində İngiltərə Afrikada yeni müstəmləkələr ələ keçirməkdə ona kömək etməli idi. 1895-ci ilin oktyabrında İngiltərə Almaniyanın bur respublikalarına yardım göstərməsinə etirazını bildirdi. II Vilhelm İngiltərənin Berlindeki səfirliliyinin nümayəndəsi ilə görüş zamanı İngiltərənin Üçlər ittifaqına qoşulmasını təlob etmişdi. Lakin İngiltərə höküməti Almaniyadan təkliflərini qəbul etmədi.

İngiltərə 1895-ci ilin dekabrında bur respublikalarını işgal etmək üçün plan hazırladı. Almaniya höküməti bildirdi ki,

İngiltərə bur respublikalarının ərazisinə qoşun göndərsə onuna diplomatik münasibəti kəsəcək. Eyni zamanda Almaniya Fransaya mübahisəli məsələlərlə bağlı danışqlara başlamağı təklif etdi. Almaniya İngiltərəyə qarşı qitə dövlətlərinin ittifaqını yaratmaq fikrində idi. Almaniya bu yolla İngiltərəni güzəştə məcbur etmək istəyirdi.

İngiltərənin hərbi yolla Transvaalı özünə tabe etmək cəhdini ugursuz oldu. 1896-ci ilin yanvarın 2-də ingilis hərbi dəstəsi Transvaal ərazisində burlar tərəfindən mühasirəyə alındı və əsir düşdü. Bu hadisə Almaniya hökümətinin narahatlığını azaltdı. 1896-ci ilin yanvarın 3-də Almaniyanın imperatoru II Vilhelm hökümətin iclasında təklif etdi ki, Almaniya Transvaal üzərində öz protektoratını elan etsin və oraya qoşun göndərsin. Lakin Almaniya höküməti imperatorun təklifini qəbul etmədi.

Almaniyanın imperatoru II Vilhelm Transvaalın prezidenti Krügerə telegram göndərib ingilisləri məğlub etməsi münasibətə onu təbrik etmişdi. Mətbuatda nəşr edilən bu telegram İngiltərənin narazılığına səbəb oldu. Ona görə İngiltərə mətbuatı Almaniyaya qarşı təbliğatı genişləndirdi.

Almaniyanın İngiltərəyə qarşı qitə dövlətlərinin ittifaqını yaratmaq cəhdini ugursuz oldu. Almaniya dünya ticarətində İngiltərənin əsas rəqibinə çevrilmişdi. Ona görə İngiltərə mətbuatında ona qarşı geniş təbliğat aparılırdı. Fransa əməkdaşlıq haqqında Almaniyannın təklifini qəbul etmədi. Cənubi Afrika məsələsində Rusiya da Almaniyaya kömək etmək fikrində deyildi.

İngiltərə-Almaniya ziddiyətlərinin kəskinləşməsi neticəsində Üçlər ittifaqı zeifləyirdi. Avstriya və İtaliya üçün İngiltərə ilə münasibətlərin əhəmiyyəti böyük idi. İngiltərə Yaxın Şərqdə Rusiyaya qarşı mübarizədə Avstriyaya kömək edirdi. İtaliya isə Almaniyaya görə İngiltərə ilə iqtisadi əlaqələrini kəsmək və Almaniya-İngiltərə münaqişəsinə qoşulmaq istəmirdi.

İtaliya Afrikanın şərqində yerləşən Həbəştanı işgal etmək niyyətində idi. İtaliyanın 1887-ci ildə Həbəştanı qarşı hərbi müdaxiləsi ugursuz oldu. İtaliya Həbəştanında müxtəlif tayfalar arasındaki ixtilaflardan istifadə edirdi. 1889-cu ilin mayında

İtalya ile Həbəştan arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Eritreya İtalyaya verildi.

1894-cü ilin iyununda İtalya Həbəştandan onun himayəsinə keçməyi tələb etdi və Həbəştanı mühəribə ilə hədələdi. Həbəştan İtalyanın ultimatumunu qəbul etmədi. İngiltərə İtaliyanı, Fransa və Rusiya isə Həbəştanı müdafiə edirdi.

1895-ci ilin oktyabrında İtalya 20 min qoşunla Həbəştanaya qarşı mühəribəye başladı. İtalya Həbəştanın sülh danişqlarına başlamaq haqqında teklifini qəbul etmədi. 1896-ci ilin fevralın sonu-martın əvvəlində olmuş Adua döyüşündə Həbəştan ordusı İtalya qoşunlarını möğlub etdi. 1896-ci ilin oktyabrin 28-də Əddis-Əbəbədə İtalya ilə Həbəştan arasında sülh müqaviləsi imzalandı. İtalya Həbəştanın müstəqilliyini tanıdı.

XIX əsrin sonunda Şimali Afrikada İngiltərə ilə Fransa arasında mühəribə təhlükəsi yarandı. Həm İngiltərə, həm də Fransa Sudanı işgal etməyə çalışırı. İngiltərə Sudanı işgal etmek yolu ilə Misirdə mövqelərini daha da möhkəmləndirmək istəyirdi. 1898-ci ilin iyulun 10-da Sudan ərazisində yerləşən Faşoda kapitan Marşan başda olmaqla Fransa qoşunu daxil oldu. Marşan Faşodun işgal edilməsi haqqında Fransa hökümətinə məlumat göndərdi.

1898-ci ilin sentyabrın 2-də general Kitçenerin başçılığı ilə İngiltərə qoşunu Omdurman döyüşündə ərəblərin silahlı dəstələrini möğlub etdi və Sudanın paytaxtı Xartum şəhərini ələ keçirdi. Sentyabrın 6-da Kitçenere Faşodda Fransa qoşunlarının olması haqqında məlumat verildi. İngiltərə generalı dərhal hərbə dəstə ilə Faşoda gəldi. Sentyabrın 19-da Kitçenerlə Marşanın görüşü oldu. Kapitan Marşan bildirdi ki, Nildən Faşoda qədər Sudan ərazisi Fransa hökümətinə məxsusdur.

Kitçener bildirdi ki, İngiltərə höküməti Nil çayının hövzəsində yerləşən heç bir ərazinin Fransa qoşunu tərəfindən işgalini tanımır. Kitçenerin Marşana təqdim etdiyi məktubda deyilirdi ki, Fransa qoşununun Faşodda yerleşməsi İngiltərə və Misir hökümətlərinin hüquqlarına ziddir. Eyni zamanda Kitçener Faşodun Misirə məxsus olduğunu bəyan etdi və şəhərə yeni komendant təyin etdi. Kapitan Marşandan öz dəstəsini Faşoddan

çıxartmaq tələb edildi. Marşan bildirdi ki, o, Faşodu yalnız Fransa hökümətinin tapşırığı ilə tərk edə bilər. Marşan eyni zamanda qeyd etdi ki, mübahisə İngiltərə ilə Fransa arasında danişqlar yolu ilə və ya beynəlxalq konfransda həll edilməlidir. Kitçener Fransa nümayəndəsinin etirazına məhəl qoymadı və Faşodu tərk etmedi. Kitçenerin Marşana göndərdiyi məktubda deyildi ki, Nil çayı ilə hərbi materialların daşınması qadağandır. Əslində Fransa qoşunları ingilislər tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Ona görə Marşan Kitçenerə yazılı etiraz məktubu göndərdi. Qüvvə nisbəti qeyri-borabər idi. Belə ki, Sudanda İngiltərənin yaxşı təchiz olunmuş 20 min nəfərlik ordu var idi. Marşanın dəstəsi isə 100 nəfərdən ibarət idi. Həbəştan hökməarı Marşana yardım göndərmədi.

İngiltərə daha güclü donanmaya malik idi. Fransanın İngiltərə ilə münasibətlərinin pisləşməsi Almaniyanın mənafeyinə uyğun idi. Digər tərəfdən, Almaniya İngiltərə ilə Fransa arasındaki münaqışyə qoşulduğu halda Rusiya Fransaya kömək etməli idi.

İngiltərə Misirdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırı, bu isə Sudanın işgalindən bilavasitə asılı idi. İngiltərənin Afrikada mövqeyi Şimali Afrikadan asılı idi. Fransa isə Afrikada İngiltərəyə mane olurdu.

Fransanı həm Avropada vəziyyət, həm də müstəmələkə məsələləri narahat edirdi. Fransa burjuaziyasının bir qismi İngiltərə ilə mühəribə, digər qismi isə onunla əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Fransanın daxili siyasi vəziyyəti İngiltərə ilə mühəribəyə başlamaq üçün əlverişli deyildi. Eyni zamanda Fransadan məhsul ixracının 25 %-i İngiltərənin payına düşürdü. Ona görə Fransa İngiltərə ilə iqtisadi əməkdaşlıqda maraqlı idi.

Sudan ərazisinə qoşun göndərməklə Fransanın məqsədi Misir məsələsində İngiltərəyə təzyiq göstərmək idi. Fransa Sudanın paytaxtını ələ keçirib İngiltərə ilə danişqlara başlamaq fikrində idi. Bu danişqlarda Misirdə maraqlı olan bütün dövlətlər iştirak etməli idi. Lakin Türkiye Fransaya kömək etmək niyyətində deyildi. Rusiya ilə İngiltərənin münasibatləri pisləşmişdi və Rusiya Şimali Afrikada Fransaya kömək etməyə hazır idi. 1898-ci ilin iyundan Fransanın xarici işlər naziri təyin

olunmuş T.Delkasse əmin idi ki, Fransanın əsas düşmənini Almaniyadır. Ona görə Delkasse İngiltərəyə qarşı müharibədə maraqlı deyildi. Lakin Delkasse Marşanın Sudandakı fealiyyətinin uğursuzluqla nəticələnməsini də istəmirdi. Rabitə olmadığını görə Fransa höküməti Sudandakı hadisələr haqqında məlumat əldə edə bilmirdi. Fransa hökümətinin müstəmləkə və xarici işlər nazirləri Sudanla bağlı siyaseti müəyyənləşdirməli idi. Müstəmləkə nazirliyi hesab edirdi ki, Sudanda İngiltərə və Fransa qoşunlarının münaqişəsi zəruridir, ona görə Türkiyə Sudanla bağlı Fransanın siyasetini müdafiə etməli, Sudanda öz hüquqlarının qorunmasını Fransaya həvalə etməlidir.

Fransa Sudan ərazisinin bir hissəsinin İngiltərəyə verilməsinin əleyhinə deyildi, əvəzində İngiltərə öz qoşunlarını Misirdən çıxartmalı, Misirin və Süveyşin bitərəfliyi ilə razılaşmalı idi. Fransa höküməti Sudan məsələsi ilə bağlı Rusyanın mövqeyini öyrənməyə çalışırdı. Delkasse 1898-ci ilin sentyabrın 1-də Fransanın Peterburqdakı səfirinə tapşırıdı ki, Sudan münaqişəsinə Rusyanın münasibətini öyrənsin. Hökümətin iclasında çıxış edən Delkasse bildirdi ki, Fransanın beynəlxalq vəziyyəti yaxşı deyil. Almanyanın Türkiye ilə yaxınlaşması Fransanı narahat edirdi. Ona görə Delkasse Sudanda İngiltərə ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəmirdi.

1898-ci ilin sentyabrın 17-də Fransanın xarici işlər naziri İngiltərənin Parisdəki səfirini qəbul etdi. Delkasse səfirə Misirə bağlı ixtilaflara baxmayaraq Sudanda ingilis əsgərlərinin qəhrəmanlığına heyran olduğunu bildiridi. O, səfirin nəzərinə çatdırıldı ki, siyasi məsələlər hökümətlər tərəfindən həll olunur. Beləliklə, Fransa «Faşod böhranı»nın siyasi vasitələrlə həllinə çalışırdı. İngiltərə səfirinin Londona göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Fransa vəziyyətin pisleşməsini istəmir.

Qüvvə nisbəti İngiltərənin tərəfində idi və İngiltərə Nil hövzəsində Fransaya güzəşt etmek fikrində deyildi. Ona görə İngiltərənin baş naziri Parisdəki səfirə tapşırıdı ki, Delkasse ilə yalnız Nildən kənarda yerləşən ərazilərlə bağlı məsələləri müzakirə etsin.

1898-ci ilin sentyabrın 10-da İngiltərənin Parisdəki səfiri Delkassenin nəzərinə çatdırıldı ki, Nil hövzəsi İngiltərəyə

məxsusdur. Sentyabrın 13-də Rusiya höküməti bildirdi ki, Misirdə Fransanın mənafelərini müdafiə edəcək. Rusiya İngiltərə ilə Fransa arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsində maraqlı idi. 1898-ci ilin oktyabrın 15-də Rusyanın xarici işlər naziri Parisə gəldi. Delkasse onun nəzərinə çatdırıldı ki, Fransa Rusiya ilə ittifaqə sadıqdir. Delkasse Rusyanın xarici işlər nazirinə İngiltərə ilə aparılan danışıqlar haqqında məlumat verdi. Lakin Fransa höküməti «Faşod məsələsi»ndə Rusiyadan kömək istəmədi. Digər tərəfdən, Rusyanın yardım təklifi Fransanın cəsarətini artırırdı. Sentyabrın 18-də Delkasse İngiltərənin səfirinə bildirdi ki, Faşod məsələsində İngiltərəyə güzəşt etməyəcək.

İngiltərə Faşod ərazisinin Fransa tərəfindən işgali ilə razılışmaq fikrində deyildi, bu məsələ ilə bağlı danışıqlar apramaq istəmirdi. Fransanın xarici işlər naziri bildirdi ki, Nilin yuxarı axarı İngiltərənin nüfuz dairsinə daxil deyil. İngiltərənin səfiri bildirdi ki, Faşod məsələsində kompromis mümkün deyil.

1898-ci ilin sentyabrın 27-də İngiltərə hökümətinin Parisə göndərdiyi memerondumda deyilirdi ki, Fransa Faşod ərazisindən öz qoşunların çıxartmalıdır. Delkasse İngiltərənin səfirinə bildirdi ki, Fransa İngiltərənin təzyiqi ilə Faşoddan qoşunları çıxarmayacaq.

Eyni zamanda Fransa höküməti İngiltərə ilə danışıqlara hazır olduğunu bəyan etdi. Sentyabrın 28-də Delkasse İngiltərə səfiri ilə görüşü zamanı bildirdi ki, Faşoda görə İngiltərə ilə Fransa arasında münasibətlərin pisleşməsini istəmir.

İngiltərənin baş naziri Fransanın Londondakı səfiri ilə danışıqdar aparırıdı. Fransanın səfiri bildirdi ki, Marşanın qoşunları Faşodu tərk edə bilər, əvəzində Nilin sol sahilində Faşodon cənubundan Konqo sərhədinə qədər olan ərazi Fransaya verilməlidir. İngiltərənin baş naziri qeyd etdi ki, o Afrikanın coğrafiyasını yaxşı bilmir və Fransanın təklifi hökümətin iclasında müzakirə edilməlidir. Lakin İngiltərə Faşod məsələsində Fransaya güzəşt etmək fikrində deyildi və onu müharibə ilə hədələyirdi. Eyni zamanda həm Fransa, həm də İngiltərə münaqişəyə başqa dövlətin qoşulmasını istəmirdi.

1898-ci ilin oktyabrın 23-də Fransanın xarici işlər naziri bildirdi ki, İngiltərə Nilə çıxışla bağlı onun təklifini qəbul etse

Fransa öz qoşunlarını Faşoddan çıxartmağa hazırlır. Fransanın təklifi 1898-ci ilin oktyabrın 27-də İngiltərə hökümətinin iclasında müzakirə edildi. İngiltərə höküməti bildirdi ki, əvvəlcə Fransa öz qoşunu Faşoddan çıxartmalıdır. Fransanın səfiri bildirdi ki, İngiltərə Sudan ərazisinin iki ölkə arasında bölünməsi məsələsinə münasibətini dəqiqləşdirəndən sonra Fransa könlüyü şəkildə öz qoşunlarını Faşoddan çıxaracaq. İngiltərənin baş naziri bildirdi ki, Fransa qoşunlarının Faşoddan çıxarılmasından sonra Sudan ərazisinin bölünməsinə dair İngiltərə ilə Fransa arasında danişqıllar başlanacaq.

1898-ci ilin noyabrın 3-də Fransa höküməti qoşunların Sudan ərazisində çıxmazı haqqında qərar qəbul etdi və bu barədə İngiltərənin baş nazirinə məlumat verildi. Lakin İngiltərə Fransa ilə danişqıllara başlamağa tələsmirdi.

İngiltərə-Fransa münasibətləri gərginliyi ilə səciyyələnirdi. İngiltərə ilə müharibənin qarşısını almaq üçün Fransa müharibəyə tam hazır olduğunu nümayiş etdirməli idi. 1898-ci ilin dekabrında P.Karbon Londonda Fransanın səfiri teyin edildi. İngiltərə höküməti gözləyirdi ki, Fransa Nil çayına çıxış iddiasından imtina etsin. Əslində Fransa hərbi cəhətdən İngiltərəyə qarşı müharibəyə hazır deyildi.

Fransa İngiltərə ilə müharibəyə başlayacağı halda Almanıyanın ona hücum etməsindən narahat idi. Ona görə Fransa Almaniya ilə danişqıllara başlayıb İngiltərə ilə müharibə zamanı onun bitərəf qalacağının öyrənmək qararına gəldi. Delkasse Parisdə fəaliyyət göstərən alman qəzclərindən birinin müxbirinə müsahibəsində Almaniya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasını istəyini qeyd etdi. Almaniya höküməti bildirdi ki, münasibətlərin yaxşılaşması üçün Fransanın dövlət xadimləri və mətbuatı Elzas və Lotaringiya sözlərini yaddan çıxartmalıdır.

Fransanın xarici işlər naziri vasitəçilərin köməyi ilə Almaniyaya Elzas və Lotaringiyani Fransanın müstəmləkələrinin biri ilə deyişməyi təklif etdi. Lakin Almaniya onun təklifini qəbul etmədi, ona görə Fransa İngiltərəyə güzəşt siyasetini davam etdirdi. Fransa Misirdə İngiltərəyə mane olmayıcağını bildirdi. İngiltərənin daha Misir məsələsində Almanıyanın köməyinə ehtiyacı qalmadı.

1899-cu ilin fevralında İngiltərə ilə Fransa arasında danişqıllar başlandı və martın 21-də onların arasında saziş imzalandı. Sazişə görə Fransanın və İngiltərənin Afrikadakı müstəmləkələrinin sərhədi dəqiqləşdirildi, Sudan ərazisinin bir hissəsi Fransaya verildi.

İngiltərə Afrikanın cənubunda yerləşən bur respublikalarını işgal etmək isteyirdi. Məqsədino çatmaq üçün İngiltərədiplomatiyanın imkanlarından geniş istifadə edirdi. Cənubi Afrikada müharibəyə başlamaq üçün İngiltərə höküməti orada yaşıyan İngiltərə vətəndaşlarının «ağır vəziyyətdə yaşamasının»dan bəhanə kimi istifadə etmişdi. Bur respublikalarının höküməti xarici vətəndaşlara siyasi hüquqlar, o cümlədən seçki vermək istəmirdi. İngiltərənin Cənubi Afrikadakı ali komissarının müstəmləkə nazirinə göndərdiyi məktubda deyildi ki, Transvaalda ingilislərin vəziyyəti qədim Spartada ilotların vəziyyətindən daha pisdir. İngiltərə mətbuatında bur respublikalarının əleyhinə geniş təbliğat aparılırdı. Ali komissar A.Milner bur respublikalarının höküməti ilə danişqıllar aparırdı. Danişqıllar zamanı İngiltərənin nümayəndəsi çalışırkı, Cənubi Afrika respublikaları onun tələblərini qəbul etməsin.

İngiltərə höküməti ölkədən və Hindistandan Cənubi Afrikaya qoşun göndərdi. Bur respublikalarının rəhbərliyi İngiltərənin onlara qarşı müharibəyə hazırlaşdığını bilirdi. Onlar İngiltərə hökümətindən tələb edildilər ki, qoşunlarını Cənubi Afrikadan çıxartsın. İngiltərə höküməti bu tələbi rədd etdi və 1899-cu ilin oktyabrın 11-də İngiltərə ilə bur respublikaları arasında müharibə başlandı.

Müharibənin əvvəli İngiltərə üçün uğursuz oldu. İngiltərə Cənubi Afrikaya yeni hərbi qüvvələr gətirdi. 1900-cu ilin yazında İngiltərə ordusu hückuma keçdi və gərgin döyüşlərdən sonra bur respublikalarının paytaxtı olan Pretoriya və Blyumfonteyn şəhərləri ingilis qoşunları tərəfindən işgal edildi. Burlar işgalçılara qarşı partizan hərəkatına başladı. Cənubi Afrikada ingilis əsgərlərinin sayı 250 min nəfərə çatmışdı. Burlar ingilis ordusuna qarşı silahlı müqaviməti yalnız 1902-ci ildə dayandırdı.

Cənubi Afrikada apardığı çətin müharibə İngiltərənin dünyada nüfuzunun zəifləməsinə səbəb oldu. Ingilis bur müharib-

bəsi zamanı İngiltərənin Fransa və Rusiya ilə münasibətləri gərgin idi. Fransada İngiltərə əleyhinə geniş təbliğat aparılırdı.

İngiltərə diplomatik təcrid vəziyyətinə düşmək və digər dövlətlərin ingilis-bur müharibəsinə qarışmasını istəmirdi. İngiltərə ilk növbədə Almaniya ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq istəyirdi. 1898-ci ilin yayında Almaniya İngiltərəyə Samoa adalarını bölməyi təklif etmişdi. Samoa adaları 1889-cu ildən ABŞ, Almaniya və İngiltərə tərəfindən idarə edilirdi. Almaniya XIX əsrin sonunda Samoa arxipelaqını ya tamamilə, ya da bir hissəsini ələ keçirib orada hərbi-dəniz bazası yaratmaq fikrində idi.

İngiltərə Samoa adalarından imtina etmək fikrində deyildi. ABŞ Samoa adalarını tamamilə işgal etmək istəyirdi. Bu məsələdə ABŞ İngiltərəni müdafiə edirdi. ABŞ və İngiltərə Samoa sahillerine hərbi gəmilər göndərdi. Almaniya bildirdi ki, İngiltərə Samoa adalarının bölünməsinə dair onun teklifini qəbul etməsə, onunla diplomatik münasibətləri kəsəcək. 1899-cu ilin noyabrında imzalanmış sazişə görə Samoa adalarından ikisi Almaniyaya, ikisi ABŞ-a verildi. İngiltərə Samoa adalarından imtina etdi. Almaniya ona məxsus olan Solomon adalarının bir hissəsini İngiltərəyə verdi.

Rusiya İngiltərənin Cənubi Afrikada müharibə aparmasından istifadə edib Orta və Uzaq Şərqdə mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi. 1900-cu ilin fevralında Rusiya hökuməti bildirdi ki, İngiltərə onun Əfqanistanla birbaşa əlaqələr saxlamasına icazə verməlidir. Rusiya Əfqanistanla sərhəddə qoşunların sayını artırırdı. Lakin İngiltərə Rusyanın Əfqanistanla əlaqələrinin genişlənməsinə razılıq vermədi.

İngiltərə İranda Rusyanın əsas rəqibi idi. İran hökumətinin maliyyə vəsaitinə ehtiyacı böyük idi. İngiltərə İrana kredit verməyə hazır idi, lakin əvvəzdə İranın gömrük sərhədlərinə nəzarəti ələ keçirmək istəyirdi. İran İngiltərənin teləbi ilə razılaşmadı. 1900-cu ilin yanvarında Rusiya İrana 22,5 milyon manat kredit verdi. İran hökuməti bu krediti ölkənin şimal və mərkəz əyalətlərindən yüksən gömrükə ödəməli idi. İran hökuməti 10 il ərzində başqa ölkədən kredit almamalı idi. 1902-ci ildə Rusiya İrana 10 milyon manat kredit verdi və Təbrizi Culfa

ilə birləşdirən şose yolunu çəkmək üçün konsessiya aldı. Rusiya ilə İran arasında yeni ticarət müqaviləsi imzalandı.

Cənubi Afrika respublikaları çalışırkı ki, Avropa dövlətləri onlara İngiltərə ilə sülh müqaviləsi bağlamaqdə kömək etsin. Almaniya bur respublikalarına diplomatik yardım göstərməkdən imtina etdi. Fransa və Rusiya da bur respublikalarına real yardım göstərmədi. Lakin Rusyanın Əfqanistanla sərhəddə əsgərlərinin sayı artırması İngiltərənin Hindistandan Cənubi Afrikaya əlavə qüvvələr göturməsinə mane oldu.

1902-ci ilin mayın 31-də İngiltərə ilə bur respublikaları arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Narinci və Transvaal respublikaları İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildi.

XX əsrin əvvəllərində Almaniyadan qarşısında dayanan əsas vezifələrdən biri hərbi donanmasını gücləndirmək idi. Bur respublikalarına qarşı müharibə zamanı İngiltərənin Almaniyadan silahlanmasına mane olmaq imkanı məhdud idi. Hərbi donanmanın artırmaq yolu ilə Almanya dənizdə üstünlüyü ələ keçirmək niyyətində idi. İngiltərə hesab edirdi ki, Almanya ona qarşı müharibəyə hazırlaşır.

Almaniya parlamenti 1900-cu ildə hərbi gəmilərin artırılması haqqında yeni qanun qəbul etdi. Bu qanun dənizdə sürətlə silahlanmaya təkan verdi. İngiltərə mətbuatında Almaniya əleyhinə təbliğat genişləndi. İngiltərə hökuməti gəmiçilik şirkətlərinə yardımını artırdı. 1900-1903-cü illərdə dünya iqtisadi böhranı nəticəsində böyük dövlətlər arasında ziddiyyətlər daha da keşkinleşdi.

VI FƏSİL

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AVROPADA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI. YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQDƏ BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏT

Beynəlxalq ziddiyətlərin kəskinləşməsi və müstəmləkələrin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizə XX əsrin əvvəllərində Avropada beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi. Almaniya ilə İngiltərə arasında münasibətlər daha gərgin idi. Eyni zamanda Almaniya beynəlxalq münasibətlərin bir sıra məsələlərini İngiltərə ilə müzakirə edirdi. 1901-ci ilin martında Almaniyanın Londondakı səfiri İngiltərənin xarici işlər nazirinə bildirdi ki, onun höküməti İngiltərə ilə Fransaya və Rusiyaya qarşı yönəlmış müdafiə ittifaqı yarada bilər. Lakin bu yalnız səfirin şəxsi mövqeyi idi. Almaniya İngiltərə ilə ittifaq yaratmaq fikrində deyildi. Almaniya İngiltərə ilə danişqlara başlamazdan əvvəl öz müttəfiqləri olan Avstriya-Macarıstan və İtaliya ilə məsləhətəşəfəli idi. 1901-ci ilin martında Almaniya höküməti İngiltərəyə Üçlər ittifaqına qoşulmağı təklif etdi. Martin 29-da İngiltərənin xarici işlər naziri bildirdi ki, hökümət Almaniyanın təklifini müzakirə etməyəcək. 1901-ci ilin mayın 29-da İngiltərənin baş naziri Solsberi İngiltərə ilə Almaniya arasında ittifaqın əleyhinə olduğunu bildirdi. Almaniya dünyada İngiltərənin əsas rəqibi idi. Ona görə İngiltərə Almaniyanın Uzaq Şərqdə Rusiyaya, Afrikada isə Fransaya qarşı müharibəyə cəlb edilməsində maraqlı idi.

XX əsrin əvvəllərində Fransanın Mərakeşdə fəallığı artmışdı. Fransa Mərakeş işgal edib Aralıq dənizinin qərəb sahilində mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi. 1900-cu ilin dekabrında Fransa ilə İtaliya arasında saziş imzalandı. Sazişə görə İtaliya Fransaya Mərakeşdə, Fransa isə İtaliyaya Tripolitaniyada mane olmamalı idi. Fransa Mərakeş məsələsini həm də İspaniya ilə müzakirə etmişdi. Fransa Mərakeş qüvvə tətbiqi ilə hədələyirdi, bu zaman Mərakeş ərazisində bəzi tayfaların Əlcəzairə hücumundan bəhanə kimi istifadə edirdi. İngiltərə

Fransanın Mərakeşə qarşı aksiyalarından narahat idi və Cəbəllütariq boğazına nəzarəti gücləndirmişdi.

Mərakeş sultani Ə.Əziz Fransa ilə Avropanın başqa ölkələri arasındaki ziddiyətlərdən istifadə etməyə çalışırı. İngiltərə Mərakeşlə bağlı Almaniya ilə Fransa arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsində maraqlı idi. Ona görə İngiltərə «Mərakeş məsələsi»ndə Almaniya ilə əməkdaşlıq etmək istəyirdi. Almaniya öz növbəsində Mərakeşlə bağlı İngiltərə-Fransa ziddiyətlərinin kəskinləşməsinə çalışırı, sonra isə tərəflərdən birini müdafiə etmek fikrində idi. Eyni zamanda Almaniya Mərakeşin bölüşdürülməsində iştirak etmək istəyirdi.

Yaponiya ilə ittifaq müqaviləsinin imzalanması və Afrikanın cənubunda müharibənin qurtarması nəticəsində Uzaq Şərqdə İngiltərənin mövqeləri möhkəmləndi. İngiltərənin daha Almaniya ilə münasibətləri yaxşılaşdırması zəruri deyildi. İngiltərə Almaniyaya qarşı mübarizəni genişləndirdi, eyni zamanda Rusiya və Fransa ilə yaxınlaşmağa başladı. 1903-cü ildə İngiltərə ilə Fransa arasında mübahisəli müstəmləkə məsələləri ilə bağlı danişqlar başlandı.

Fransa İngiltərə ilə Rusiya arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına çalışırı. Rusiya ilə İngiltərə arasında danişqlar məhz Fransanın təşəbbüsü ilə başlanılmışdı. İngiltərə istəyirdi ki, Rusiya Əfqanistani və Tibeti onun mənafə zonası kimi tanısın. İngiltərə İranın Rusiya ilə onun arasında mənafə zonalarına bölünməsinə razı idi. İngiltərə eyni zamanda Mancuriyada Rusiyannın xüsusi mənafələrini tanımağa hazır idi. Lakin Rusiya İngiltərənin bütün tələblərini qəbul etmək fikrində deyildi. Yaponianın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması ilə əlaqədar Rusiya İngiltərə ilə danişqları dayandırıldı. Yaponiya həm də İngiltərə ilə Rusiya arasında danişqlara mane olmaq üçün Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı.

Almaniya höküməti yaranmış əlverişli beynəlxalq şəraitdən Rusiya və Fransaya təzyiq məqsədilə istifadə edirdi. Yaponiya ilə müharibə Rusiyannın həm hərbi cəhətdən, həm də beynəlxalq mövqelərinin zəifləməsinə səbəb oldu. 1905-ci ilin yazında Almaniya ilə Fransa arasında ziddiyətlər kəskinləşdi.

Fransa hükümeti başa düşürdü ki, Almanya Rusyanın silahlı qüvvelerinin eksəriyyətinin Uzaq Şərqdə olmasından istifadə edib Fransaya təzyiqi artırmağa çalışır. Mancuriyada Fransa kapitali üçün əlverişli şəraiti Rusiya yaratmışdı. Fransa öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün İtalya və İngiltərə ilə yaxınlaşmağa cəhd göstərdi. Fransanın xarici işlər naziri T.Delkasse İngiltərə ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Ona öz siyasetini həyata keçirməkdə Fransanın Londondakı və İtaliyadakı səfirləri yaxından kömək etmişdi. İtalya və İngiltərə də Fransa ilə münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlı idi.

Fransada hakimiyətdə olan radikallar və sağ sosialistlər İngiltərə ilə yaxınlaşmağın ən fəal tərəfdarları idi. Müstəmləkə siyasetinin tərəfdarları İngiltərə ilə əməkdaşlığın əleyhinə idi. Lakin beynəlxalq vəziyyət onların mövqeyinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bu zaman Fransanın hakim dairələri «Faşod hadisəsi»nin təcrübəsini nəzərə aldı, həm də Fransa Mərakeş işgal etməyə hazırlaşındı.

Fransanın sənaye şirkətləri və bankları hökümətdən onların Mərakeşdə fealiyyəti üçün şərait yaradılmasını tələb edirdilər. Mərakeşlə İngiltərə, Almaniya və İspaniya da maraqlanırdı. Mərakeşin başqa dövlət tərəfindən işğalı Fransanın Əlcəzair və Tunis üzərində ağıalığı üçün çətinlik yarada bilərdi. Avropa dövlətləri Əlcəzairdə və Tunisdə milli-azadlıq hərəkatından Fransaya qarşı istifadə edirdilər.

1902-ci ilin avqustunda Fransanın Londondakı səfiri P.Kambon İngiltərənin xarici işlər nazirinə bildirdi ki, Fransa İngiltərə ilə mübahisəli məsələləri müzakirə etməyə hazırlırdı. Delkasse hesab edirdi ki, Fransa ilə İngiltərə arasındakı bütün ittilafların həlli mümkündür. Fransa dünya bazarında İngiltərəyə Almaniya və ABŞ qədər rəqib deyildi. Onların arasında mübahisə Mərakeş və Tailandla bağlı idi. Fransa İngiltərə ilə birlikdə Almaniyadan Mərakeşə müdaxiləsinin qarşısını almaq fikrində idi.

İngiltərə Almaniyaya qarşı müttəfiq axtarındı. Almaniyadan güclü hərbi donanma yaratması İngiltərəni narahat edirdi. İngiltərə Bağdad dəmir yoluna münasibətini dəyişdi. 1903-cü ilin əvvəlində Almaniya ilə İngiltərə danışçılar aparıldı ki, Bağdad

dəmir yoluunun çəkilməsində İngiltərə bankları iştirak etsin. Almaniya maliyyə çotinlikləri ilə bağlı Bağdad dəmir yoluunun çəkilməsində ingilis kapitalının iştirakına razı idi. Lakin Almaniya dəmir yoluunun Bağdaddan İran körfəzinədək olan hissəsinin İngiltərə tərəfdən çəkilməsi ilə razılaşmadı. Almaniya dəmir yoluna özünün yaratdığı «Bağdad yolları cəmiyyəti»nın nəzarət etməsinə çalışırı. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Almaniyadan təklifləri Bağdad dəmir yoluna etibarlı beynəlxalq nəzarəti təmin etmir və dövlətlərdən biri üçün imtiyazlı şərait yaradır. 1903-cü ilin aprelin 23-də İngiltərənin baş naziri parlamentdə çıxışı zamanı bildirdi ki, İngiltərə Bağdad dəmir yoluun çəkilməsində iştirak etməyəcək.

İngiltərə burjuaziyası hökümətin Yaxın Şərqdə Almaniya ilə əməkdaşlığının əleyhinə idi. Almaniya və İngiltərə bankları arasında danışçılar kəsildi. İngiltərə mətbuatında Bağdad dəmir yoluun İngiltərənin İranda mənafələri və Hindistan üçün təhlükə yaratmasından bəhs edən yazıların sayı artırdı. İngiltərə Bağdad dəmir yoluun çəkilməsinə mane olmağa başladı. İngiltərənin mövqeyi Fransanın Bağdad dəmir yolu ilə bağlı siyasetinə təsir göstərdi. 1903-cü ilin oktyabrın 23-də Fransa höküməti bildirdi ki, Bağdad dəmir yoluun çəkilməsində iştirak etməyəcək.

Almaniya müstəmləkələrin yenidən bülünməsini tələb edirdi. Almaniyadan siyaseti İngiltərəni Fransa ilə yaxınlaşmağa məcbur etdi. İngiltərə üçün Almaniya birlikdə bütün rəqiblərindən daha təhlükəli idi. Fransa Almaniyadan ənənəvi rəqibi idi. İngiltərə öz müstəmləkələrindən Almaniyaya pay vermək fikrində deyildi. İngiltərə həm müstəmləkələrini, həm də dənizlərdə üstünlüyünü saxlamaq üçün Almaniyaya qarşı mübarizəyə hazır idi. Ona görə İngiltərə diplomatiyasının qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri Fransa və Rusiya ilə saziş imzalamaq idi. İngiltərə bu yolla Almaniyadan İngiltərə-Rusya və İngiltərə-Fransa ziddiyətlərindən istifadə etməsinin qarşısını almaq fikrində idi.

İngiltərə üçün Fransa ilə yaxınlaşmaq daha asan idi. Rusiyaya qarşı Yaponiyani müdafiə etməkdə İngiltərənin məqsədi Rusiyani güzəştə məcbur etmək idi. İngiltərə Fransadan sonra Rusiya ilə ittifaq yaratmaq niyyətində idi. Rusiya —

Yaponiya mühəribəsi İngiltərənin Fransa və Rusiya ilə danışqlarını ləngitdi. İngiltərənin xarici işlər naziri hesab edirdi ki, Fransa ilə saziş rus-yapon mühəribəsində onun bitərofliyini təmin edəcək. Mühəribə zamanı Fransanın Rusiyaya kömək etdiyi halda ittifaq müqaviləsinə əsasən İngiltərə də Yaponiyaya kömək etməli idi. Yaponiyaya qarşı mühəribədə Rusyanın qalib gəldiyi halda İngiltərə Fransanın köməyi ilə mənafelərini müdafiə edə bildi. Beləliklə, rus-yapon mühəribəsi Avropada hərbi blokların formallaşması prosesini sürətləndirdi.

Mühafizəkarlar partiyası İngiltərənin Fransa ilə əməkdaşlığına tərəfdar idi. Liberallar partiyasının üzvlərinin əksəriyyəti Fransa və Rusiya ilə yaxınlaşmaq tərəfdarı idi. İngiltərənin kralı VII Eduard İngiltərənin Fransa və Rusiya ilə yaxınlaşmasına çalışırıdı. Onun fikrincə, Britaniya imperiyasının mənafeləri onun Fransa və Rusiya ilə əməkdaşlığını tələb edirdi. İngiltərənin kralı Almaniya imperatoru II Vilhelmə rəğbat bəsləmirdi və Almaniyani İngiltərənin əsas düşməni sayırdı. Almaniyadan iddiaları və hərbi potensialının artması İngiltərəni narahat edirdi.

XX əsrin əvvəllərində İngiltərə ilə əməkdaşlığın Fransa üçün əhəmiyyəti artdı. Rusiya-Yaponiya mühəribəsindən istifadə edən Almaniya Fransaya təzyiqi artırılmışdı. Fransa İngiltərə ilə bütün ixtilafları dinc yolla həll etməyə və əməkdaşlığa hazır idi.

Fransa diplomatiyası İtaliyanın Üçlər ittifaqından çıxmamasına çalışırıdı. XIX əsrin 80-90-cı illərində Fransa ilə İtaliya arasındakı gömrük mühəribəsi İtaliyanın iqtisadi vəziyyətinə böyük təsir göstərmişdi. Fransa bankları İtaliya hökumətinə kredit vermişdi. Ona görə İtaliya Fransa ilə yaxınlaşmağa və bu yolla iqtisadi və siyasi yardım almaq üçün Almaniyaya təzyiq göstərməyə çalışırıdı.

İtaliya 1895-1896-cı illərdə mühəribədə Həbəştanıa məğlub oldu. 1896-cı ildə İtaliya Tunis üzərində Fransanın protektoratını tanıdı. 1898-ci ildə Fransa ilə İtaliya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı və gömrük mühəribəsinə son qoyuldu. İqtisadi böhranla bağlı İtaliyanın maliyyə vəsaitinə ehtiyacı artmışdı. Almaniya isə İtaliyanıa kifayət qədər iqtisadi yardım etmirdi. Fransadan aldığı kreditlər İtaliyanın iqtisadi vəziyyətinin yaxlaşmasına kömək etdi. Fransa fürsətdən istifadə edib Şimalı

Afrikanın bölüşdürülməsi haqqında müqavilə bağlamağı İtaliyaya təklif etdi. Fransa İtaliyanın Tripoliyə olan iddialarını tanımağa hazır idi, əvəzində İtaliya Mərakeş Fransanın mənafəz zonası kimi tanımlı idi. 1900-cü ilin dekabrında Fransa ilə İtaliya arasında saziş imzalandı. Bu saziş nəticəsində İtaliyanın öz müttəfiqləri ilə əlaqələri zəiflədi.

1902-ci ilin noyabrın 1-də Fransa ilə İtaliya yeni saziş imzaladı. Saziş görə tərəflərdən birinin başqa dövlətlə mühəribə zamanı o biri bitərəf qalmalı idi. Bu saziş nəticəsində Üçlər ittifaqı daha da zəiflədi. 1879-cu ildə imzalanmış müqaviləyə əsasən Fransanın Almaniyaya hücumu zamanı İtaliya Almaniyaya kömək etməli idi. 1902-ci ildə Fransa ilə İtaliya arasında imzalanmış saziş görə Fransa ilə Almaniya arasında mühabirə zamanı İtaliya bitərəf qalmalı idi. İtaliya ilə saziş Almaniyaya qarşı mühəribəyə hazırlaşan Fransa diplomatiyasının böyük qələbəsi idi.

1903-cü ilin yazında İngiltərə kralı VII Eduard Parisə rəsmi səfərə gəldi. Parisdə İngiltərə kralı bir neçə dəfə qeyd etdi ki, İngiltərə ilə Fransa arasında düşməncilik keçmişdə qalib və dostluq dövrü başlanmışdır.

1903-cü ilin yayında Fransa prezidenti Lube Londona səfər etdi. Onu xarici işlər naziri Delkasse müşaiyət edirdi. İngiltərə və Fransanın xarici işlər nazirləri arasında danışqlar başlandı. Sonra İngiltərənin xarici işlər naziri Lensdaun Fransanın Londondakı səfiri Kambonla danışqları davam etdirdi. Danışqlar zamanı tərəflər ilk növbədə müstəmləkələrlə bağlı ziddiyətləri aradan qaldırmaga çalışırdılar. Müzakirə obyekti Misir, Mərakeş və Tailand idi. Ona görə İngiltərə-Fransa müqaviləsi müstəmləkələrin bölməsinə dair saziş xarakteri aldı.

İngiltərə ilə Fransa arasında saziş 1904-cü il aprelin 8-də Londonda imzalandı. «Antanta sazişi» diplomatiyanın inkişafında mühüm rol oynadı və iki hissədən ibarət idi. Birinci hissə mətbuatda nəşr edilə bilərdi, ikinci isə gizli idi. «Misir və Mərakeş haqqında» adlı birinci hissədə deyilirdi ki, İngiltərə hökuməti Misirin siyasi statusunu dəyişmək fikrində deyildir. Bəyannamənin birinci maddəsinə görə Fransa Respublikasının hökuməti Misirdə İngiltərənin fəaliyyətinə mane olmamalı idi.

İngiltərə höküməti isə Misirin işgalinin müddətini dəqiqləşdirməli idi.

İngiltərə Mərakeşin çox hissəsinin Fransa tərəfindən işgalına razılaşdı. Bəyannamənin ikinci maddəsində deyilirdi ki, Fransa Respublikasının höküməti Mərakeşin siyasi statusunu dəyişmək fikrində deyildir. Ingiltərə Fransanın Mərakeşdə siyasi asayışı təmin etmək huququnu tanıdı. Fransa Mərakeş hökümətinə iqtisadi, maliyyə və hərbi yardım göstərə bilərdi. Bəyannamənin 9-cu maddəsində deyilirdi ki, tərəflər mövcud sazişin həyata keçirilməsi sahəsində bir-birlərinə diplomatik yardım edəcəklər.

Antanta sazişinin gizli hissəsinin birinci və ikinci maddələrində deyilirdi ki, Misirin və Mərakeşin siyasi statusunun dəyişdirilməsi mümkünündür. Şəraitin dəyişməsi ilə bağlı Ingiltərə və Fransa Misirdə və Mərakeşdə öz siyasetində dəyişiklik edə bilərdi. Mərakeşin Cəbəllütariq boğazının sahilində yerləşən ərazisində istehkamlar tikilməməli idi. Ingiltərə Misirin Fransa ilə, Fransa isə Mərakeşin Ingiltərə ilə iqtisadi əlaqələrinə və Süveyş kanalında gəmiçilik azadlığına mane olmamalı idi. Gizli sazişin üçüncü maddəsində deyilirdi ki, Mərakeş ərazisinin bir hissəsi İspaniyaya verilməlidir. Ingiltərənin məqsədi Cəbəllütariq boğazının cənub sahilinin Fransa tərəfindən işgalının qarşısını almaq idi.

Sazişə əsasən Tailand Ingiltərə ilə Fransa arasında bölündü. Tailandın qərbi Ingiltərənin, şərqi isə Fransanın nüfuz dairəsi kimi tanıdı. Müstəmləkələrlə bağlı mübahisələrin aradan qaldırılması Ingiltərə və Fransanın Almaniyaya qarşı birləşməsi üçün şərait yaratdı, lakin müqavilədə Almaniyadan adı çəkiləndi.

Antanta sazişi Almanyanın ciddi narahatlığına səbəb oldu. Almanya Mərakeşin bölüşdürülməsindən kənarda qalmaq istəmirdi, həm də Ingiltərənin Fransa ilə əməkdaşlığının əleyhinə idi. Ingiltərə və Fransa Almanyanın işgalçılıq planları üçün təhlükə yaradırdı. Antanta sazişi həm də Avropada siyasi qüvvələrinə yerləşməsinə və qüvvə nisbətinə böyük təsir göstərdi.

Fransa ilə sazişin imzalanmasından sonra Ingiltərə dünyanın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən, Aralıq dənizindən 160 hərbi

gəmini ölkəyə qaytardı. Beynəlxalq dəniz yollarına Ingiltərə ilə yanşı Fransa da nəzarət edirdi. Əvvəller Ingiltərə donanmasının əsas bazaları La-Manş sahilində yerləşirdi. Fransa ilə sazişdən sonra Ingiltərənin hərbi donanması Almaniya limanlarını mühasirəyə almağa başladı. Ingiltərənin Baş qərargahı Almaniya donanmasını darmadağın etmək planı hazırlanırdı. 1909-cu ildə Ingiltərənin şərqi sahilində böyük hərbi-dəniz bazası yaradılmışdı. Mətbuatda Ingiltərə donanmasının Almaniya hərbi donanmasına hücum hazırlaşması haqqında yazılar nəşr olunurdu. Ingiltərə höküməti Almaniya donanmasına hücum haqqında qərar qəbul etməmişdi. Lakin Ingiltərə Baş qərargahında hərbiçilərin əksoriyyəti Almaniya ile müharibəyə törfdar idi.

Antanta sazişinə cavab olaraq Almanya Rusiya ilə yaxınlaşmaq qərarına gəldi. Bu zaman Almanya müharibədə Rusyanın Yaponiyaya məğlub olmasını nəzərə aldı. Rusiya da Almaniya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlı idi. Yaranmış şəraitdən istfadə edib Almanya Rusyanı böyük güzəştə məcbur etmək istəyirdi.

Almanya həm Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə, həm də Fransanın Rusiya və Ingiltərə ilə ittifaqını dağıtmaya çalışırdı. 1904-cü ilin yayında imzalanmış ticarət sazişinə əsasən Rusiya Almaniyadan idxlə edilən sənaye məhsulları üçün gömrüyü azaltdı. Almaniyadan Rusiyaya həm də kapital ixracı artdı. 1904-cü ilin oktyabrında Şimal dənizində Rusyanın hərbi gəmiləri Ingiltərənin balıqçı gəmilərinə hücum etmişdi. Bu hadisə Ingiltərə ilə Rusiya arasında münasibətlərin pisləşməsinə səbəb oldu. Ingiltərə mətbuatında Rusiya ilə müharibəyə çağırılan yazılar nəşr olunurdu. Almanya Rusiya ilə Ingiltərə arasındaki ziddiyyətlərdən istifadə edirdi. 1904-cü ilin oktyabrın 27-də II Vilhelmin Rusiya imperatoruna göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Almanya Ingiltərəyə qarşı mübarizədə Rusiyaya kömək etməyə hazırlıdır və iki dövlət birlikdə Fransanın onları müdafiə etməsinə nail ola bilər.

Rusiya höküməti Ingiltərə ilə münasibətlərin kəskinləşməsindən narahat idi. Ona görə Rusiya imperatoru Almanyanın təklifi ilə razılaşdı və müqavilə layihəsini

göndərməyi xahiş etdi. Almaniya höküməti müqavilə layihəsini Peterburqa göndərdi.

Fransa höküməti Avropada baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Almaniya Rusiya ilə İngiltərə arasında münaqişədə maraqlı idi. Fransa isə Rusiya ilə İngiltərə arasında müharibənin əleyhinə idi. Fransa çalışırkı ki, Rusyanın İngiltərə ilə münasibətləri yaxşılaşsun, Rusiya öz hərbi potensialını bərpa etsin və Uzaq Şərqdəki qüvvələrini Avropaya qaytarıb Almaniya ilə sərhəddə yerləşdirsin. Oktyabrın 28-də Fransanın Londondakı səfiri P.Kambon İngiltərənin xarici işlər naziri Lensdaunun yanına gəlib bildirdi ki, İngiltərə Rusiyaya hücum etsə İngiltərə-Fransa sazişi pozula bilər. P.Kambon onu da bildirdi ki, Fransa İngiltərə banklarının pullarını ölkəyə qaytara bilər. Bu dövrdə İngiltərənin Fransaya 1,5 milyard frank borcu var idi. P.Kambonun bəyanatı İngiltərəni ehtiyatlı olmağa məcbur etdi.

Almaniya hökümətinin Peterburqa göndərdiyi müqavilə layihəsini II Nikolay bəyənmədi. Rusiya höküməti müqavilə layihəsinə dəyişikliklər edilməsini təklif etdi, eyni zamanda II Nikolay Almaniya imperatoruna məktub göndərdi ki, müqavilənin layihəsi ilə Fransa hökümətini tanış etmək istəyir. Lakin Almaniya Rusiya ilə gizli, həm də Fransaya qarşı yönəlmış müqavilə imzalamaq istəyirdi və Rusyanın müqavilə ilə bağlı Fransaya məlumat verəsənin əleyhinə idi. Ona görə Almaniya imperatoru Rusyanın teklifinə etiraz etdi. 1904-cü ilin dekabrın 12-də Rusiya höküməti bildirdi ki, İngiltərəyə qarşı müharibə zamanı Almaniyaya hərbi yardım edəcək.

Rusiya höküməti Almaniyadan təklif etdiyi müqavilə haqqında Fransaya məlumat vermədi. Rusiya Almaniya ilə ittifaq yaratmaqla əslində Fransa ilə ittifaqdan çıxmış olurdu. Bu halda Rusiya ilə İngiltərə və Fransa arasında ziddiyyətlər artmalı idi. İqtisadi və siyasi cəhətdən Almaniyadan təsiri altına düşən Rusiya Yaxın Şərqdə də Almaniyaya güzəşt etməli idi. Rusiya burjuaziyası Almaniya ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinin əleyhinə idi.

Rusiya maliyyə cəhətdən Fransa kapitalından asılı idi. 1904-cü ilin mayında Rusiya Fransadan 300 milyon manat kredit aldı. Almaniya ilə danışıqlar zamanı maliyyə naziri II Nikolay

məruzə təqdim etdi. Məruzədə deyilirdi ki, Almaniya Rusiyaya lazım olan krediti verməyəcək. Ona görə Rusiya Fransa ilə münəsibətlərini köskinləşdirmək istəmirdi.

Almaniya ilə danışıqlar apardığına görə Fransa Rusiyaya krediti azaltmışdı. Fransa höküməti çalışırkı ki, Rusiya Yaponiya ilə sülh müqaviləsi imzalasın. 1905-ci ilin martında bir neçə Fransa bankı Peterburqa gəlmış və Rusyanın maliyyə naziri ilə danışq aparmışdı. Razılığın görə martın 13-də Rusiyaya Fransa banklarının 300 milyon manat kredit verəsi haqqında saziş imzalanmalı idi. Lakin Fransa banklarının nümayəndələri müəyyən edilmiş vaxtda sazişi imzalamaya gölmədilər. Onların Rusyanın maliyyə nazirinə göndərildiyi məktubda deyilirdi ki, Fransa höküməti sazişin bağlanmasına icazə verməyib.

Almaniya Rusiyaya kredit verməyə hazır idi. Almaniya çalışırkı ki, Rusiya Yaponiya ilə müharibəni davam etdirsin. Almaniya bankı Mendelson Rusiyaya yüksək faizlə 150 milyon manat kredit verdi. Almaniyadan bütün cəhdlərinə baxmayaraq Rusiya onuyla müqavilə bağlamadı.

Almaniya geri çekilmək istəmirdi. Almaniya Rusyanın zeifləməsindən istifadə edib Fransaya təzyiqi artırıldı. Almaniya Fransaya sübut etməyə çəltşirdi ki, İngiltərə ilə yaxınlaşmaq əhəmiyyətsizdir. Almaniya bildirdi ki, Mərakeşin Fransa tərəfindən işğalına mane olacaq. Almaniya Fransa ilə İngiltərə arasında Antanta sazişinin ləğvinə çalışırkı.

Fransanın Mərakeşdə fəaliyi artmışdı. 1904-cü ilin yayında Parisdə Mərakeş işləri üzrə komitə yaradıldı. Komitəyə Mərakeşin işğalında maraqlı olan kapitalistlər daxil idi. Şneyder-Krezo firması və Əlcəzairle bağlı kapitalistlər daha fəal idi. Fransa bankları 1903-cü ildə Mərakeş sultanına 21 milyon frank kredit vermişdi. 1904-cü ildə Fransa Mərakeşə 62 milyon frank kredit vermişdi. 1904-cü il oktyabrın 5-də Fransa ilə İspaniya arasında Mərakeşin nüfuz dairələrinə bölünməsi haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə İspaniya Mərakeş məsələsi ilə bağlı heç bir xarici ölkə ilə əməkdaşlıq etməməli idi. Fransa bu yolla İspanyanın Almaniya ilə əməkdaşlığına mane olmaq istəyirdi.

1905-ci ilin fevralında Fransa Antanta sazişinə uyğun olaraq Mərakeş sultanına islahat layihəsi təqdim etdi. Bu layihəyə əsasən Mərakeş Fransanın müstəmləkəsinə çevriləməli idi.

Almaniya Fransanın Mərakeşlə bağlı planlarının həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün ona qarşı mühəribəyə başlamayaqə hazır idi. Ona görə Almaniya Mərakeş sultanından tələb etdi ki, Fransanın təkliflərini qəbul etməsin. 1905-ci ilin martın 31-də Almaniyadan imperator II Vilhelm Mərakeşin Tanjer limanına gəldi. Almaniya imperatoru Tanjerdə yüksək səviyyədə qarşılandı. Tanjerdə yaşayan almanlar da II Vilhelmi qarşılayanlar arasında idi. Limanda onu qarşılayanların qarşısında çıxış edən II Vilhelm bildirdi ki, o, Mərakeş sultanının ölkədə bütün dövlətlərin dinc rəqabəti üçün şərait yaradacağına əməmdir, sultan ölkədə heç bir dövlətin inhisarı mövqə tutmasına şərait yaratmayacaq. II Vilhelm bildirdi ki, Almaniya Mərakeşdə öz mənafelərini müdafiə edəcək, Fransa isə Mərakeşdə Almaniyadan mənafelərinə hörmətə yanaşmalıdır.

Mərakeşə gəlməkdə II Vilhelmin məqsədi Antanta sazişinin həyata keçirilməsinə mane olmaq idi. Almaniya imperatoru Mərakeş məsələsində İngiltərə və Fransaya güzəşt etməyəcəyini bildirdi. Sonra Almaniyadan kansleri Mərakeş məsələsinin beynəlxalq konfransda müzakirə olunmasını təklif etdi. Almaniyadan kansleri Fon Byulov bildirdi ki, Mərakeşdə bütün dövlətlərin hüquq bərabərliyinə dair 1880-ci ildə imzalanmış Madrid müqaviləsinə əməl edilməlidir.

Almaniya höküməti Mərakeşin statusunun ikiterəfli saziş əsasında həllinə etiraz edirdi. Almaniya Mərakeş probleminin beynəlxalq konfransda «açıq qapılar» prinsipi əsasında həll edilməsinə tərəfdar idi. Fransa beynəlxalq konfrans keçirilməsinə razılıq verməsə Almaniya ona qarşı mühəribəyə başlamaq niyyətində idi.

Fransanın xarici işlər naziri Delkasse Mərakeş işləri üzrə komitə ilə six əməkdaşlıq edirdi. Bu komitəyə rəhbərlik edən daxili işlər naziri Etyen Mərakesh şirkətinin səhmdarlarından biri idi. Delkasse Almaniyadan təkliflərini qətiyyətlə rədd etdi. O Almaniyadan Fransaya qarşı mühəribəyə başlamasına inanmırı. Delkasse inatıldı ki, II Vilhelm yeni yaradılmış hərbi donanmanın

tamamilə darmadağın edilməsinə razi olmaz. Fransa höküməti əmin idi ki, mühəribə zamanı İngiltərə Fransanı müdafiə edəcək.

Fransanın baş naziri Ruvye və hökümət üzvlərinin bir qismi Almaniyaya qarşı mühəribə tərəfdarı deyildi. Yaranmış şərait Almaniya üçün əlverişli idi. Fransanın baş naziri bildirdi ki, İngiltərə donanması Fransa üçün rus orlusunu əvəz edə bilməz, çünki, donanmanın tekeri yoxdur və o Parisi müdafiə edə bilməz.

Almaniyadan Parisdəki səfiri knyaz Radolin müəyyən edilmiş vaxtda qəsdən Fransa xarici işlər nazirinin qəbuluna gəlmedi. Baş nazir Ruvye isə həmin axşam Almaniya səfirinin qonağı olmuşdu. O Delkassenin narazılığına baxmayaraq Almaniyadan səfiri ilə əlaqə saxlayırdı. Ruvye Almaniyadan səfirindən xahiş etdi ki, münaqişəni sülh yolu ilə həll etsinlər. Fransanın baş naziri Almaniyadan səfirinə bildirdi ki, Delkasse yaxın vaxtlarda vəzifəsindən azad ediləcək. Baş nazir Ruvye Almaniya ilə əməkdaşlıqla maraqlı olan Fransa maliyyə kapitalının nümayəndəsi idi. Fransanın baş naziri çalışırdı ki, Fransa Bağdad dəmir yoluğun çəkilməsində iştirak etsin. Lakin Mərakeş məsələsini müzakirə etmək üçün Almaniyadan beynəlxalq konfrans çağırmaq haqqında təklifinə baş nazir Ruvye cavab verməyə tələsmədi. Fransa hökümətinin başçısı Almaniya ilə ikiterəfli saziş imzalayıb həm Mərakeş problemini tənzimləmək, həm də Bağdad dəmir yoluğun çəkilməsində və Kamerunda Almaniya ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində idi.

Almaniyadan kansleri Fransa ilə əməkdaşlığı meylli idi, eyni zamanda Mərakeş məsələsinə baxmaq üçün beynəlxalq konfrans çağırılmasını və Delkassenin istefaya göndərilməsini tələb edirdi. Lakin İngiltərə kralı VII Eduard Fransanın baş nazirindən Delkasseni vəzifəsində saxlamağı xahiş etmişdi.

İngiltərə höküməti Almaniyaya güzəşt etməyin əleyhinə idi, Fransanın Almaniya ilə əməkdaşlıq etməsini istəmirdi. İngiltərə həm də Almaniyadan donanmasını möğlub etmək üçün fürsət axtarırdı. Almaniya isə həm Rusiya və Fransa ilə əməkdaşlıq etmək, həm də bütün Avropanı öz hegemonluğu altında Ingiltərəyə qarşı birləşdirmək niyyətində idi.

İngiltərə höküməti bildirdi ki, Almaniyaya qarşı Fransaya kömək edəcək. 1905-ci ilin aprelində xarici işlər naziri

Lensdaunun İngilterenin Parisdəki səfirinə göndərdiyi teleqramda deyilirdi ki, Almanya höküməti Mərakeşdə Atlantik okean sahilindəki limanlardan birinin ona verilməsini tələb etməyə hazırlaşır. Səfir Fransa hökümətinə bildirməli idi ki, İngiltərə Fransaya kömək etməyə hazırlırdı.

1905-ci ilin mayın 24-25-də İngilterenin xarici işlər naziri ilə Fransanın Londondakı səfiri arasında məktub mübadiləsi oldu. Lensdaun bildirdi ki, İngiltərə Fransa ilə birlikdə Almaniyaya qarşı çıxış etməyə hazırlırdı. İngiltərə əslində Fransaya hərbi ittifaq yaratmağı təklif edirdi.

Almanyanın Mərakeşdəki səfiri sultanın yanına gəlib bildirmişdi ki, Fransanın səfiri ona islahat layihəsini bütün Avropanın adından təqdim edib, lakin Avropa dövlətləri tərəfindən Fransa səfirinə belə səlahiyyət verilməyib. Mərakeş sultani Almanyanın səfirinə bildirdi ki, o Fransanın təklifi etdiyi islahat layihəsini qəbul etməyəcək. Mərakeş sultani Almanyanın təklifi etdiyi beynəlxalq konfrans ideyasına tərəfdar çıxdı. 1905-ci ilin mayın 31-də Mərakeş sultani Avropa dövlətlərinə məktub göndərib Mərakeşdə islahatlar keçirmək məsələsini müzakirə etmək üçün beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi.

Almaniya mövqeyini dəyişmək istəmirdi və Fransanı müharibə ilə hədələyirdi. Almanyanın İtaliyadakı səfiri bildirmişdi ki, Fransa ordusu Mərakeşdə daxil olduğu halda Almanya ordusu dərhal Fransaya hücum edəcək. Almanyanın kansleri 1905-ci ilin iyunun 1-də Parisdəki səfirə göndərdiyi teleqramda ona tapşırılmışdı ki, Fransanın baş naziri ilə görüşsun və onu Mərakeşə təzyiq siyasetindən imtina etməyə məcbur etsin. Almanya höküməti həm də Fransanın xarici işlər nazirinin istefasını tələb edirdi.

Fransanın baş naziri dostlarından biri vasitəsi ilə Almanyanın Parisdəki səfiri ilə əlaqə yaratdı, eyni zamanda ölkə prezidentinə bildirdi ki, Delkassenin siyasetindən narazıdır. Prezident onun təklifi ilə razılaşdı və iyunun 6-da Fransa hökümətinin iclası keçirildi. Ruvye bildirdi ki, hökümət üzvləri Delkasseni müdafiə etsə o istefaya çıxacaq. Hökümət üzvlərinin əksəriyyəti xarici işlər nazirinə qarşı çıxış etdi və Delkasse istefa verdi. Baş nazir həm də xarici işlər nazirinin səlahiyyətlərini

həyata keçirməyə başladı və Almaniya ilə danışıqları davam etdirdi.

Fransanın baş naziri Almanyanın səfirinə bildirdi ki, beynəlxalq konfrans ideyasını bəyənmir. Eyni zamanda Ruvye səfirin nəzərinə çatdırıldı ki, Almanya Mərakeşə olan iddialarından imtina etsə Fransa başqa məsələdə ona güzəşt edə bilər. Almanya Fransa ilə ziddiyətlərin kəskinləşməsinə çalışırdı və ona güzəşt etmək niyyətində deyildi. Almanya çalışırdı ki, Fransa beynəlxalq konfrans çağırılması ilə razılaşın. 1905-ci ilin iyunun 11-də Almanyanın Parisdəki səfiri bildirdi ki, Almaniya bütün qüvvəsi ilə Mərakeş sultannı müdafiə edəcək. Beləliklə, Fransa ilə Almanya arasında müharibə təhlükəsi yarandı.

Almanyanın Mərakeşə dair beynəlxalq konfrans çağırmaq ideyasını ABŞ prezidenti T.Ruzvelt müdafiə etmişdi. İyunun 21-də Fransa höküməti bəyan etdi ki, beynəlxalq konfrans məsələsinə münasibətini yalnız Almanyanın həmin konfransda hansı tələblə çıxış edəcəyini öyrəndikdən sonra bildirəcək. İngiltərə höküməti bu bəyanatı müdafiə etdi, eyni zamanda o Fransadan daha qətiyyətli cavab gözləyirdi.

Almanya höküməti Fransaya diplomatik təzyiqi artırdı. 1905-ci ilin iyunun 23-də Almanyanın kansleri Fransanın səfirinə bildirdi ki, Fransa beynəlxalq konfrans çağırılmasına imkan daxilində tez razılıq verməlidir. Almanya öz tələblərini yalnız konfrans zamanı bəyan etmək fikrində idi. Almanya höküməti Mərakeş sultani ilə ittifaq müqaviləsi bağlamağa çalışırdı. Almanyanın məqsədi Fransanın Mərakeşdən imtina etməsinə nail olmaq və ya ona qarşı müharibəyə başlamaq idi.

Almanya höküməti öz siyasetində bəzi dəyişikliklər etdi. O konfrans çağırılmasında təkid edirdi, eyni zamanda bildirdi ki, konfransın programını Fransa ilə razılaşdırmağa və Fransanın Mərakeşdə xüsusi mənafelərini tanımağa hazırlırdı. 1905-ci ilin iyulun 8-də Almanya ilə Fransa arasında konfransın çağırılmasının şərtləri haqqında ilkin saziş imzalandı.

Almanyanın mövqeyinin dəyişməsində ABŞ prezidentinin məsləhəti müəyyən rol oynadı. ABŞ prezidenti Almanya hökümətinə məsləhət gördü ki, Fransanın xahişinə əməl etsin və

konfransdan əvvəl gündəlikdəki məsələləri onunla razılaşdırınsın. Almaniyanın Fransaya güzəşt etməkdə möqsədi Antanta sazişinin ləğvinə nail olmaq idi. Avropada bu sazişin ləğvi uğrunda diplomatik mübarizə gedirdi, Uzaq Şərqdə isə rus-yapon müharibəsi davam edirdi və qüvvə nisbəti Yaponianın xeyrinə idi. Almaniyanın imperatoru Rusyanın ağır vəziyyətindən istifadə edib onun Fransa ilə ittifaqının pozulmasına çalışırı.

1905-ci ilin iyulun 23-24-də Finlandiyanın Byörke adasında Almanya və Rusiya imperatorlarının görüşü oldu. Görüşün təşəbbüskarı Almanya imperatoru idi. II Vilhelm Rusiya imperatoruna iki ölkə arasında ittifaq müqaviləsi bağlamağı töklif etdi. Rusyanın imperatoru və dəniz naziri Almaniyanın töklif etdiyi ittifaq müqaviləsini imzaladı. Almaniya həmin müqaviləyə Fransanın da qoşulmasına nail olmaq fikrində idi, ona görə Mərakeş məsələsində Fransaya güzəşt etməyə razılaşdı.

Almaniya İngiltərəni təcrid etmək üçün Avropa dövlətlərinin blokunu yaratmaq istəyirdi. Lakin Rusiya ilə Almaniya arasında imzalanmış ittifaq müqaviləsi yerinə yetirilmədi. Rusya imperatoru II Nikolay Peterburqa qayıtdıqdan sonra müqavilə ilə xarici işlər naziri Lamsdorfu tanış etdi. Rusyanın xarici işlər naziri bu müqavilədən narazı qaldı. Eyni zamanda Lamsdorf Rusyanın Fransadakı səfirinə tapşırıldı ki, baş nazir Ruyvedən qitə dövlətlərinin ittifaqı məsələsinə münasibətini öyrənsin. Fransanın baş naziri bildirdi ki, Fransaya Rusiya ilə ittifaq kifayətdir.

Bu dövrə Rusyanın baş naziri Vitte ABŞ-in Port-smut şəhərində Yaponiya nümayəndələri ilə sülh danışqları aparırdı. Rusiyaya qayıdarkən o yoluştı Almaniyada dayandı və II Vilhelm ona qitə dövlətlərinin ittifaqını yaratmağın möqsədə uyğunluğunu bildirmişdi. Sentyabrın 28-də Peterburqa qayıdan Vitte Almaniya ilə imzalanmış müqavilə ilə tanış olub bildirdi ki, bu müqaviləni qəbul etmək olmaz. Sonra baş nazir Vitte və xarici işlər naziri Lamsdorf birlikdə II Nikolayın yanına gəlib bildirdilər ki, Almaniya ilə imzalanmış müqavilə ləğv edilməlidir. II Nikolay onların fikri ilə razılaşdı. Rusya imperatorunun II Vilhelmi göndərdiyi məktubda deyildi ki, Rusya Fransa ilə uzunmüddətli danışqlar aparmalıdır və bu danışqlar başa çatana qədər Almaniya ilə bağlanmış müqavilənin qüvvəyə mimməsi mümkündür.

deyil. Rusyanın bu hərəkəti diplomatik imtina forması idi. Bu dövrə Rusya artıq Yaponiya ilə sülh müqaviləsi bağlamışdı. Rusyanın Almaniyadan asılılığı azalmışdı. Almaniya ilə bağlanmış müqavilə Rusyanın Fransa və İngiltərədən kredit almasına mane ola bilərdi. İnqilabın yatırmaq üçün indi Rusya hökumətinə xarici kredit daha çox lazım idi. Almaniya Rusyanın iqtisadi çətinliklərindən istifadə edib onun Fransa ilə ittifaqını pozmaq istəyirdi. Rusya ilə müqavilənin ləğv edilməsindən sonra Almaniya yənə Fransaya təzyiqi artırdı.

Mərakeş böhranı və Rusya ilə bağlanmış müqavilənin qüvvəyə minməməsi nəticəsində Almanya diplomatik təcrid vəziyyətinə düşdü. Almanyanın Antantanı və Rusya-Fransa ittifaqını pozmaq cəhdleri uğursuz oldu. Almanya Fransaya təzyiq etmək üçün Mərakeş məsələsindən istifadə etdi. Almanya mətbuatında çap edilən məqalələrdə deyilirdi ki, İngiltərə mühəribəyə başlayıb Almanyanın donanmasını məğlub etsə, Almanya bunun qisasını Fransadan alacaq. Fransa mətbuatı bu təhlükəcəvab verməklə məşğul idi.

1905-ci ilin dekabrından Almanya baş qərargahının rəisi general Fon Sliffen imperatora yeni moruzə təqdim etdi. Moruzədə alman qoşunlarının Belçika ərazisindən Fransaya daxil olması haqqında ətraflı plan öz əksini tapmışdı. Plana görə Almanya şərqi cəbhəsində cəmi 10 diviziya saxlamalı idi. Bu zaman Rusyanın zəifliyi nəzərə alınmışdı. Almanya yaranmış şəraitdən istifadə edib Fransaya qarşı mühəribəyə başlamaq istəyirdi.

1906-ci ilin yanvarında İspanyanın Alxesiras şəhərində işə başlayan Avropa dövlətlərinin konfransında Mərakeş böhranı həll edildi. Konfransda Almanya təcrid vəziyyətinə düşdü. Belə ki, ABŞ, Rusya və İngiltərə Fransanı müdafiə edirdilər. İtaliya da Fransanın tərəfində idi. Konfransda yalnız Avstriya-Macarıstan Almaniyani müdafiə etmişdi.

Diplomatik təcrid şəraitində Almanya Fransaya qarşı mühəribəyə başlamağa cəsarət etmədi. Almanya əhalisi Mərakeşə görə Fransa ilə mühəribənin əleyhinə idi. Almanya hökuməti Mərakeş uğrunda mühəribəni müdafiə mühəribəsi kimi təqdim edə bilmirdi.

1905-ci ilin dekabrndə Almaniya imperatoru II Vilhelm baş qərargahın rəisi Fon Şliffeni vəzifəsindən azad etdi. Alxesiras konfransı 1906-ci ilin aprelində Mərakeş haqqında traktatın imzalanması ilə başa çatdı. Müqavilədə deyilirdi ki, Mərakeş dövlətinin suverenliyinə hörmət edilməli, Mərakeş sultani ölkədə iqtisadi cəhətdən bütün dövlətlər üçün bərabər imkan yaratmalıdır. Mərakeşdə Dövlət bankı yaradılmalı, onun fəaliyyətinə İngiltərə, Fransa, Almaniya və İspaniya dövlət bankları nəzarət etməli idi. Mərakeşdə polisin fəaliyyətinə Fransa və İspaniya nəzarət etməli idi. Mərakeşin gömrük sərhədlərinə beynəlxalq nəzarət tətbiq edildi. Mərakeşin Əlcəzairlə sərhədində Fransa nəzarət etməli idi. Mərakeş böhranı Fransa-Rusya ittifaqının və Antanta sazişinin möhkəmlənməsinə kömək etdi.

1905-ci ilin aprelində İngiltərə ilə Fransa arasında Almaniyaya qarşı mübarizədə hərbi əməkdaşlıq haqqında danışqlar başlandı. 1905-ci ilin dekabrndə İngiltərədə liberallar hakimiyətə gəldi və E.Grey xarici işlər naziri oldu. 1906-ci ilin yanvarın 10-da Fransanın Londondakı səfiri P.Kambon İngiltərənin xarici işlər naziri E.Greydən İngiltərənin Fransaya hərbi yardım edəcəyini öyrənməyə çalışdı. E.Grey bildirdi ki, Almaniya ilə müharibə zamanı İngiltərənin Fransaya hərbi yardım göstərməsinə təminat verə bilməz. Ona görə Fransanın səfiri iki ölkənin baş qərargahları arasında danışqların başlanmasını təklif etdi.

1906-ci ilin yanварında E.Grey hərbi nazirlə danışdı. İngiltərənin müdafiə naziri baş qərargahın rəisinə Fransa səfirliliyi ilə danışqlara başlamağı tapşırıdı. Danışqlar gizli aparılırdı. Danışqlar haqqında İngiltərənin baş nazirinə ətraflı məlumat verilməmişdi. Almaniya ilə müharibə zamanı İngiltərə baş qərargahi Fransaya dörd diviziya göndərməyə hazır idi. 1906-ci ilin yanvarın 18-də İngiltərə baş qərargahi ilə Belçika baş qərargahi arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında danışqlar başlandı. Lakin İngiltərə Fransa və Belçikaya yalnız özünün zoruri hesab etdiyi hallarda hərbi yardım göstərmək istəyirdi. İngiltərə hökuməti Fransa və Belçikaya bildirdi ki, onlara hərbi yardımı yalnız parlamentin qərarından sonra göstərə bilər. İngiltərə zoruri hesab etdiyi hallarda Fransa ilə əməkdaşlıqdan imtina edə bilərdi.

1906-ci ilin aprelində Fransa və Rusiya baş qərargahının rəislərinin görüşü keçirildi. Bu müşavirələr XIX əsrin 90-ci illərindən başlayaraq müntəzəm şəkildə keçirilirdi. Rusyanın Mancuriyadakı siyasəti Fransanın narazılığına səbəb olduğuna görə 1901-ci ildə Rusiya və Fransa baş qərargah rəislərinin görüşləri keçirilmişdi. 1906-ci il müşavirəsi zamanı imzalanmış protokola görə daha Fransa Rusiya ilə birlikdə İngiltərəyə qarşı çıxış etməməli idi. Rusiya və Fransa baş qərargahının rəislərinin növbəti görüşü 1908-ci ilin sentyabrında Parisdə keçirilmişdi. Müşavirə zamanı qəbul edilmiş qərara görə Almanianın İngiltərəyə hücumu zamanı Rusiya və Fransa səfərbərlik keçirməli idi.

İngiltərə Antanta sazişinə həm də Rusyanın qoşulmasına çalışırdı. Bu vəzifənin həlli İngiltərə ilə Rusiya arasında ziddiyətlər kəskin olduğuna görə çətin idi. Əvvəllər İngiltərənin Rusiya ilə yaxınlaşmaq cəhdleri nəticəsiz olmuşdu. Rusiya ilə Yaponiya arasında müharibənin qurtarmasından sonra İngiltərə Rusiya ilə əməkdaşlıq etmək üçün bir sıra addımlar atdı.

1906-ci ildə Rusiya ilk dəfə İngiltərədən kredit aldı. Rusiya ilə İngiltərə arasında həm Yaxın Şərqdə, həm də Uzaq Şərqdə rəqabət zəifləmişdi. 1905-1907-ci illərdə Rusiyada baş vermiş inqilabla bağlı İngiltərə hökuməti Rusiyaya kömək etməyin zəruri olduğunu başa düşdü. Yaxın Şərqdə İngiltərə və Rusyanın ümumi rəqibi Almaniya idi.

Əfqanistan və İranla bağlı İngiltərə ilə Rusiya arasında ziddiyətlər qalırdı. İngiltərə Rusyanın zəifləməsindən istifadə cdərək həm İranda və Əfqanistanda, həm də Tibetdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. 1906-ci ilin mayında Rusyanın xarici işlər naziri təyin olunmuş Izvolski İngiltərə ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Izvolski istəyirdi ki, İngiltərə Rusiya ilə Yaponiya arasında vəsitəçilik etsin, Yaponiya ilə Rusiya arasında münasibətlər yaxşılaşın.

Rusya burjuaziyası alman kapitalının ölkə iqtisadiyyatına müdaxiləsinin genişlənməsindən narazı idi. Almanianın İrana və Türkiyəyə təzyiqi artmışdı. Rusiya Almanianın Bağdad dəmir yoluunu Tehrana qədər çəkmək istəməsindən narahat idi. Fransanın İngiltərə ilə əməkdaşlığı Rusyanın mövqeyinə təsir

göstərdi. Fransa kreditlərinə olan böyük ehtiyac Rusiyani Antanta ölkələri ilə daha sıx əməkdaşlıqə sövq edirdi.

Rusiyada mülkədarların əksəriyyəti Almaniya ilə əlaqələrin zəifləməsinin əleyhinə idi. Almaniya Rusyanın kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas idxləçisi idi. Rusiya üçün rəqibləri arasında Almaniya daha təhlükəli idi.

Rusya imperatoru II Nikolay xarici işlər nazirinin siyasetini müdafiə edirdi. Bu siyasetin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, İngiltərə ilə əməkdaşlıq Almaniya ilə münasibətlərin pisləşməsi hesabına həyata keçirilməsin. Rusiya höküməti bu yolla manevr azadlığı əldə etmək və qüvvələrini bərpa etmək üçün vaxı qazanmaq fikrində idi. Rusyanın baş naziri Ctolipin hökümətin siyasetinin ölkədə uzun müddət ərzində daxili sabitliyi təmin etməyə və ölkənin beynəlxalq vəziyyətinin yaxşılaşmasına yönəldiyini bildirmişdi.

1906-ci ilin mayında İngiltərə höküməti Rusiyaya yeni səfir göndərdi. Səfir A.Nikolson İngiltərə ilə Rusiya arasında sazişin imzalanmasında fəal rol oynamalı idi. Rusiya ilə İngiltərə arasında başlanmış danışqlar zamanı İranın, Əfqanistanın və Tibetin nüfuz dairələrinə bölünməsi və boğazlar məsəlesi müzakirə edildi. İranda iki dövlətin nüfuz dairələri arasında bitərəf zona yaradılmalı idi. İngiltərə İranın Əfqanistanla həmsərhəd olan ərazilərinə nəzarət etməkdə xüsusilə maraqlı idi. Rusiya Əfqanistani İngiltərənin nüfuz dairəsi kimi tanımağa hazır idi.

1907-ci ilin aprelin 14-də Rusyanın xarici işlər naziri Izvolski İngiltərənin səfirinə Qara dəniz boğazları ilə bağlı memorandum təqdim etdi. Bu sənəddə deyilirdi ki, İngiltərə Qara dəniz boğazlarında yalnız Rusiya hərbi gəmilərinin sərbəst hərəkət hüququnu tanımlıdır, başqa ölkələrin gəmiləri Qara dənizə daxil olmamalı idi. İngiltərənin xarici işlər naziri E.Grey təklif etdi ki, İngiltərə-Rusya sazişinə Qara dəniz boğazları ilə bağlı maddələr daxil edilməsin və boğazlar məsələsinin müzakirəsi gələcəyə saxlanılsın.

1907-ci ilin apelin 27-də İngiltərə hökümətinin cavab məktubu Rusyanın Londondakı səfirinə təqdim olundu. Məktubda deyilirdi ki, indiki şəraitdə İngiltərə Qara dəniz

boğazlarının rejiminin dəyişdirilməsi ilə bağlı təklifləri müdafiə etmək fikrində deyil. Orta Asiya ilə bağlı məsələlərdə isə İngiltərə Rusiya ilə razılışmağa hazır idi. 1907-ci ilin martında bir neçə Rusiya hərbi gəmisi kralın dəvəti ilə İngiltərəyə gəlmişdi.

Rusya İngiltərə ilə eyni zamanda həm də Yaponiya ilə danışqlar aparırdı. Rusya Yaponiya ilə həm baliqçılıq sazişi, həm də ticarət müqaviləsi imzalamaya çalışırdı. 1907-ci ilin əvvəlində Rusya ilə Yaponiya arasında ziddiyətlər kəskinləşdi. Yaponiya gəmiləri Uzaq Şərqdə Rusiya sularında qanunsuz baliq ovu ilə məşğul olurdu. Yaponiya Amur və Sunqarı çaylarında gəmiçilik azadlığı tələb edirdi. Yaponiya öz qoşunlarını Mancuriyadan çıxarmağa tölməsidi. Rusya Yaponianın ona qarşı müharibəyə başlamasından və yeni ərazilər itirməkdən qorxurdu. Rusya İngiltərə ilə sazişə Yaponiyaya qarşı təminat kimi baxırdı. İngiltərə də hesab edirdi ki, Uzaq Şərqdə Yaponiyaya qarşı Rusiyaya kömək etmek lazımdır. Bu həm də Rusiya ordusundan Almaniyaya qarşı istifadə etmək üçün zəruri idi.

Yaponiya İngiltərənin müttəfiqi idi. İngiltərənin Uzaq Şərqdə çoxsaylı müstəmləkələri və mənafeləri var idi. Yaponiya İngiltərəyə həm Rusiyaya, həm də Almaniyaya qarşı lazım idi. Digər tərəfdən, İngiltərə Yaponianın mənafelərini nəzərə almağa məcbur idi. Ona görə İngiltərə Rusiya ilə Yaponiya arasında münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlı idi.

1907-ci ilin iyulun 28-də Rusya ilə Yaponiya arasında baliqçılıq konvensiyası və ticaret sazişi, iyulun 30-da isə siyasi saziş imzalandı. Tərəflər mövcud vəziyyətin saxlanmasına çalışımlı idi. Yaponiya Şimali Mancuriyanı Rusyanın nüfuz dairəsi kimi tanıdı. Rusiya Cənubi Mancuriyada və Kəreyada Yaponianın mənafeləri ilə razılışdı. Rusyanın Uzaq Şərqdəki əraziləri üçün narahatlılığı azaltdı. 1907-ci ilin iyunun 10-da Fransa ilə Yaponiya arasında imzalanmış sazişə görə tərəflər Uzaq Şərqdə bir-birinin mənafelərinə hörmətlə yanaşmalı idi.

1907-ci ilin avqustun 31-də İngiltərə ilə Rusiya arasında saziş imzalandı. Saziş Rusyanın xarici işlər naziri Izvolski və İngiltərənin Peterburqdakı səfiri A.Nikolson imzalamışdı. Saziş İrana, Əfqanistana və Tibetə aid idi. İran ərazisi üç hissəyə

böldü. Ölkənin şimalı Rusyanın, cənubu İngiltərənin nüfuz dairəsi kimi tanındı, mərkəzi isə bitərəf zona olmalı idi. Tərəflər İranda bir-birinin mənafelərinə hörmətlə yanaşmalı idi. İran hökuməti gömrükdən qazandığı gəlirlər hesabına xarici borclarını ödəməli idi.

İngiltərə hökuməti bildirdi ki, o Əfqanistanın siyasi statusunu dəyişmək fikrində deyil. İngiltərə Əfqanistəni Rusiyaya qarşı heç bir düşməncilik aksiyasına cəlb etməməli idi. Rusiya Əfqanistəni İngiltərənin nüfuz dairəsi kimi tanıdı. Rusiya Əfqanistanla siyasi əlaqələri İngiltərə hökuməti vasitəsilə saxlamalı və oraya öz agentlərini göndərməməli idi. İngiltərə Əfqanistəni işgal etməməli və orada daxili idarəetmə məsələlərinə qarışmamalı idi. Rusiya Əfqanistanla iqtisadi əlaqələr saxlaya bilerdi.

Rusya və İngiltərə Çinin Tibet üzərində hüquqlarını tanıdlar. Onlar Tibetin daxili işlərinə qarışmamalı, ərazi bütövlüyüne hörmət etməli, Tibetlə əlaqələri yalnız Çin hökuməti vasitəsilə saxlamalı idi. Rusiya-İngiltərə sazişində Bağdad dəmiryolu, İran körfəzi və Qara dəniz boğazları ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmamışdı. Bu sazişin imzalanması ilə Antantanın formallaşması başa çatdı. Bu ittifaq Almaniyaya və Avstriya-Macarıstanaya qarşı yönəlməmişdir. Rusyanın bu addımını burjuaziya rəğbətlə qarşılıdı Bjuaziya və liberal mülkədarlar İngiltərə ilə yaxınlaşmaq tərafdırı idi. Mülkədarların bir qismi Rusyanın Almaniya ilə dostluq və əməkdaşlığını tələb edirlər.

Rusya bir tərəfdən İngiltərə ilə əməkdaşlıq edir, digər tərəfdən, Almaniya və Avstriya-Macarıstanla münasibətlərinin pişləşməsini istəmirdi. Alxesiras konfransından sonra Rusyanın Almaniya ilə münasibətlərdən gərginlik artmışdı. Rusya İngiltərə-Almaniya münaqışosuna cəlb olunmaq istəmirdi. Eyni zamanda Rusya İngiltərə və Fransanın Almaniyaya qarşı müharibəsi zamanı bitərəf qalmağa çalışırdı.

Rusya hökuməti ölkədə inqilabin davam etməsindən və silahlı qüvvələrin vəziyyətindən narahat idi. Rusya ordusunun baş qərargahı İngiltərə ilə sazişə həmişə ehtiyatla yanaşmışdı. Qərargah Uzaq Şərqdə Rusyanın Yaponiyadan təhlükəsizliyinin təmin olunmasında İngiltərə ilə sazişin əhəmiyyətinə inanmırıdı.

Rusyanın İngiltərəyə etdiyi güzəştlər Orta Asiyada Rusyanın mövqelərini zəiflədə bilərdi. Baş qəragah hesab edirdi ki, İngiltərə ilə saziş Almaniyanın narahatlığına səbəb olacaq.

İngiltərə ilə Fransa arasında Mərakeşlə bağlı saziş Almaniyanın etirazı Rusiya hökumətinə böyük təsir göstərmişdi. Rusyanın xarici işlər naziri baş qərargahın rəisinə göndərdiyi məktubda yazmışdı ki, ölkənin əsas vəzifəsi qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək və Almaniya ilə münasibətlərin yaxınlaşmasına nail olmaqdır.

Rusyanın xarici işlər naziri 1906-ci ilin oktyabrında Berlinə səfər etmişdi. O Almaniyanın baş nazirini inandırmağa çalışmışdı ki, İngiltərə ilə Rusyanın danışqları Almaniyaya qarşı yönəlməmişdir. Almaniyanın kanseri bildirmişdi ki, İngiltərə ilə Rusya arasında sazişə etiraz etmir. Almaniya hökuməti Rusiyadan onun İranda iqtisadi mənafelərinə hörmətlə yanaşmağı xahiş etmişdi. Rusyanın xarici işlər naziri Almaniyanın xahişinə əməl edəcəyini bildirmişdi.

Rusya hökuməti çalışırdı ki, Almaniya da onun İranda mənafelərinə hörmətlə yanaşacağını bildirsən. Rusya hökuməti və rus burjuaziyası İranda Alman bankının yaradılmasından və Bağdad dəmir yoluğun Tehranaya qədər çəkilməsindən narahat idi. Rusya ehtiyat edirdi ki, Almanya dəmir yolu ilə İrana çoxlu məhsul gətirəcək və İranın şimalında Rusyanın mövqeyi zəifləyəcək. Ona görə Rusyanın xarici işlər naziri Almaniya hökumətindən İran ərazisində dəmir yolu çəkməməyi xahiş etdi. Rusya bildirdi ki, bu şərtlər daxilində Bağdad dəmir yolu çəkilməsinə etiraz etməyəcək və Almaniya ilə saziş imzalamağa hazırlıdır.

Almaniya — Rusya danışqları İngiltərəyə sərf etmirdi. İngiltərə Almaniyanın Bağdad dəmir yolu Tehranaya qədər çəkməkdən imtina etməsinə çalışırdı. Lakin İngiltərənin xəbərdarlığında baxmayaraq 1907-ci ilin fevralında Rusya hökuməti Almaniya-Rusya sazişinin layihəsini Almaniyanın səfirinə təqdim etmişdi. Sazişə görə Rusya Bağdad dəmir yolu çəkilməsinə mane olmamalı, dəmir yolu çəkilməsinə başqa ölkələrin kapitalı cəlb olunmalı idi. Almaniya isə İran ərazisində

dəmir yolu çəkməməli idi. Almaniya etiraf etməli idi ki, onun İranda siyasi mənafeləri yoxdur.

Eyni zamanda Almaniya Rusyanın İranda siyasi mənafelərini tanımlı və İranın şimalında konsessiya əldə etməyə çalışmadı id. Lakin Almaniya bildirdi ki, Bağdad dəmir yolu Tehrana qədər çəkilməlidir. Ona görə Almaniya ilə Rusiya arasında saziş imzalanmadı.

XX əsrin əvvəllərində İngiltərə-Almaniya ziddiyətlərinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. İngiltərə Almaniyannın Qərbi Avropada hegemonluğunun əleyhinə idi və Fransaya kömək edirdi. İngiltərə Almaniyannın Hollandiya və Belçikaya olan iddialarından narahat idi. «Sliffen planı»na görə Almaniya qoşunları Fransaya hücum etmək üçün Belçikadan keçməli idi. 1904-cü ildə Almanya imperatoru II Vilhelm «Sliffen planı» haqqında Belçika kralına məlumat vermişdi. Birinci Mərakeş böhranı zamanı Belçika üçün Almanya təhlükəsi artmışdı. Ona görə Belçika İngiltərə və Fransa ilə təhlükəsizliklə bağlı danışqlara başlamışdı. Hollandiya və Belçika iqtisadiyyatında alman kapitalının miqdarı artmışdı. Hollandiya və Belçikada Almaniyannın mövqelərinin möhkəmlənməsi İngiltərənin təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradırdı.

İngiltərə və Almaniya arasında hərbi donanma sahəsində rəqabət güclənmişdi. 1905-ci ildə İngiltərədə «Dreadnout» adlı yeni zirehli hərbi gəmi inşa edildi. Bu gəmi əvvəlkilərdən həm toplarının sayının çox olması, həm də sürəti ilə fərqlənirdi. İngiltərə hesab edirdi ki, Almaniyaya yeni hərbi gəmilər inşa etmək üçün uzun müddət lazımdır. Lakin Almaniya 1906-ci ildə «Dreadnout» tipli hərbi gəmilər istehsal etməyə başladı.

İngiltərə dənizdə üstünlüyünü saxlamağa və Almaniyannın silahlanması qarşısını almağa çalışırdı. Ona görə İngiltərə Almaniyaya hərbi-dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında danışqlara başlamağı təklif etdi. 1907-ci ildə İngiltərə Haaqa sülh konfransında dəniz silahlarının istehsalını məhdudlaşdırmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Konfransın keçirilməsi təşəbbüsü Rusiyaya məxsus idi. İngiltərə çalışırdı ki, Haaqa konfransı Almaniyani dünya üzrə sürətlə silahlanmanın təşəbbuskarı kimi ittiham etsin. Konfransda İngiltərənin nümayəndəsi öz çıxışında

yeni silahların istehsalının dayandırılmasını və hərbi büdcələrin ixtisarını təklif etdi.

Almaniyanın nümayəndəsi Haaqa konfransında qəti şəkilde tərəfəsilə əleyhinə çıxdı. Almaniyanın inadkarlığı nəticəsində konfrans tərəfəsilə bağlı heç bir qərar qəbul etmədi. Konfransın qətnaməsində deyilirdi ki, bütün dövlətlərin silahların ixtisarı məsələsinə ciddi yanaşması zəruridir.

1908-ci ilin yayında Almaniya və Böyük Britaniya imperatorlarının Kronberqdə görüşü oldu. Lakin görüş zamanı Almaniya dəniz silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair İngiltərənin təkliflərini qəbul etmədi. 1908-ci ilin sonunda Almaniyannın kansleri bildirdi ki, Almaniya yeni gəmilərin istehsalını dayandırıra bilər, lakin əvəzində İngiltərə Rusiya və Fransa ilə əlaqələrini kəsməlidir. İngiltərə Almaniyannın təklifini rədd etdi. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Almaniyada istehsal edilən bir gəmiyə iki yeni gəmi ilə cayab verəcək.

Antanta ilə Üçlər ittifaqı arasında Yaxın Şərqdə nüfuz uğrunda rəqabət güclənmişdi. Bağdad dəmiryolunu çəkmək hüququ alan Almaniyannın Osmanlı imperiyasında mövqeleri möhkəmləndi. Osmanlı sultani Almaniyadan köməyindən imperiyanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün istifadə etdi.

Osmanlı sultani İngiltərəni imperianın əsas rəqibi sayırdı. Rusyanın isə Türkiyədə mövqeleri zəifləmişdi. Balkan yarımadasında Avstriya-Rusya rəqabəti qalırdı. Balkan yarımadası Avstriya-Macaristanın sənayesi üçün böyük satış bazarı idi. Eyni zamanda Balkan xalqlarının Avstriya-Macaristana qarşı narazılılığı artmışdı.

1902-ci ildə Rusiya ilə Bolqaristan arasında hərbi saziş imzalandı. Bu saziş Avstriyaya və Ruminiyaya qarşı yönəlmışdı. Rusiya Bolqaristanın ərazi bütövlüyünün qorunmasına kömək etməli idi. Avstriya-Macaristanın Bolqaristana hücumu zamanı Rusiya ona hərbi yardım göstərməli idi.

Serbiyada Avstriya-Macaristana qarşı mübarizə Bolqaristana nisbotən daha güclü idi. Avstriya-Macaristan Serbiyanın iqtisadi və hərbi potensialının artmasına mane olurdu. 1903-cü ildə Serbiyada dövlət çevrilişi həyata keçirildi və hakimiyətə

Rusiyaya meyl edən Qarageorgi sülaləsi gəldi. Rusiya Avstriyaya qarşı mübarizədə Serbiyaya yardım edirdi.

1906-ci ilin əvvəlində Avstriya-Macaristan Serbiyadan idxlən məhsullar üçün gömrüyü artırdı. Serbiyanın dənizə birbaşa çıxışı olmadığına görə Avstriya ərazisindən həm də tranzit kimi istifadə edirdi. Ona görə Avstriyanın siyasəti Serbiyada iqtisadi vəziyyətin çətinləşməsinə səbəb oldu.

Serbiya Türkiyə ilə müqavilə bağladı və öz məhsullarını Salonik limanı vasitəsilə ixrac etmək imkanı qazandı. Rusyanın köməyi ilə Serbiya Fransadan kredit aldı. Fransa Avstriyanın və Almanyanın Balkan yarımadasında mövqelərinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. Avstriya-Macaristan çalışırkı ki, Serbiya imperiya ərazisində yaşayış cənub slavyanlarının milli-azadlıq uğrunda mübarizəsinə yardım etməsin, Bolqarıstanla gömrük ittifaqını ləğv etsin, başqa ölkələrdən silah və kredit almasın. Lakin Serbiya Avstriya imperiyasında yaşayış cənub slavyanlarına yardımı davam etdirirdi. Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı Avstriya-Macaristanda siyasi vəziyyətə böyük təsir göstərdi.

Avstriya-Macaristana rəhbərliyi monarxiyanı qoruyub saxlamaq və ehalinin diqqətini daxili problemlərdən yayındırmaq məqsədilə Bosniya və Herseqovinanı ilhaq etmək qərarına gəldi. 1878-ci ildə olmuş Berlin konqresinin qərarı ilə Bosniyanı Avstriya-Macaristan ordusu işğal etmişdi, lakin formal şəkildə Bosniya Osmanlı imperiyasının tərkibində qalmışdı. Avstriya Bosniyanın ilhaqından sonra Serbiyanı işğal etmək fikrində idi. İtalya Balkan yarımadasında Avstriyanın mövqeyinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. Avstriya İtaliyanın müqavimətini aradan qaldırmaq üçün ona qarşı müharibə planı hazırlayırdı. Avstriya-Macaristan bu yolla həm də İtaliyanın Avstriyaya qarşı ərazi iddialarına son qoymaq niyyətində idi.

1903-cü ildə Almaniya ilə Türkiyə arasında Bağdad dəmiryolunun çəkilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Lakin Bağdad dəmiryolunu çəkmək üçün «Alman bankı»nın maliyyə vəsaiti çatmadı. 1905-ci ilin martında Türkiyə hökuməti idxlən gömrüyünü artırdı. İngiltərə Osmanlı imperiyasında Almanyanın mövqelərinin möhkəmlənməsindən narahat idi. İngiltərə dəmir-

yo-lunun Bağdaddan İran körfəzinə qədər Almaniya tərəfindən çəkilməsini istəmirdi. Almaniya isə Bağdad dəmiryolunun çəkilməsində İngiltərənin iştirakının əleyhinə idi.

Rusiya Balkan yarımadasında sabitliyin qorunmasına maraqlı idi və Balkan dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlanmasını istəmirdi. Avstriyanın Balkan yarımadası ilə bağlı planları Rusiyani narahat edirdi. 1907-ci ilin sentyabrında Rusyanın xarici işlər naziri Vyanaya səfər etdi. Avstriya-Macaristana rəhbərliyi bəyan etdi ki, Rusyanın mövqeyini başa düşür və onunla əməkdaşlıq etməyə hazırlıdır. Lakin Avstriyanın Makedoniya ərazisində dəmiryolu çəkmək üçün Türkiyə ilə danışıqlar aparması Rusyanın narahatlığına səbəb oldu.

Rusiya Albaniya limanlarından birini Dunay çayının sahilini birləşdirən dəmiryolu çəkmək niyyətində idi. Bu dəmiryolu Serbiyanın dənizə çıxışını təmin edə və onun Avstriyadan asılılığını azalda bilərdi. Ona görə Dunay-Adriatik dəmiryolu layihəsi Avstriyanın mənafeyinə zidd idi. İtalya Balkan yarımadasında Avstriya-Macaristandan əsas rəqiblərindən biri idi və Rusyanın mövqeyini müdafiə edirdi.

Rusiya ilə Avstriya-Macaristana arasında ziddiyatların keşkinləşməsi İngiltərənin mənafeyinə uyğun idi. 1908-ci ilin martında İngiltərə böyük dövlətlərə müraciət göndərdi ki, birlikdə Osmanlı sultanından Makedoniyada islahatlar keçirməyi tələb etsinlər. İngiltərə Makedoniya məsələsində Rusiya ilə eyni mövqedən çıxış edirdi. İngiltərənin əsas məqsədlərindən biri Rusyanın köməyi ilə Türkiyənin Almaniya ilə əlaqələrini zeiflətmək idi.

Almaniya və Avstriya-Macaristan İngiltərənin Makedoniyada islahatlar keçirilməsinə dair layihəsini qəbul etmədi. 1908-ci ilin iyununda Reveldə Rusya imperatoru II Nikolayın VII Eduardla görüşü zamanı Makedoniya məsəlesi geniş müzakirə edildi, lakin heç bir qərar qəbul edilmədi.

1908-ci ilin yayında Türkiyədə baş vermiş gənc türklər inqilabi Avropa siyasətinə böyük təsir göstərdi. İngilabın əsas vəzifələrindən biri Türkiyənin yarımmüstəmləkə vəziyyətinə son qoyması idi. 1908-ci ilin iyulun 24-də Türkiyənin konstitusiyası

bərpa edildi. Gənc türklər inqilabı Qərb dövlətlərinin və Rusyanın narahatlılığını səbəb oldu.

İngiltərə Türkiyədə qurulmuş yeni hökuməti tanıdı və ona maliyyə yardımını etməyə hazır olduğunu bildirdi. Avstriya-Macaristan isə yaranmış şəraitdən Bosniyanı işgal etmək üçün istifadə etdi. Avstriya-Macaristan hesab edirdi ki, Türkiyə İngiltərənin köməyi ilə Bosniyanın geri qaytarılmasını tələb edə bilər. Avstriyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, Türkiyə və Rusiya Bosniyanın ilhaqına mane olmaq iqtidarından deyil.

1908-ci ilin oktyabrın 5-də Bolqaristan hökuməti ölkəni müstəqil dövlət elan etdi və onun Osmanlı imperiyasından asılılığı ləğv edildi. Avstriya çalışırkı ki, Türkiyənin diqqəti Bolqaristana yönəlsin. Rusiya Qara dəniz boğazlarının rejiminin dəyişdirilməsi şərti ilə Bosniyanın Avstriyaya ilhaq edilməsinin əleyhinə deyildi. Rusiya hesab edirdi ki, Balkan yarımadasındaki ərazi dəyişiklikləri beynəlxalq konfransda təsdiq edilməlidir. Ona görə Rusiya imperatoru II Nikolay bildirdi ki, Bosniyanın Avstriya-Macaristan tərəfindən işgalinə etiraz edir.

Rusiya hökuməti Türkiyə ilə Bolqaristan arasında ziddiyətlərin zəifləməsinə çalışırkı. Rusiya Qara dəniz boğazlarının rejiminə dair Türkiyə ilə ikitərəfli müqavilə bağlamaq fikrində idi.

1908-ci ilin oktyabrın 3-də Avstriya-Macaristanın Parisdəki səfiri Fransanın prezidentinə məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, Avstriya-Macaristan Bosniyanı ilhaq etməyə hazırlaşır və Rusiya, Almaniya və İtalya Bosniyanın ilhaqına etiraz etmir.

1908-ci ilin oktyabrın 5-də Avstriya-Macaristanın imperatoru Bosniyanın ilhaq edilməsi haqqında fərman imzaladı. Oktyabrın 6-da Avstriya-Macaristan hökuməti qismən səfərbərlik elan etdi. Almaniya Avstriyanın hərəkətinə etiraz etmedi. İtalya isə Avstriya-Macaristana narazılığını bildirdi.

Rusyanın xarici işlər naziri Parisə səfər edib Fransalı həmkarı ilə görüşdü və beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi. Fransa bu təklifi bəyəndi, eyni zamanda konfransın programını İngiltərə ilə razlaşdırmağın zəruri olduğunu bildirdi. Digər tərəfdən, Fransa hökuməti bildirdi ki, Avstriya-

Macaristanın Bosniyanı ilhaq etmək haqqında qərarına hörmətlə yanaşır. Fransa çalışırkı ki, Almaniya Mərakeş məsələsində ona güzəşt etsin.

1908-ci il oktyabrın 8-də Rusiya hökuməti bildirdi ki, Avstriya-Macaristanın aksiyası Berlin müqaviləsinə (1878) ziddir və həmin müqaviləni imzalamış dövlətlərin iştirakı ilə müzakirə edilməlidir. Oktyabrın 9-da Rusyanın xarici işlər naziri Londona gəldi. İngiltərə hökuməti bildirmişdi ki, Bosniyanın Avstriya-Macaristan tərəfindən ilhaqını tanımayacaq. İngiltərə hökuməti Rusyanın beynəlxalq konfrans keçirmək təklifi ilə razılaşdı. İngiltərə Qara dəniz boğazlarının rejiminə yenidən baxılması haqqında Rusyanın təklifini müdafiə etmədi. İngiltərə Türkiyədə Almanyanın mövqelərini zəiflətməyə çalışırkı. Türkiyə hökuməti bildirmişdi ki, Qara dəniz boğazlarına dair Rusyanın təkliflərini heç zaman qəbul etməyəcək.

Bosniyanın ilhaqi ilə əlaqədar Türkiyə Avstriya-Macaristana etirazını bildirdi. Antanta ölkələri Türkiyəni müdafiə edirdi. Avstriya-Macaristan Türkiyəyə qarşı mübarizədə Bolqaristana kömək edirdi. 1909-cu ilin yanvarın 11-də Avstriya-Macaristan Bolqaristana hərbi saziş imzalamağı təklif etdi. Saziş layihəsinə görə Avstriya-Serbiya müharibəsi zamanı Bolqaristan, Türkiyə-Bolqaristan müharibəsi zamanı Avstriya bitərəf qalmalı idi. Tərəflərdən birinin eyni vaxtda iki dövlətlə müharibəsi zamanı digər tərəf ona hərbi yardım göstərməli idi. Avstriya-Macaristan çalışırkı ki, Türkiyə Bosniyanın ilhaqı ilə barışın və Antanta ölkələri ilə əməkdaşlıq etməsin.

Serbiya və Çernoqoriya Avstriyanın Bosniyanı ilhaq etməsinə öz narazılığını bildirdi. Serbiyada Avstriya əleyhina nümayişlər keçirildi, Çernoqoriyada isə ümumi səfərbərlik elan edildi. Rusiya hökuməti Serbiyaya ehtiyatlı olmayı və Avstriya ilə ziddiyətləri kəskinləşdirməyi tövsiyə etdi. Rusiya Yaponiya ilə müharibədən sonra hələ hərbi potensialını bərpa etməmişdi və Serbiyaya hərbi yardım etmək imkanı məhdud idi. İngiltərə hökuməti bildirdi ki, Serbiyaya diplomatik yardım edəcək. Türkiyə hökuməti Serbiyanın ittifaq yaratmaq təkliflərini qəbul etmedi. 1908-ci ilin noyabrında Avstriya-Macaristan bildirdi ki, Bosniya məsələsinin beynəlxalq konfransda müzakirə edilməsinə

razi deyil və bu məsələ Avstriya ilə Türkiyə arasında ikitərəfli danişqılar yolu ilə həll edilməlidir.

Almaniya Avstriya-Macaristanı müdafiə edirdi. Almaniya höküməti bildirdi ki, Rusyanın beynəlxalq aləmdə uğursuzluqları İngiltərəyə meyl etməsinin nəticəsidir. Almanyanın əsas məqsədi Rusyanı Antantanın ayırmaya idi. 1909-cu ilin yanvarında Almaniya bildirdi ki, Avstriya ilə Serbiya arasındaki münaqişəyə Rusyanın müdaxiləsi zamanı Avstriyaya hərbi yardım edəcək.

Rusiya Bolqaristanla Türkiyə arasında münaqişənin tənzimlənməsinə kömək etdi. Belə ki, Bolqaristan Türkiyəyə 82 milyon frank kompensasiya verməli idi. Rusiya Türkiyəyə 125 milyon frank pul verdi və xahiş etdi ki, daha Bolqaristandan pul istəməsin. Türkiyə Rusyanın təklifi ilə razılaşdı.

1909-cu ilin fevralın 26-da Türkiyə ilə Avstriya-Macaristan arasında saziş imzalandı. Sazişə görə Avstriya Türkiyəyə 2,5 milyon funt-sterling pul verdi və Türkiyə Bosniyaya olan iddialarından imtina etdi. Avstriya-Macaristan Türkiyənin idxlə gömrüyünü artırması ilə razılaşdı və gələcəkdə kapitulyasiya rejiminin ləğvinə etiraz etməyəcəyini bildirdi.

1909-cu ilin fevralın 20-də Avstriya bildirdi ki, bir aydan sonra Serbiyaya qarşı müharibəyə başlayacaq. Avstriya və Almaniya bu yolla Balkan yarımadasında Rusyanın təsirini zəiflətmək fikrində idi. Rusyanın məsləhəti əsasında 1909-cu ilin martında Serbiya bildirdi ki, Bosniyanın Avstriya tərəfindən ilhaqını tanır və heç bir kompensasiya istəmir.

XX əsrin əvvəllerində Fransa-Almaniya ziddiyyətləri kəskinləşdi. Avropada dəmir filizi və kömür uğrunda, Afrikada müstəmləkələr uğrunda mübarizə Fransa-Almaniya münasibətlərinin daha da pisləşməsinə səbəb oldu. Ağır sənayenin inkişafı ilə bağlı filiz idxləlinə tələbat artmışdı. Almaniya dəmir filizini İsviçrədən, İspaniyadan və Fransadan alırdı. 1909-1914-cü illərdə Fransanın dağ-mədən sənayesində alman kapitalının mövqeləri möhkəmlənmişdi. Almaniya inhisarları Lotaringyanın Fransaya məxsus olan hissəsində filiz mədənlərinin eksəriyyətini və bir sıra Fransa müəssisələrinin səhmlərini almışdı. Almaniya yaranmış şəraitdən Lotaringyanın Fransada qəlan hissəsini ələ

keçirmək üçün istifadə edirdi. Almaniya höküməti bu yolla həmdə Elzasda və Lotaringyanın ona məxsus olan hissəsində mərkəzdənqəçmə meyllerinin qarşısını almağa çalışırdı. Almaniya Fransa ilə ziddiyyətləri mühabibə yolu ilə həll etmək niyyətində idi.

Almanyanın iqtisadi müdaxiləsi Fransanın narahatlığını və ona nifrətini artırırdı. Fransa bazarında alman məhsullarının rəqabətindən Fransa inhisarları nəzəri idi. Fransa Elzas və Lotaringyanı qaytarmaq və Saar kömür hövzəsini ələ keçirmək istəyirdi. Sürətlə silahlı olma Fransada ağır sənayenin inkişafına kömək etdi. Mərakeşdə Fransa-Almaniya rəqabəti davam etdi. Mərakeş həmdə dəmir filizi ilə Almanyanın diqqətini cəlb etdi. Ona görə Almanya Mərakeş hökümətindən ölkənin filiz yataqlarını istismar etmek üçün konsessiyalar almışdı.

Almaniya inhisarları Mərakeşdə Fransa şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyə çalışırdılar. Almaniya bankları Mərakeşdə Fransa bankları ilə əməkdaşlığın əvəzində Almanyanın həmin ölkəyə olan siyasi iddialarından imtina etməsinə hazır olmasından bəhs edildilər.

Mərakeşdə Fransa və İspaniyahın mövqeləri daha güclü idi. Mərakeş ərazisinin bir hissəsi xariç vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi adı ilə Fransa qoşunları tərəfindən işgal edilmişdi. Mərakeş sultanının Fransa ilə geniş əməkdaşlıq siyaseti ölkədə hakim dairələrin bir qisminin narazılığına səbəb oldu. Sultanın qardaşı 1908-ci ilin iyunundan öz silahlı dəstəsi ilə Fets şəhərini ələ keçirdi, onu Almaniya müdafiə etdi. 1908-ci ilin dekabrında Fransa Mərakeşin yeni sultanını tanıdı. 1909-cu ilin fevralında Berlində Fransa ilə Almaniya arasında imzalanmış sazişə görə tərəflər Alxesiras konfransının qərarlarına əməl etməli və Mərakeşin suverenliyinə və orada bir-birinin mənafələrinə hörmətlə yanaşmali idi. Fransa Almanyanın Mərakeşlə iqtisadi əməkdaşlığına mane olmamalı idi. Almanyanın Konqoda birgə müəssisələr yaratmağa dair təklifini Fransa qəbul etmedi.

1911-ci ilin aprelində Almaniya Fransaya birlikdə Kamerunu Konqo ilə birləşdirən dəməriyolu çəkməyi təklif etdi. İyun ayında Fransa höküməti Almanyanın təklifini rədd etdi.

Almaniya eyni vaxtda Antantaya daxil olan bütün ölkələrlə münasibətlərinin pişləşməsini istəmirdi.

1909-cu ilin yazında Almaniya höküməti İngiltərə ilə münasibətlərə dair program hazırladı. Almaniya gəmi istehsalının möhdudlaşdırılması haqqında İngiltərə ilə müqavilə bağlamağa hazır idi, lakin əvəzində İngiltərə onunla ittifaq müqaviləsi və ya bitərəflik haqqında müqavilə bağlamalı idi. İngiltərə bu təklifi qəbul etsəydi Almaniya ilə Rusiya və Fransa arasında müharibə zamanı İngiltərə öz müttəfiqlərinə kömək etməməli idi. Lakin İngiltərə Almaniyanın təklifini qəbul etmədi. Ona görə Almaniya Rusiyani Antantanın ayırmaq uğurunda mübarizəyə başladı.

Rusya öz növbəsində Üçlər ittifaqını zəiflətməyə çalışırdı. İtaliya ilə Avstriya-Macaristanın münasibətləri gərgin idi. İtaliya Çernogoriya və Albaniyanı işgal etmək fikrində idi. Avstriya-Macaristan isə Balkan yarmadasında İtaliyanın mövqelərinin möhkəmlənməsini qəti şəkildə istəmirdi. Bosniya böhran zamanı Avstriyanın hərəkətləri Rusiya və İtaliyanın yaxınlaşmasına şərait yaratdı. 1909-cu ilin oktyabrın 24-də Rusiya ilə İtaliya arasında Rakonci müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər Balkan yarmadasında mövcud vəziyyətin saxlanmasına çalışmalı idi. İtaliya Qara dəniz boğazları ilə bağlı məsələdə Rusiyaya kömək etməli idi. Rusiya Afrikanın şimalında yerləşən Tripolitaniya və Kirenaikanın İtaliya tərəfindən işğalına etiraz etmədiyini bildirdi.

İranda 1905-1911-ci illər inqilabı beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərmışdı. Rusya və İngiltərə inqilaba qarşı mübarizədə İran hökümətinə kömək edirdi. Cənki, inqilab həmdə xarici əsarətə qarsı yönəlmüşdi. İranda əhalisi İngiltərə və Rusiyadan idxlər məhsulları almaqdan imtina edirdi.

1901-ci ilin mayında İngiltərə inhisarlarından biri İran ərazisində neft mədənlərindən istifadə etmək üçün konsessiya almışdı. Konsessiyani icra etmək üçün 1901-ci ildə yaradılmış təşkilat 1909-cu ildən "İngiltərə-İran neft şirkəti" adlanırdı. İngiltərə şirkətinə verilən konsessiya Cənubi Azərbaycanda yerləşən mədənlərə şəmil edilməmişdi. İngiləbi hörəkatın güclənməst 1907-ci ildə İngiltərəni İranda qoşunlarının sayını ar-

turmağa məcbur etdi. İran limanlarına İngiltərə hərbi gəmilər göndərdi.

1908-ci ilin iyununda İran şahı Rusiya və İngiltərə hökümətlərinin razılığı ilə parlamenti buraxdı. Rusiya Ənzəl limanına hərbi gəmilər göndərdi. 1909-cu ildə Rusiya qoşunları Təbrizə gəldi. Təbriz, Rəşt və Qəzvində Rusiya qoşunlarının köməyi ilə üsyənlər yatırıldı. 1911-ci ilin sonunda İran inqilabı xarici müdaxiləçilərin köməyi sayəsində meğlubiyətlə qurtardı. 1912-ci ilin martın 20-də İran höküməti 1907-ci il Rusiya-İngiltərə sazişini tanıdığını bildirdi.

İngiltərə və Rusiya İranla Almaniya arasında əlaqələrin genişlənməsini istəmirdi. Onlar İran hökümətindən Almaniya şirkətlərinə ölkədə konsessiya verməməyi tələb etdilər. Almaniya İngiltərə və Rusiyaya danişqıllara başlamağı təklif etdi.

1910-cu ilin noyabrında Potsdamda Rusya və Almaniya imperatorlarının görüşü oldu. Rusya imperatoru II Nikolay Almaniya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Rusya istəyirdi ki, Almaniya Rusiya ilə Avstriya arasında vəsitəcəlik etsin. Almaniyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, Rusya Almaniyanın İranla əlaqələrinə mane olmamalıdır. Rusya çalışırdı ki, Almaniya İranın şimalında dəmiryolu, şose yolları və teleqraf xətləri çəkmək üçün konsessiya əldə etməyə çalışmasın. Rusya höküməti bildirdi ki, Almaniyanın İranla iqtisadi əlaqələrinə mane olmayıcaq.

1910-cu ilin noyabrın 15-də Almaniya höküməti Peterburqdakı səfirə Rusya ilə imzalanmalı olan sazişin layihəsini göndərdi. Layihədə deyilirdi ki, Almaniya Avstriya-Macaristanın işgalçılıq siyasetini müdafiə etməyəcək. Əvəzində Rusiya İngiltərəyə Almaniyaya qarşı mübarizədə kömək etməməli idi. Layihənin məzmunu Rusyanın mənafeyinə zidd idi. Ona görə Rusyanın xarici işlər naziri dekabrın 4-də bildirdi ki, Almaniyanın təkliflərini qəbul etmir. 1911-ci ilin avqustunda Rusya ilə Almaniya arasında Türkiye və İran məsələləri ilə bağlı saziş imzalandı. Almaniya Rusyanın İranda xüsusi mənafelərini tamdı. Saziş görə Almaniya İranın şimalında nəqliyyat və rabitə konsessiyaları əldə etməyə çalışmamalı idi. Rusya öz növbəsində Bağdad dəmiryolunun çəkilməsinə mane olmamalı idi. Rusiya

bildirdi ki, Bağdad dəmiryolunun Tehrana qədər çekilməsinə kömək edəcək.

1911-ci ilin yazında başlanmış yeni Mərakeş böhranı Almaniya ilə Fransa arasında gərginliyin artmasına səbəb oldu. 1911-ci ilin mayında Mərakeşin paytaxtı Fets şəhəri Fransa ordusu tərəfindən işğal edildi. Mərakeş ərazisinə İspaniya da qoşun göndərdi.

1911-ci ilin iyulun 1-də Mərakeşin Aqadir limanına Almaniyadan iki hərbi gəmisi gəldi. Almaniyadan aksiyası Fransanı narahat etdi. 1911-ci ilin iyulun 9-da Berlində Almaniyadan xarici işlər naziri ilə Fransa səfirinin görüşü zamanı Mərakeş böhranı müzakirə edildi.

1911-ci ilin iyulun 15-də Almaniya Fransadan Konqonu ona verməyi tələb etdi. Fransa bu təklifi qəbul etmədi. Ingiltərə Mərakeşin qərbində Almaniyadan mövqelərinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. 1911-ci ilin noyabrında imzalanmış Fransa-Almaniya sazişinə görə Almaniya Mərakeş üzərində Fransanın protektoratını tanıdı, əvəzində Konqonun bir hissəsi Almaniyaya verildi.

Rusiya Mərakeş böhranının dinc yolla həlline çalışırı. Çünkü, Mərakeşdən ötrü Fransanın Almaniyaya qarşı müharibəyə başlamasını istəmirdi. Digər tərəfdən, 1911-ci ilin avqustun 31-də Rusiya bildirdi ki, Almaniyaya qarşı müharibə zamanı Fransaya kömək edəcək.

İtalya Şimali Afrikada yerləşən Tripolitaniya və Kirenaikanı işğal etmək istəyirdi. İtalya Aralıq dənizində mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. Fransa və Rusiya Tripolitaniya və Kirenaikanın İtalya tərəfindən işğalının əleyhinə deyildi. İtalya hesab edirdi ki, onun Türkiyə ilə müharibəsi zamanı Almaniya və Avstriya bitərəf qalacaq.

Mərakeş böhranı İtaliyanın Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamasına şərait yaratdı. 1911-ci ilin sentyabrın 28-də İtalya höküməti Türkiyəyə nota göndərdi. Notada deyilirdi ki, Türkiyə İtaliyanın Tripolitaniya və Kirenaika ilə əlaqələrinə mane olur. Türkiyə Şimali Afrikada yerləşən vilayətlərin İtalya tərəfindən işğalına mane olmamalı idi. Türkiyə İtaliyanın tələblərini rədd

etdi. 1911-ci ilin sentyabrın 29-da İtalya Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı.

Vilayətlərin əhalisi İtalya qoşunlarına ciddi müqavimət göstərirdi. Türkiyə İtaliyanın sülh şərtlərini qəbul etmək fikrində deyildi. İtalya Türkiyəni sülhə məcbur etmək üçün Dardanel boğazına donanma göndərdi. İtaliyanın bu hərəkəti Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın ciddi narazılığına səbəb oldu. Avstriya-Macaristan qorxurdu ki, İtalya vəziyyətdən istifadə edib Albaniyanı işğal edər.

Rusiya Balkan dövlətlərinin Avstriyaya qarşı ittifaqda birləşməsinə və Türkiyənin də həmin ittifaqa qoşulmasına çalışırı. İtalya-Türkiyə müharibəsi ilə bağlı Osmanlı imperiyasına Almaniyadan təsiri zəiflədi. Rusiya istəyirdi ki, Türkiyə Qara dəniz boğazlarından Rusiya hərbi gəmilərinin keçməsinə icazə versin.

İtalya-Türkiyə müharibəsi zamanı boğazların bağlanması Rusiyanın xarici ticarətinin həcminin azalmasına səbəb oldu. 1911-ci ilin oktyabrın 12-də Rusiyanın İstanbuldakı səfiri Türkiyə ilə saziş layihəsini Türkiyə hökümətinə təqdim etdi. Lakin Ingiltərə höküməti bildirdi ki, Qara dəniz boğazlarından Rusiya hərbi gəmilərinin keçməsinin əleyhinədir.

1912-ci ilin fevralında Berlinde Ingiltərənin hərbi naziri ilə Almaniya kanslerinin görüşü zamanı bitərəflik haqqında saziş məsələsi müzakirə edildi. Almaniya bitərəflik və müstəmləkə məsələləri ilə bağlı saziş imzalamağı təklif etdi və bildirdi ki, əvəzində yeni hərbi gəmilərin inşası bir il təxirə salınacaq. Ingiltərə Almaniyadan təklifini qəbul etmədi.

1912-ci ilin payızında Ingiltərə ilə Fransa arasında hərbidən saziş imzalandı. Saziş görə Ingiltərə donanması Fransanın qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməli, Fransa donanması isə Aralıq dənizində Ingiltərənin mənafələrinin qorunmasında iştirak etməli idi.

XX əsrin əvvəllərində Balkan dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəsi gücləndi. Rusiya Balkan dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı ittifaq yaratmasına çalışırı. Rusiya hesab edirdi ki, Balkan ittifaqı Almaniya və Avstriyanın Balkan yarımadasına müdaxiləsinin qarşısını alacaq. Rusiya çalışırı ki,

Balkan ittifaqına Türkiye də qoşulsun. Lakin Türkiye Balkan ittifaqına qoşulmaq fikrində deyildi.

Almaniya və Bolqaristan Türkiyənin Balkan dövlətləri ilə ittifaq yaratmasının əleyhinə idi. Bolqaristan Makedoniya və Frakiya üzərində Türkiye ağalığının ləğv edilməsində maraqlı idi. Balkan yarımadasında Rusyanın Avstriya-Macaristana qarşı əsas müttəfiqi Serbiya idi. Bolqaristan və Yunanistanın iştirakı ilə Avstriyaya qarşı ittifaq yaratmaq çətin idi. Ona görə Rusiya Balkan ölkələrinin Türkiyəyə qarşı birləşməsini daha real sayırdı.

Balkan dövlətləri arasındaki ziddiyətlər onların birləşməsinə mane olurdu. Bolqaristan, Serbiya və Yunanistan Makedoniyanı özünə tabe etmək fikrində idi. Bu dövlətlər arasında Makedoniyanın bölündürülməsi haqqında sazişin bağlanması asan məsələ deyildi. Serbiya Albaniyanı işgal etməyə çalışırkı ki, dənizə çıxışı olsun. Avstriya-Macaristan isə Albaniyanın Serbiya tərəfindən işgalinin əleyhinə idi. Albaniyanı işgal etmək istəyən dövlətlərdən biri İtalya idi. İtalya isə Avstriya-Macaristanın müttəfiqi idi.

İtalya-Türkiyə müharibəsi Balkan dövlətlərinin yaxınlaşmasına şərait yaratdı. Bolqaristan Serbiyaya ittifaq haqqında danışqlara başlamağı təklif etdi. Rusiya Balkan ittifaqından Avstriyaya və Almaniyaya qarşı istifadə etmək fikrində idi.

Bolqaristan Makedoniyanın tamamilə ona verilməsini, Serbiya isə bölündürülməsini təklif edirdi. 1911-ci ilin noyabrında Fransa bildirdi ki, Bolqaristanla Serbiya arasında saziş ideyasını müdafiə edir.

1912-ci ilin martında Serbiya ilə Bolqaristan arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər xariçi təhlükə zamanı bir-birinə hərbi yardım etməli idi. Müqavilə həm də böyük dövlətlərdən birinin Balkan yarımadasında Türkiyəyə məxsus olan ərazilərə hücumu zamanı Bolqaristan və Serbiyanın bir-birinə hərbi yardımını nəzərdə tuturdu. Bolqaristanla Serbiya arasında mübahisəli məsələlərin həllinə Rusiya kömək etməli idi. 1912-ci ilin mayında Serbiya ilə Bolqaristan arasında hərbi saziş imzalandı. Saziş görə Türkiyəyə və Avstriyaya qarşı müharibədə Serbiya 150 min, Bolqaristan isə 200 min nəfərlik

qoşunla iştirak etməli idi. İngiltərə və Fransa serb-bolqar müqaviləsini razılıqla qarşılıdı.

1912-ci ilin iyulunda Fransa ilə Rusiya arasında hərbi-dəniz sazişi imzalandı. Sazişə görə Rusiya və Fransanın dəniz qüvvələri müharibə zamanı birlikdə fəaliyyət göstərməli idi. İldə minimum bir dəfə hərbi donanmanın baş qərargah rəislərinin görüşü keçirilməli idi. 1912-ci ilin avqustunda Fransanın baş naziri R.Puankarenin Peterburqa səfəri zamanı Balkan yarımadasında yaranmış vəziyyət müzakirə edildi.

1912-ci ilin mayın 29-da Yunanistanla Bolqaristan arasında imzalanmış müqaviləyə görə tərəflər Türkiyəyə qarşı müharibə zamanı bir-birinə hərbi yardım etməli idi. Avstriya-Macaristan Balkan yarımadasında Rumınıya, Bolqaristan və Türkiyənin iştirakı ilə hərbi blok yaratmağa çalışırkı. Avstriyanın əsas məqsədi Serbiyanı işgal etmək idi. Avstriya-Macaristanın səyləri uğursuz oldu. Çünkü, Bolqaristan Türkiyənin mülklərini, Rumınıya isə Cənubi Dobrucanı ələ keçirmək niyyətində idi.

1912-ci ilin payızında Balkan dövlətləri ilə Türkiye arasında ziddiyətlər kəskinləşdi. Bolqaristan bildirdi ki, Türkiye Makedoniyada əsaslı islahatlar keçirməsə ona qarşı müharibəyə başlayacaq. Lakin Rusiya Bolqaristani və Sebiyanı sakitləşdirməyə çalışırkı. Rusiya çalışırkı ki, Türkiye İtalya ilə sülh müqaviləsi bağlaşın və Qara dəniz boğazlarının normal fəaliyyəti təmin edilsin. Avstriya-Macaristan Balkan dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamasını istəmirdi və bildirdi ki, Balkanlarda istənilən ərazi dəyişikliyi onun razılığı əsasında həyata keçirilməlidir. 1912-ci ilin oktyabrın 8-də Rusiya və Avstriya-Macaristan Balkan dövlətlərinə birgə nota göndərdi. Lakin onların səyləri uğursuz oldu. 1912-ci ilin oktyabrın 9-da Çernoqoriya Türkiyəyə qarşı müharibəyə başladı. 1912-ci ilin oktyabrın 17-də Serbiya, Bolqaristan və Yunanistan Türkiyəyə müharibə elan etdi. Hərbi əməliyyatlarda məğlub olan Türkiye Balkan yarımadasındaki ərazilərin əksəriyyətini itirdi. Bolqaristan ordusu İstanbul üzərinə hücuma hazırlaşırkı.

Rusiya hesab edirdi ki, İstanbulun Bolqaristan qoşunları tərəfindən işğali böyük dövlətlərin boğazlar zonasına hərbi qüvvə göndərməsinə səbəb olacaq. Ona görə Rusiya Bolqaristandan

hücumu dayandırmağı tələb etdi. İngiltərə və Fransa Bolqaristana mane olmaq fikrində deyildi. İngiltərə beynəlxalq nəzarət altında Qara dəniz boğazlarının bitərəfliy haqqında layihə hazırlamışdı.

1912-ci ilin noyabrın 3-də Türkiye böyük dövlətlərdən onunla Balkan ittifaqı arasında vasitəcilik etməsini xahiş etdi. Türkiye ordusuna bolqar qoşunlarının hücumunun qarşısını aldı. Dekabrin 3-də Türkiye ilə Balkan ittifaqı barışq imzaladı.

Avstriya-Macaristan Serbiyanın Adriatik dənizinə çıxış əldə etməsinin əleyhinə idi. Müharibənin əvvəlində Almaniya və Avstriya-Macaristan Türkiyənin qələbəsinə ümid edirdi. Ona görə müharibədə Balkan dövlətlərinin üstünlüyü Almaniyadan və Avstriyanın ciddi narahatlığına səbəb oldu. 1912-ci ilin noyabrında Avstriya-Macaristanda hərbi səfərbərlik keçirildi. Avstriya-Serbiya ilə sərhəddə qoşunlarının sayını artırdı. Almaniya Avstriya-Macaristani Serbiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdi. Almaniya Balkan yarımadasında yaranmış vəziyyətdən dünya müharibəsinə başlamaq üçün istifadə etmək fikrində idi.

Rusiya Serbiyanı müdafiə edirdi, lakin Serbiyanın Avstriya-Macaristana qarşı müharibəyə başlamasının əleyhinə idi. Fransa Serbiyanın Avstriya-Macaristana güzəşt etməsini istəmirdi. Fransa hökuməti bildirdi ki, Rusiyani və Serbiyanı müdafiə etmək üçün Üçlər ittifaqına qarşı müharibəyə qoşulmağa hazırlıdır. Ona görə Fransa Rusiyadan müharibəyə hazırlığı sürətləndirməyi tələb etdi. Rusiya hökuməti mübahisəli məsələlərin bütün böyük dövlətlərin iştiraktı ilə müzakirəsinə tərəfdar idi.

1912-ci ilin noyabrında İngiltərə Balkan yarımadasında- ki vəziyyəti müzakirə etmək üçün beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi. Avstriya-Macaristan İngiltərənin təklifini müdafiə etdi. Avstriya-Macaristan Serbiyadan tələb etdi ki, öz qoşunlarını Albaniya ərazisindən çıxartsın. İngiltərə bildirdi ki, Almaniya və Fransa müharibəyə qoşulsalar, bitərəf qalmayacaq. Almaniya və Avstriya-Macaristan Balkan yarımadası ilə bağlı mübahisəli məsələlərin səfirlərin London konfransında müzakirə edilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Rusyanın təkidi ilə Serbiya Adriatik dənizi sahilinə çıxmışdan imtiha etdi və bildirdi ki, böyük dövlətlərin qərarı ilə razılaşacaq.

1912-ci ilin dekabrında Londonda eyni vaxtda iki beynəlxalq konfrans işə başladı. Konfransın birində Türkiye Balkan dövlətləri ilə danışçılar aparıldı, digər konfransda altı böyük dövlətin nümayəndələri iştirak edirdi. Almaniya və Avstriya-Macaristan Türkiyəni, Antanta ölkələri isə Balkan ittifaqını müdafiə edirdi.

Səfirlərin konfransında dekabrın 17-də Albaniyaya muxtarlıyyət verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Lakin Albaniyanın Türkiyədən asılılığı qalırkı. Albaniya hökumətinin fealiyyətinə böyük dövlətlər nəzarət etməli idi. Səfirlərin konfransında Serbiyanın öz qoşunlarını Albaniya ərazisində çıxartması haqqında qərar qəbul edildi.

1913-cü ilin yanvarında böyük dövlətlər Türkiyədən tələb etdilər ki, Adrianopol Bolqaristana versin. Lakin Türkiye güzəşt etmək niyyətində deyildi. Ona görə 1913-cü ilin fevralın əvvəlində Balkan yarımadasında hərbi əməliyyatlar bərpa olundu. Lakin hərbi əməliyyatlar yənə Türkiyə ordusu üçün uğursuz oldu. Türkiyə sülh danışqlarını bərpa etməyə razı olduğunu bildirdi. 1913-cü ilin aprelin 16-da Türkiye ilə Bolqaristana arasında, aprelin 20-də isə Türkiye ilə Balkan ittifaqına daxil olan digər dövlətlər arasında barışq imzalandı.

Londonda sülh danışqları davam etdirildi. 1913-cü ilin mayın 30-da Türkiye ilə Balkan ittifaqı arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Türkiyə Avropadakı ərazilərinin ekseriyətini qalib dövlətlərə verdi.

Birinci Balkan müharibəsi Avropa siyasetində Üçlər ittifaqının mövqelərini zəiflətdi. Avstriya-Macaristan Bolqaristani Serbiyadan ayırmaga çalışırkı. Bolqaristan Makedoniyanın çox hissəsinin ona verilməsini tələb etdi. Lakin Serbiya onun tələbi ilə razılaşmadı. Bolqaristana Yunanistan arasında münasibətlər gərgin idi. Yunanistan Cənubi Makedoniyanın, Frakiyanın və Salonikin ona verilməsinə çalışırkı. Yunanistanla Serbiya arasında Bolqaristana qarşı birgə mübarizə haqqında danışqlar başlanmışdı. Rusyanın Bolqaristani Serbiya ilə barışdırmaq və bu yolla Balkan ittifaqını saxlamaq cəhdləri uğursuz oldu.

1913-cü ilin iyunun 1-də Serbiya və Yunanistan arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. Ruminiya Birinci balkan müharibəsi zamanı bitərəf qalmışdı. Ona görə Bolqaristandan Cənubi

Dobrucası tələb edirdi. Lakin Ruminiyaya Cənubi Dobrucasın cəmi bir şəhəri verilmişdi. Ruminiya Bolqaristana qarşı yaradılmış Serbiya-Yunanıstan ittifaqına qoşuldu.

Avstriya-Macaristan Bolqaristani Serbiya və Yunanısta-na qarşı mühəribəye sövq edirdi. Avstriya Bolqaristana kredit vəd etmiş və onun ərazi bütövlüyünə təminat vermişdi.

Rusiya Bolqaristannın onunla birlikdə Serbiyaya qarşı ittifaq yaratmaq təklifini qəbul etmədi. Çünkü Avstriyaya qarşı mübarizədə Rusyanın ən etibarlı müttəfiqi Serbiya idi. 1913-cü ilin iyulun 10-da Ruminiya qoşunlarının Bolqaristana ərazisini daxil olması ilə ikinci Balkan mühəribəsi başlandı.

Hərbi əməliyyatlar Bolqaristana ordusu üçün uğurlu olmadı. Avstriya-Macaristan Bolqaristana kömək etmək üçün balkan mühəribəsinə qoşulmağa hazır idi. Lakin Almaniya bildirdi ki, mühəribəyə qoşulsa Avstriyaya kömək etməyəcək. İngiltərə Almanyanın mühəribəyə qoşulduğu halda bitərəf qalmayacağını bildirdi. 1913-cü ilin iyulun əvvəlində Almaniya Avstriya-Macaristannın ikinci Balkan mühəribəsinə qoşulmasının əleyhina olduğunu bildirdi. Avstriya-Macaristan Almanyanın mövqeyi ilə razılışdı. İtaliya da Avstriya-Macaristani Balkan hadisələrinə qarışmasını istəmirdi.

Türkiyə Bolqaristannın ağır vəziyyətindən istifadə etdi. 1913-cü ilin iyulun 16-da Türkiyə Bolqaristana qarşı mühəribəyə başladı. İyulun 20-də Türkiyə ordusu Adrianopola daxil oldu. Rusiyadan fərqli olaraq İngiltərə və Fransa Türkiyəni müdafiə etti.

1913-cü ilin iyulun sonunda Bolqaristana sülh damışılarına hazır olduğunu bildirdi. İyulun 30-da Buxarestdə sülh konfransı işə başladı. Avgustun 10-da Bolqaristana Serbiya və Yunanıstan arasında imzalanmış Buxarest sülhünə görə Makedoniyanın çox hissisi Serbiyaya verildi. Cənubi Makedoniya və Qərbi Frakiyanın bir hissəsi Yunanıstana, Cənubi Dobruca Ruminiyaya verildi. 1913-cü ilin sentyabrın 29-da İstanbulda Türkiyə ilə Bolqaristana arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Adrianopol Türkiyəyə qaytarıldı.

Mühəribədən sonra Rusiya Bolqaristani Serbiya və Ruminiya ilə barışdırmağa və Balkan ittifaqını bərpa etməyə çalışırdı. Avstriya-Macaristan və Almaniya isə Serbiyaya qarşı Türkiyə,

Bolqaristana və Ruminiyanın iştirakı ilə blok yaratmaq istəyirdi. Böyük dövlətlər Balkan ölkələrinə kredit və silah verirdi.

Serbiya Albaniyanın bir hissəsini işgal etdib Adriatik denizino çıxış əldə etmək istəyirdi. 1913-cü ilin yayında səfirlərin London konfransı Albaniyanın statusu haqqında qərar qəbul etdi. Albaniya altı böyük dövlətin təminatı altında müstəqil dövlət elan edildi. 1913-cü ilin oktyabrında Serbiya Albaniya ərazisinin bir hissəsini işgal etdi. Oktyabrin 18-də Avstriya-Macaristan Serbiyadan tələb etdi ki, qoşunlarını Albaniyadan çıxartsın, əksərən də onu mühəribə ilə hədələdi. Rusiya ilə məsləhətləşən Serbiya öz qoşunlarını Albaniya ərazisindən çıxartdı.

1913-cü ilin noyabrında Almaniya ilə Türkiyə arasında imzalanmış sazişə görə Almaniya Türkiyə ordusunun yenidən qurulmasına kömək etməli idi. Almaniyadan Türkiyəyə general L.Sandersin başçılığı ilə 42 zabitdən ibarət hərbi missiya göndərildi. Osmanlı sultanının sərəncamı ilə general L.Sanders İstanbulda yerləşən qoşunların komandanı təyin edildi.

L.Sandersin missiyası Rusyanın narazılığına səbəb oldu. Berlinde Rusiya və Almaniya arasında damışqlar zamanı İstanbula göndərilmiş hərbi missiya ilə bağlı məsələ müzakirə edildi. Lakin Almaniya və Türkiyə bu məsələdə öz mövqeyini dəyişmədi.

Rusiya kömək üçün İngiltərə və Fransaya müraciət etdi. Fransa Türkiyəyə təzyiq etməyə hazır olduğunu bildirdi. Antanta ölkələrinin təzyiqi ilə L.Sanders İstanbuldakı qoşunların komandanı vəzifəsindən azad edildi. Rusiyani ilk növbədə Qara deniz boğazları üçün Almaniya tərəfdən tohlükənin artması narahat etti. Rusiya yaranmış şəraitdən istifadə etib boğazlar zonasını işgal etmək fikrində idi. Ona görə birinci dünya mühəribəsi ərəfəsində bütün böyük dövlətlər kimi Rusiya da hərbi potensialını artırmaqla məşğul idi. Mühəribə ərəfəsində Antanta ilə Üçlər ittifaqı arasında ziddiyyətlər kəskinləşmiş və Avropada siyasi böhran yaranmışdı.

VII FƏSİL

UZAQ ŞƏRQ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ (1901-1914)

Qərb dövlətlərinin müdaxiləsi Çində xalq hərakatının güclənməsinə səbəb oldu. 1898-1899-cu illərdə Şandun, Çjili, Şensi və Mancuriyada silahlı çıxışlar olmuşdu. 1900-cü ilin mayında Çində böyük xalq üsyani başlandı. Üsyana «İxetuan» adlı gizli cəmiyyət başçılıq edirdi. «İxetuan» sözü «sülh və ədalət könüllüləri» mənasını verir. Bu cəmiyyətin əvvəlki adı «İxetsuan» (sülh və ədalət naminə yumruq) idi. Qərb dövlətləri «yumruq» sözünə istinad edib üsyən iştirakçılarını «bokşyorlar» adlandırırdılar.

Üsyənin hərəkətverici qüvvəsini kəndlilər təşkil edirdi. Üsyən həm xarici müdaxiləçilərə, həm də yerli mülkədarlara və idarəetmə orqanlarına qarşı yönəlmüşdi. Üsyən rəhbərlərinin əksəriyyəti ölkəni idarə edən Tcin sülaləsinə sədaqəti ilə fərqlənirdi.

Üsyən 1900-cu ilin may-iyun aylarında Pekində və Tsyantszində başlandı. Çin höküməti xalqın qəzəbinin xaricilərə qarşı yönəlməsində maraqlı idi. İyunun 15-də Pekinin digər ərazilərlə telegraf və poçt rabitəsi kəsilmişdi. İyunun 20-də Pekində Almaniyadan səfiri öldürülmüşdü. Üsyəncilər paytaxtda yerləşən xarici diplomatik nümayəndəliklərin binalarını mühasirəyə almışdı.

Qərb dövlətləri Beyxe çayının hövzəsinə çoxlu hərbi gəmi göndərdi. 2000 nəfərlik dəniz piyadasının Pekinə daxil olmaq cəhdini uğursuz oldu. 1900-cu ilin iyunun 16-da Tsyantszinin kənarında yerləşən Daqu istehkamları hərbi gəmilərdən atəşə tutuldu. İyunun 17-də Daqu istehkamı müdaxiləçilər tərəfindən ələ keçirildi. Ona görə Çin höküməti müdaxiləçi dövlətlərə müharibə elan etdi.

Qərb dövlətləri Çindəki imtiyazlarını itirmək istəmirdilər. Qərb dövlətləri arasındaki ziddiyətlər Çində üsyənin birgə qüvvə ilə yarılmasına mane olurdu. Ingiltərə «bokşyor-

üsyəni»nın yapon qoşunları tərəfindən yarılmasını təklif etmişdi. Ingiltərə Yaponiyanın köməyi ilə Çində Rusyanın mövqelərini zəiflətmək istəyirdi. Ingiltərənin təklifi Yaponiyanın mənafeyinə uyğun idi. Belə ki, Yaponiya Avropa dövlətlərinin icazəsi ilə Pekinə qoşun göndərməkdə maraqlı idi. Rusiya və Almaniya Yaponiyanın Pekinə qoşun göndərməsinin əleyhinə idi. Almaniya çalışırkı ki, Çindəki üsyən alman qoşunlarının köməyi ilə yarılınca və bu yolla onun Çində mövqeyi daha da möhkəmlənsin.

Rusiya və Almaniyadan müqaviməti nəticəsində Ingiltərənin planı qəbul edilmədi. Büyük dövlətlərin Çindəki üsyəni birlikdə yarılması haqqında qərar qəbul edildi. Almaniyadan imperatoru II Vilhelmin təşəbbüsü ilə beynəlxalq silahlı qüvvələrə alınan generalı baş komandan təyin edildi. 20 min nəfərdən ibarət beynəlxalq ekspedisiya korpusu 1900-cu ilin avqustun 14-də Pekinə daxil oldu. Çin höküməti Sian şəhərinə köcdü. 1900-cu ilin oktyabrında Mancuriya rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Şanxayda üsyəncilər yox idi, lakin Qərb dövlətləri oraya da qoşun göndərdilər. Rusiya təklif etdi ki, üsyənin yarılması ilə bağlı bütün xarici dövlətlər Çindən öz qoşunlarını çıxartsın. Rusiya hesab edirdi ki, Çin höküməti Pekinə qayıtmalı və ölkədə asayışı bərpa etməlidir. Rusiya Qərb dövlətlərinə qarşı mübarizədə Çin hökümətinə kömək etməyə hazır idi.

Qərb dövlətləri Rusiyanın təklifini qəbul etmədi. Ingiltərə və Yaponiya mətbuatında Rusiya əleyhinə təbliğat genişləndi. Qərb dövlətləri çalışırdılar ki, Rusiya öz qoşunlarını Mancuriyadan çıxartsın.

1900-cu ilin payızında Çin höküməti ilə müdaxiləçi dövlətlər arasında danışıqlar başlandı və 1901-ci ilin sentyabrın 7-də onların arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Çin 650 milyon manat təzminat ödəməli idi. Üsyənin rəhbərləri Çin höküməti tərəfindən edam edilməli idi. Müqaviləyə görə iki il ərzində Çinə silah ixracı qadağan edildi. Pekində xaricilər yaşayan məhəllə beynəlxalq polis tərəfindən qorunmalı idi. Müqavilənin imzalanmasından sonra xarici qoşunlar Pekini tərk etdi.

Çində Rusiya və Ingiltərənin mövqeləri daha möhkəm idi. Ingiltərədə və Mancuriyada Rusiya əleyhinə geniş təbliğat

aparılırdı. Yaponiya sürətlə silahlanır və Rusiyaya qarşı mühəribəyə hazırlaşırıdı. Yaponiya Çindən aldığı təzminatın çox hissəsini silahlanmaya xərcləmişdi. Yaponiya Sibir dəmiryolunun istifadəyə verilməsinə qədər Rusiyaya qarşı mühəribəyə başlamaq fikrində idi. Eyni zamanda Yaponiya Almanyanın və Fransanın Rusiyani müdafiə etməsindən narahat idi. Yaponiya hesab edirdi ki, İngiltərə Fransa və Almanyanın rus-yapon mühəribəsinə müdaxiləsinin qarşısını ala bilər.

Rusya höküməti Yaponiya ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa cəhd etdi. 1901-ci ilin yanварında Koreya höküməti təklif etdi ki, böyük dövlətlər onun təhlükəsizliyinə təminat versin. Rusyanın Yaponiyadakı səfiri Koreyanın təklifini müdafiə etdi. Lakin Yaponiya bildirdi ki, yalnız Rusiya qoşunlarının Mancuriyadan çıxarılmasından sonra onunla danışıqlara başlayacaq. Bu həm də Yaponianın Mancuriyanı işgal etmək istəməsi ilə bağlı idi.

1901-ci ilin əvvəlində Yaponiya İngiltərəyə təklif etdi ki, Peterburqdə Rusiya-Çin danışıqlarına birlikdə öz etirazlarını bildirsənlər. Lakin İngiltərə onun təklifini qəbul etmədi və bildirdi ki, yalnız Çinə öz etirazını çatdırı biler. Üçlər ittifaqının üzvləri ABŞ, İngiltərə və Yaponianın mövqeyini müdafiə edirdi. Fransa Mancuriyada Rusyanın siyasetinə tərəfdar idi.

Böyük dövlətlərin Rusiyaya qarşı çıxış etməsi Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb oldu. 1901-ci ilin martın 25-də Yaponianın Peterburqdakı səfiri Rusyanın xarici işlər nazırının bildirdi ki, Rusyanın Çinlə gizli saziş imzalaması vəziyyəti daha da kəskinləşdirəcək.

Rusya Yaponianın notasını qəbul etmədi. Rusyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, başqa dövlətlər onun Çinlə münasibətlərinə qarışmamalıdır. Lakin Rusyanın mövqeyi Yaponianı təmin etmədi və 1901-ci ilin aprelin 6-da Yaponiya ikinci dəfə Rusiyaya nota göndərib qoşunlarını Mancuriyadan çıxartmayı ondan tələb etdi. Çin höküməti bildirdi ki, Rusiya ilə saziş imzalamayacaq.

ABŞ Mancuriyada Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə hazır idi. Rusiya bildirdi ki, ABŞ-in Mancuriya ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə etiraz etmir. ABŞ-in dövlət katibi bildirdi ki, Rusiya ilə Çin arasında ABŞ-in mənafələrinə zidd olan müqavilə

imzalanmamalıdır. Rusiya ABŞ-in mövqeyini qəbul etməyə razı olduğunu bildirdi.

Almaniya höküməti dəfələrlə Rusiyaya bildirmişdi ki, Mancuriya onu maraqlandırmır və Uzaq Şərqdə Rusiyaya mane olmayacaq. Almaniya Rusyanın Uzaq Şərqdə mühəribəyə başlamasına çalışırıdı. Almaniya Uzaq Şərqdə Rusiya ilə İngiltərə arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsində maraqlı idi.

İngiltərə höküməti Almanyanın Uzaq Şərq siyasetindən narazı idi. Yaponiya höküməti İngiltərədən onunla birlikdə Rusiyaya qarşı mübarizə aparmağı tələb etdi. İngiltərə isə Koreyanın Yaponiya tərəfindən işğalına kömək etmək niyyətində deyildi.

İngiltərə Uzaq Şərqdə Rusyanın mövqelərinin zəifləməsinə çalışırıdı. Ona görə İngiltərə bir tərəfdən Yaponiya ilə Rusiya arasında mühəribənin başlanmasında maraqlı idi, digər tərəfdən, Rusiyaya qarşı mühəribəda Yaponianın qələbəsinə inanmırıdı.

Lakin İngiltərə Rusiya ilə Yaponiya arasında saziş imzalamaşını da istəmirdi. Ona görə İngiltərəyə Rusiyaya qarşı daha güclü müttəfiq lazımdı ki, belə müttəfiq yalnız Almaniya ola bilərdi. Yaponiya da Almaniya ilə Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmaq istəyirdi. İngiltərə və Yaponiya çalışırıdı ki, Almaniya Rusiya ilə Çin arasında saziş etiraz etsin və Rusiya ilə Yaponiya arasında mühəribə zamanı bitərəf qalsın.

Almaniya höküməti Rusiya ilə Yaponiya arasında razılaşmanın əleyhinə idi. Almaniya Uzaq Şərqdə mühəribənin başlanmasında maraqlı idi. Almaniya çalışırıdı ki, Rusiya silahlı qüvvələrinin əksəriyyətini Uzaq Şərqə aparsın və Rusiya-Fransa ittifaqı zəifləsin. Ona görə Almaniya Rusyanın Çinlə Mancuriya ilə bağlı saziş imzalamasının əleyhinə çıxış etdi. Almaniya höküməti rus-yapon mühəribəsi zamanı bitərəf qalacağını bildirdi.

Fransanın Rusyanın müttəfiqi olması Yaponianı narahat etdi. Mancuriya iqtisadiyyatına həm də Fransa kapital qoymuşdu. Ona görə Yaponiya höküməti İngiltərəyə müraciət etdi. Yaponiya istəyirdi ki, rus-yapon mühəribəsi zamanı İngiltərə Fransanın bitərəfliyini təmin etsin. İngiltərə höküməti əvvəlcə bu məsələdə Almanyanın mövqeyini öyrənməyə çalışdı. İngiltərənin məqsədi rus-yapon mühəribəsi zamanı Fransanın

bitərəfliyini həm də Almaniyanın köməyi ilə təmin etmək idi. Almaniya İngiltərənin teklifini qəbul etmədi. Almaniya Rusiya ilə Yaponiya arasındaki müharibəyə qoşulmaq niyyətində deyildi.

1901-ci ilin martın 15-də Almaniyanın kansleri Fon Byulov reyxstaqdakı çıxışı zamanı bildirdi ki, Çində «açıq qapılar»ın və Çinin ərazi bütövlüyünün qorunması haqqında 1900-cü ilin oktyabrında imzalanmış İngiltərə-Almaniya sazişi Mancuriyaya şamil edilmir. Almaniyanın bəyanatı İngiltərənin narazılığına səbəb oldu.

İngiltərə höküməti Yaponiya ilə danışqlar aparırdı. Yaponiya çalışırdı ki, Rusiyaya qarşı müharibə zamanı İngiltərə ona kömək etsin. 1901-ci ilin martın 16-da İngiltərə höküməti rus-yapon müharibəsi zamanı bitərəf qalacağını bildirdi. İngiltərənin xarici işlər naziri bildirdi ki, beynəlxalq vəziyyətin təsiri ilə onun ölkəsinin siyasetində dəyişiklik edilə bilər. İngiltərə hökümətinin cavabı Yaponiyani qane etmirdi. 1901-ci ilin aprelin 17-də Yaponiya höküməti ikinci dəfə İngiltərəyə müraciət etdi. 1901-ci ilin aprelin 17-də Yaponianın Londondakı səfiri Xayasi bildirdi ki, onun höküməti İngiltərə ilə hər iki tərəfin məriafələrinin müdafiəsini təmin edən daimi sazişin imzalanmasını zəruri sayır. Lakin İngiltərə höküməti yənə Yaponianın teklifini qəbul etmədi.

1901-ci ilin yayında Yaponiya ilə ittifaq məsələsində İngiltərənin mövqeyi dəyişdi. Bu işdə 1901-ci ilin iyulunda Rusyanın Yaponiyaya əməkdaşlıq təklif etməsi mühüm rol oynadı. İyulun 31-də İngiltərənin xarici işlər naziri Yaponianın Londondakı səfirinə bildirdi ki, Yaponiya ilə saziş məsələsini müzakirə etməyə hazırlıdır. 1901-ci ilin avqustun 14-də Yaponiya höküməti İngiltərə ilə danışqlara hazır olduğunu bildirdi. İngiltərə höküməti bildirdi ki, Yaponiya ittifaq müqaviləsinin bağlanmasında daha maraqlıdır və müqavilənin şərtlərini məhz Yaponiyaya təqdim etməlidir.

1901-ci ilin iyununda Yaponiyada qraf Kasuranın başçılığı ilə əksəriyyəti hərbçilərdən ibarət olan yeni hökümət quruldu. Bu hökümət Rusiyaya qarşı İngiltərə ilə ittifaqı zəruri sayırdı, digər tərəfdən, İngiltərənin «parlaq təcrid» siyasetindən imtina etməsinə inanmadı. Ona görə Yaponiya çalışırdı ki, Rusiya ilə

saziş imzalansın və Rusiya Koreyanın Yaponiya tərəfindən işğalı ilə razılaşın.

1901-ci ilin oktyabrın 16-da Yaponianın Londondakı səfiri İngiltərənin xarici işlər nazirinə ittifaq müqaviləsinin şərtlərini təqdim etdi:

1. Koreya və Mancuriya Yaponianın nüfuz dairəsi kimi tanınmalıdır;

2. Tərəflərdən biri eyni vaxtda iki dövlətlə müharibə etdiyi zaman digər tərəf ona hərbi yardım etməli idi;

3. İngiltərə isə Rusiya Koreyanı işgal etmək istəsə Yaponiyaya yardım göstərməli idi.

İngiltərə höküməti Yaponianın təklifi ilə razılaşmadı. 1901-ci ilin noyabrın 6-da İngiltərənin xarici işlər naziri hökümət tərəfindən hazırlanmış müqavilə layihəsi ilə Yaponianın səfirlərini tanış etdi. Layihədə deyilirdi ki, Yaponiya hər hansı bir dövlətin Hindistana hücumu zamanı İngiltərəyə kömək etməlidir. İngiltərəyə diplomatik təzyiq göstərmək məqsədi ilə Yaponiya höküməti Avropa ölkələrinə nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyəti 1901-ci ilin noyabrın 13-də Parisə gəlib Fransanın xarici işlər naziri Delkasse ilə görüşdü. Delkasse Yaponiya ilə Rusyanın barışmasında maraqlı idi, ona görə Yaponiyaya Rusiya ilə saziş imzalaması təklif etdi. Yaponiya höküməti Fransadan kredit istəmədi. Yaponianın nümayəndə heyəti bildirdi ki, Rusiya ilə saziş bağlamaq istəyir və Fransanın vasitəçiliyindən istifadə edəcək. Noyabrın 14-də Yaponianın Londondakı səfiri Parisə gəldi və nümayəndə heyətinə İngiltərə ilə danışqlar haqqında məlumat verdi. Bütün bu aksiyalar İngiltərə hökümətini narahat etməli idi.

1901-ci ilin noyabrın 24-də Yaponianın nümayəndə heyəti Peterburqa gəldi. Rusiya höküməti nümayəndə heyətini yüksək səviyyədə qarşılıdı. Nümayəndə heyəti tələb etdi ki, Rusiya Koreyanı Yaponianın mənafət zonası kimi tanısın. Rusiya höküməti bildirdi ki, Rusiya gəmilərinin Koreya boğazından serbest şəkildə keçməsi tömən edilsə o, Yaponianın Koreyada iqtisadi mənafələrini tanıya bilər.

Rusiya Yaponianın Koreya hökümətinə məsləhətlər verməsinə və hərbi yardım etməsinə razı idi. Rusiya Yaponianın

Koreyadan ona karşı strateji məqsədlərlə istifadə etməsinin əleyhinə idi. Yaponiya da öz növbəsində Mancuriyanı Rusyanın mənafəz zonası kimi tanımlı və Uzaq Şərqdə Rusyanın fəaliyyətinə mane olmamalı idi. Peterburqa Londondan Yaponianın səfiri gəlmışdı ki, İngiltərə ilə danışqlar haqqında nümayəndə heyətinə məlumat versin. Lakin Yaponiya höküməti Rusiya ilə saziş imzalamaq istəmirdi. Yaponiya çalışırdı ki, İngiltərə onun şərtlərini qəbul etsin. 1901-ci ilin dekabrında həm İngiltərə, həm də Yaponiya ittifaq müqaviləsi imzalamaya hazır olduğunu bəyan etdilər.

30 yanvar 1902-ci ildə Londonda İngiltərə ilə Yaponiya arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər Çində və Koreyada bir-birinin mənafelərinə hörmətlə yanaşmalı idi. Tərəflərdən birinin üçüncü dövlətlə müharibəsi zamanı o biri bitərəf qalmalı idi. Müqaviləni imzalamış ölkələrdən biri eyni zamanda iki dövlətlə müharibə etsəydi, digər tərəf ona hərbi yardım etməli idi.

İngiltərə ilə Yaponiya arasında müqavilənin imzalanması Rusyanı narahat etdi. Rusya öz müttəfiqi olan Fransaya İngiltərə-Yaponiya müqaviləsinə qarşı birlikdə çıxış etməyi təklif etdi. 1902-ci ilin martın 20-də Rusya və Fransanın nəşr edilmiş birgə bəyanatında deyildi ki, onlar həm də Uzaq Şərqdə əməkdaşlıq edəcəklər. Lakin bəyannamədə onların Uzaq Şərqdə hərbi əməkdaşlığından bəhs olunmurdur. Rusya höküməti həm də Almaniyaya İngiltərə-Yaponiya ittifaqına qarşı birgə bəyannamə ilə çıxış etməyi təklif etdi. Almaniya Rusyanın təklifini qəbul etmədi.

1901-ci ilin avqustunda Çin höküməti Rusiyaya Mancuriya ilə bağlı danışqlara başlamağı təklif etdi. Rusyanın xarici işlər naziri rus qoşunlarının könüllü şəkildə Mancuriyadan çıxarılmasına törfdar idi. Rusyanın xarici işlər naziri bilirdi ki, Yaponiya mütləq Rusiyaya qarşı müharibəyə başlayacaq. Ona görə Lamzdorf Çinlə müqavilə imzalamığın əleyhinə idi. Yaponiya Çinlə Rusiya arasında müqavilə bağlanması istəmirdi.

Rusya 18 ay müddətində qoşunlarını Çindən çıxartmağa razi idi. Rusya çalışırdı ki, Mancuriyada yalnız Rusiya-Çin bankına konsessiyalar verilsin. İngiltərə, Yaponiya və ABŞ

Rusyanın təklifini etirazla qarşılıdı. 1902-ci ilin fevralında ABŞ bildirdi ki, Rusyanın mövqeyi «açıq qapılar» prinsipinə ziddir.

1902-ci ilin aprelində Rusya ilə Çin arasında saziş imzalandı. Sazişə görə Rusya 18 ay müddətində mərhələlərlə öz qoşunlarını Mancuriyadan çıxartmalı idi. Lakin Mancuriyada sabitliyin pozulması və xarici dövlətlərin müdaxiləsi zamanı Rusiya oradan qoşunların çıxarılmasını dayandırıa bilərdi. Çin Mancuriya ərazisində dəmiryolu çəkmək məsələsini mütləq Rusiya ilə müzakirə etməli idi.

1902-ci ilin payızınadək Rusya öz qoşunlarının bir hissəsini Mancuriyadan çıxartdı. Rusiyada hakim dairələrin bir qismi qoşunların Mancuriyadan çıxarılmasını istəmirdi. Onlar eyni zamanda Koreyaya qoşun göndərilməsini tələb edirdilər.

1903-cü ilin oktyabrında Çin ABŞ və Yaponiya ilə yeni müqavilələr bağladı. Bu müqavilələr Çinin müxtəlisif yerlərində, o cümlədən Mancuriyada beynəlxalq ticarət üçün yeni beynəlxalq məntəqələrin açılmasını nəzərdə tuturdu. Rusya ilə ABŞ və Yaponiya arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. İngiltərə — Rusiya danışqları Yaponianın Rusiyaya qarşı müharibə hazırlığına təkan verdi. 1903-cü ilin avqustunda Yaponiya ilə Rusya arasında danışqlar başlandı. Yaponiya tələb edirdi ki, Rusiya onun Koreya üzərində protektoratını tanın və Mancuriyada bütün millətlər üçün açıq qapılar prinsipinin tətbiqi ilə razılaşın.

1903-cü ilin oktyabrında Rusya höküməti bildirdi ki, Koreya üzərində Yaponianın protektoratını tanımağa hazırlıdır, lakin Rusya gəmiləri Koreya körfəzində sərbəst şəkildə keçməli və Yaponiya Koreyanın şimalında qoşun yerləşdirməmeli idi. Rusiya istəyirdi ki, Yaponiya Mancuriyaya olan iddialarından imtina etsin və Mancuriyanın daxili işlərinə qarışmasın. Yaponiya Rusyanın şərtlərini qəbul etmədi və bildirdi ki, Mancuriyada vəziyyət Rusiya - Yaponiya sazişində öz əksini tapmalıdır.

Rusya Yaponiyaya qarşı müharibəyə hazır deyildi və 1903-cü ilin dekabrın 28-də bildirdi ki, Yaponianın tələblərini qəbul edir. Lakin bu güzəştin əhəmiyyəti olmadı. Çünkü, Yaponianın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq niyyəti qəti idi. 1904-cü ilin fevralın 6-da Yaponiya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi.

1904-cü ilin fevralın 8-dən 9-na keçən gecə Yaponiya müharibə elan etmədən Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Yaponiya donanması Port-Artur və Çemulpo limanlarında dayanmış Rusiya hərbi gəmilərinə hücum etdi..

ABŞ və İngiltərə Yaponianın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasında maraqlı idi və ona iqtisadi yardım göstərirdi. Rusiyaya isə Fransa kömək edirdi. Almaniya bildirdi ki, Rusiya-Yaponiya müharibəsinə qarışmayacaq. Eyni zamanda Almaniya Uzaq Şərqdə müharibənin başlanması razılıqla qarşılıdı. Almaniya bildirdi ki, Avstriya-Macarıstan Balkanlarda Rusyanın mənafeləri üçün təhlükə yaratmayacaq.

Yaponiya müharibəyə işgalçılıq məqsədilə başladığını gizlətmirdi. 1904-cü ilin əvvəlində Yaponianın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. İngiltərə Türkiyədən tələb etmişdi ki, Qara dəniz boğazlarından Rusyanın gəmilərini buraxmasın. 1904-cü ildə ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya 6 %-lə 110 milyon dollar kredit vermişdi. Yaponiya hökuməti krediti gömrük hesabına qaytarmalı idi. 1905-ci ilin martında ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya 4,5 %-lə 150 milyon dollar kredit verdi ki, Yaponiya bunu tütün satışından əldə etdiyi gelirlər hesabına qaytarmalı idi. Yaponianın hərbi xərclərinin 40 %-i xarici yardımə əsaslanırdı. 1905-ci ilin iyulunda Yaponiya ildə 4,5 %-lə qaytarmaq şərti ilə ABŞ və İngiltərədən 150 milyon dollar kredit aldı.

ABŞ və İngiltərə üçün rus-yapon müharibəsi böyük gəlir mənbəyi idi. ABŞ Rusyanın siyasətini Uzaq Şərqdə öz mənafeləri üçün əsas təhlükə mənbəyi sayırdı. Lakin, mənafə üümümliliyi ABŞ-la İngiltərə arasında ziddiyetləri aradan qaldırmadı. Yaponianın siyasəti də ABŞ-in Uzaq Şərqdəki mənafeləri üçün təhlükə yaradırdı.

İngiltərə bitərəf olduğunu bildirdi. Fransa isə Uzaq Şərqdə müharibəyə qoşulmaq, xüsusilə İngiltərəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq istəmirdi.

Lakin yapon diplomatiyası Rusiya ilə Almaniya arasında münasibətlərin kəskinleşməsinə nail olmadı. Ona görə Rusiya hökuməti Yaponiya ilə müharibə zamanı ölkənin qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün narahat deyildi.

1905-ci ilin yanvarın 2-də Port-Artur yaponlar tərəfindən işgal edildi. Yanvarın 9-da Rusiyada inqilab başlandı. Rusyanın iqtisadi və siyasi böhrəni dərinləşdi.

1905-ci ilin birinci yarısında Müqden və Tsusima döyüşlərində Rusiya silahlı qüvvələrinin məglubiyəti tərəflər arasında sülh danışqlarının sürətlənməsinə səbəb oldu. Yaponiya Uzaq Şərqdə Rusiya ərazilərinin bir qismini işgal edə bilərdi. Rusiyada başlanmış inqilab hökumətin müharibəni davam etdirməsinə mane olurdu. Rusyanın müharibəni davam etdirmek imkanı məhdud idi. Yaponiya da sülh müqaviləsinin bağlanmasında maraqlı idi.

1905-ci ilin martında Yaponianın müdafiə naziri Terautsi Tokiodakı ABŞ səfirinə bildirdi ki, Yaponiya müharibənin tezliklə qurtarmasını istəyir. Yaponiya sülh danışqlarında ABŞ-in vasitəcilik etməsində maraqlı idi.

ABŞ Uzaq Şərqdə və Sakit okeanda mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışır, ona görə Rusiya və Yaponianın zəifləməsində maraqlı idi. Rusyanın məglubiyətinə çalışan ABŞ müharibə zamanı Yaponiyaya böyük yardım göstermişdi.

1905-ci ilin martında ABŞ prezidenti T.Ruzvelt Vaşinqton-dakı Rusiya səfiri ilə 'görüşü' zamanı bildirdi ki, Rusiya sülh danışqlarına başlamaq teklifi ile Yaponiyaya müraciət etməlidir. 1905-ci ilin martın 21-də Rusya hökuməti Fransanın nəzərinə çatdırıldı ki, Yaponiya ilə sülh imzalamağa hazırlıdır. Aprelin 5-də Fransanın xarici işlər naziri Yaponianın Parisdəki səfirinə bildirdi ki, sülh danışqlarının başlanmasına kömək edəcək, lakin Yaponiya Rusiya üçün məqbul olmayan bir sıra şərtlərindən imtina etməlidir. Yaponiya hökuməti danışqlara hazır olduğunu bildirdi.

Yaponiya Fransanın təşəbbüsü haqqında ABŞ hökumətinə məlumat verdi və ABŞ prezidentinin sülh danışqlarında vasitəcilik etməsini xahiş etdi. Yaponiya bildirdi ki, ABŞ-in istəyinə uyğun olaraq Mancuriyada «açıq qapılar» prinsipinə əməl edəcək.

Almaniya və İngiltərə Uzaq Şərqdə müharibənin uzanmasına maraqlı idi. Fransa isə rus-yapon müharibəsinin tezliklə qurtarmasını isteyirdi. 1905-ci ilin iyunun 5-də ABŞ prezidenti T.Ruzvelt Rusiya hökumətindən Yaponiya ilə dañışqlar aparmaq

üçün nümayəndə heyəti göndərməyi xahiş etdi. İyunun 7-də Rusiya imperatoru II Nikolay sülh danışqlarına hazır olduğunu bildirdi. ABŞ Çinin sülh danışqlarında iştirakının əleyhinə idi.

1905-ci ilin iyulunda ABŞ-in müdafiə naziri Yaponiyaya səfər etdi. Yaponianın baş naziri bildirdi ki, Filippinin ABŞ tərəfindən işğalına etiraz etmir. 1905-ci ilin iyulun 29-da ABŞ-la Yaponiya arasında imzalanmış saziş görə ABŞ Koreya üzərində Yaponianın protektoratını tanıdı.

1905-ci ilin avqustunda İngiltərə ABŞ-Yaponiya sazişini tanıdığını bildirdi. Avqustun 12-də İngiltərə ilə Yaponiya arasında yeni ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqavilədə deyildirdi ki, tərəflərdən birinin üçüncü dövlətlə mühəribəsi zamanı digər tərəf ona hərbi yardım etməlidir. İngiltərə Koreya üzərində Yaponianın protektoratını tanıdı. Müqavilədə deyildirdi ki, Hindistan xarici müdaxiləyə məruz qaldığı təqdirdə Yaponiya İngiltərəyə hərbi yardım etməlidir.

Koreya höküməti ABŞ-dan onun müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına yardım göstərməyi xahiş etdi. Lakin ABŞ Koreyanın təklifini qəbul etmədi. 1905-ci ilin noyabrın 17-də Yaponiya ilə Koreya arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Koreyanın xarici siyasetinə Yaponiya nəzarət etməli idi.

Rusiya və Yaponiya ABŞ-a nümayəndə heyəti göndərdi. ABŞ prezidenti hər iki ölkənin nümayəndələri ilə görüşdü və onlara sülh müqaviləsinin zəruriliyini izah etdi. 1905-ci ilin avqustun 9-da ABŞ-in Portsmut şəhərində sülh konfransı işə başladı. Danışqlar konfranslar təcrübəsində ilk dəfə olaraq eyni vaxtda həm ingilis, həm də fransız dillərində aparılırdı. Konfrans gərgin diplomatik mübarizə şəraitində keçmişdi, çünki, Rusiya Yaponianın bütün tələblərini qəbul etmək istəmirdi. Danışqlar hərbi əməliyyatlarla eyni vaxtda aparılırdı. 1905-ci ilin iyulunda Yaponiya Saxalin ərazisinə desant çıxartdı. Rusiya bəyan etdi ki, Saxalin məsələsində Yaponiyaya güzəşt etməyəcək. Rusiya sülh konfransının Yaponianın mövqeyi nəticəsində pozulmasında məraqlı idi.

1905-ci ilin avqustun 22-də Rusiya höküməti Portsmuta telegram göndərib nümayəndə heyətinə danışqları dayandırmağı tapşırıdı. Yaponiya Saxalinin tamamilə ona verilməsini və kfülli

miqdarda təzminat istəyirdi. ABŞ Saxalin məsələsində Yaponiya-nın tələbini müdafiə edirdi. Eyni zamanda, təzminatın miqdalarının azaldılmasına çalışıldı. ABŞ ehtiyat edirdi ki, Yaponiya Rusiyadan aldığı təzminatı hərbi donanmanın güclənməsinə sərf edəcək. Ona görə ABŞ prezidenti Rusiya imperatoru II Nikolaya məktub göndərib Saxalinin yarısını Yaponiyaya verməyi, digər hissəsi üçün təzminat ödəməyi təklif etdi. Məktubda deyilirdi ki, Rusiya mühəribəni davam etdirsa Şərqi Sibiri itirə bilər.

1905-ci ilin avqustun 23-də Rusiya imperatoru II Nikolay ABŞ-in Peterburqdakı səfirini qəbul etdi və bildirdi ki, Saxalinin cənubunu Yaponiyaya verməyə razıdır, amma Yaponiyaya təzminat ödənilməyəcək. Sülh konfransında müqavilənin bütün madələri razılışdırıldı və 1905-ci ilin sentyabrın 5-də Rusiya ilə Yaponiya arasında Portsmut sülhü imzalandı. Rusiya Koreyanı Yaponianın mənafə zonası kimi tanıdı. Rusiya və Yaponiya Mancuriyadan öz qoşunlarını çıxartmalı və Mancuriya Çinə qatarılmalı idi. Lyaodun yarımadası və Cənubi Mancuriya dəmiryolu Yaponiyaya icarəyə verildi. Cənubi Saxalin Yaponiyaya verildi.

1905-ci ilin dekabrın 22-də Yaponiya ilə Çin arasında müqavilə imzalandı. Çin Portsmut müqaviləsinin bütün şərtləri ilə razılaşdığını bildirdi. Mancuriyanın 16 şəhəri beynəlxalq ticarət üçün açıq elan edildi. Yaponiyaya Mancuriya ərazisində dəmiryolu çəkmək hüququ verildi.

Rusiya və İngiltərə Uzaq Şərqdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. ABŞ Uzaq Şərqdə Yaponianın fəallığının artmasından narahat idi. ABŞ Mancuriyada Yaponianın mövqelərinin möhkəmlənməsini öz mənafələri üçün təhlükə sayırdı. Yaponiya Mancuriyada ABŞ şirkətlərinin fəaliyyətinə imkan yaratmaq fikrində deyildi. ABŞ-dan Mancuriyaya 1905-ci ildə 23,5 milyon dollar, 1909-cu ildə isə 7,5 milyon dollar həcmində məhsul ixrac edilmişdi. Çinin idxləndə ABŞ-in payı 1905-ci ildəki 15 %-dən 1913-cü ildə 7,6 %-ə enmişdi. Çinde əhali ABŞ məhsullarını almaqdan imtina edirdi. Çinde Yaponiyadan idxlənə məhsulların miqdarı artmışdı. ABŞ-da həyata keçirilən irqi ayrı-seçkilik siyaseti onun Çin və Yaponiya ilə münasibətlərinin inkişafına mane olurdu. ABŞ-da və

Yaponiyada hərbi xərclər artmışdı. 1908-ci ildə ABŞ Sakit Okeana 16 hərbi gəmidən ibarət eskadra göndərdi.

Antanta ölkələri Almaniya qarşı Yaponiya ilə əməkdaşlıqda maraqlı idi. ABŞ isə Antanta ölkələrinə qarşı Almaniya ilə ittifaq yaratmaq istəmirdi. Eyni zamanda ABŞ Mancuriyada Rusiya ilə Yaponiya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə çalışırı. ABŞ Mancuriyadakı dəmiryollarını satın almağa cəhd göstərdi. Lakin Yaponiya və Rusiya ABŞ-in təklifini qəbul etmədi. 1910-cu ilden iyulun 4-də Rusiya ilə Yaponiya arasında imzalanmış sazişə görə onlar Mancuriyada mövcud vəziyyətin qorunmasına çalışmalı idi.

1910-cu ildə Yaponiya Koreyanın ilhaq edildiğini bildirdi. 1911-ci ilden iyunun 13-də İngiltərə ilə Yaponiya arasında yeni ittifaq müqaviləsi imzalandı. İngiltərə 1911-ci ildə ABŞ-la mübahisəli məsələlərin arbitraj yolu ilə həlli haqqında müqavilə bağlamışdı. Ona görə İngiltərə ilə Yaponiya arasında imzalanmış yeni ittifaq müqaviləsinə dəyişiklik edildi. Belə ki, daha İngiltərə arbitraj sazişi imzaladığı dövlətə qarşı Yaponianın müdaxiləsi zamanı Yaponiyaya hərbi yardım etməməli idi.

1911-ci ilden oktyabrında Çində inqilab baş verdi. Ölkənin mərkəzində və cənubunda inqilabi hərəkat daha güclü idi. Monarxiyanın devrilmesi və Çinin respublika elan edilməsi xarici inhisarların mənafeyi üçün tehlükə yaradırdı. Ona görə Yaponiya və Rusiya Çində monarxiyanın hərbi yolla bərpası haqqında danışıqlar aparırdı. 1911-ci ilden dekabrında Yaponiya hökuməti bildirdi ki, Çin respublikasını tanımaq niyyətində deyil. Lakin böyük dövlətlər arasında rəqabət onların Çinə qarşı hərbi müdaxiləsinə imkan vermədi.

ABŞ, İngiltərə və Fransa Çində Tsin monarxiyasını müdafiə etmək fikrində deyildi. Qərb dövlətləri Çin imperatorunun sarayında yüksək vəzifə tutan və liberal burjuaziya ilə əməkdaşlıq edən Yuan Si Kayı müdafiə edirdi. 1913-cü ilden əvvəlində Qərb dövlətləri ölkənin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq üçün Yuan Si Kaya 25 milyon funt məbləğində kredit vermişdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Çində Yaponianın mövqeləri möhkəmlənmişdi.

VIII FƏSİL

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİ. LATIN AMERİKASINDA BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏT

XX əsrin əvvəllərində ABŞ-in xarici siyasetinə inhisarçı kapitalizmə keçid, ölkənin iqtisadi və hərbi potensialının artması böyük təsir göstərdi. ABŞ müstəmləkələrin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizədə iştirak etməyə başlamış, onun Avropada çərəyan edən hadisələrə marağı artmışdı.

ABŞ dünya ticarətində iştirakını genişləndirməyə, Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirməyə və Uzaq Şərqi ölkələri ilə daha sıx əlaqələr yaratmağa çalışırı.

1900-cü ildə ABŞ-in əhalisi 76 milyon nəfər idi. 1912-ci ildə ABŞ Almaniyadan çox və təxminən İngiltərə qədər məhsul ixrac edirdi. 1914-cü ildə ABŞ-in xaricdəki kapitalı 2 milyard 652 milyon dollar idi. ABŞ İngiltərə ilə ziddiyyətləri kəskinləşdirmək istəmirdi. Bu zaman ABŞ İngiltərənin güclü hərbi və ticarət donanmasına malik olmasını nəzərə alırdı. İngiltərənin xaricdəki kapitalının 20 %-i ABŞ-in paşına düşürdü. İngiltərə beynəlxalq dəniz yollarına nəzarət edirdi və ABŞ-in xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə mane olurdu.

ABŞ-in hərbi xərcləri artmışdı. ABŞ hesab edirdi ki, məqsədlərinə çatmaq üçün hərbi donanmasını gücləndirməlidir. Hərbi donanma ABŞ-a həm özünü müdafiə etmək, həm də işgalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün lazım idi. ABŞ Avropa ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsində maraqlı idi. ABŞ-dan Avropa ölkələrinə idxlən ucuz məhsulların miqdarı artmışdı. ABŞ Çinə ixrac edilən məhsulların miqdarını artırmağa çalışırı.

Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrlə münasibətlər ABŞ-in xarici siyasetində mühüm yer tuturdu. ABŞ Mərkəzi Amerikada iki okeani birləşdirən kanalın çəkilməsi istiqamətində səylərini artırmışdı. ABŞ həmin kanala tək ağılıq etmək fikrində idi. Bu kanal Sakit okeandan Atlantik okeanına aparan dəniz yolunu əhəmiyyətli şəkildə qısaltmalı, ABŞ-ı qısa müddətdə hərbi donan-

masının yerini dəyişmək imkanı ilə təmin etməli idi. Bu kanal ABŞ-in Çinlə əlaqələrinin genişlənməsinə kömək etməli idi.

Mərkəzi Amerikada iki okean birləşdirən kanalın çəkilməsi yeni məsələ deyildi. 1850-ci ildə İngiltərəylə ABŞ arasında imzallanmış Kleyton-Bulver sazişinə görə həmin ərazidə çəkilməli olan kanal bitərəflik statusuna malik olmalı və kanalda gəmiçilik azadlığı təmin edilməli idi. ABŞ və İngiltərə kanalın bitərəfliyini birlikdə qorunmalı idi. Başqa dövlətlər bu sazişə qoşula bilərdi.

XIX əsrin 60-cı illərində ABŞ hökuməti Kleyton-Bulver sazişinə yenidən baxılması uğrunda mubarizəyə başladı. ABŞ iddia edirdi ki, İngiltərə Mərkəzi Amerikada ərazilər işğal etdiyinə görə həmin saziş öz hüquqi qüvvəsini itirib. XIX əsrin sonunda İngiltərenin diqqəti əsasən Cənubi Afrikaya yönəlmışdı. 1898-ci ildə ABŞ İngiltərədən Kleyton-Bulver sazişinə yenidən baxmağı tələb etdi. İngiltərə ABŞ-in təklifi ilə razılaşdı.

1900-cü ilin aprelin 5-də ABŞ-la İngiltərə arasında Panama kanalının rejimi haqqında yeni müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, kanal ABŞ-in vəsaiti ilə və onun rəhbərliyi altında çəkilməli və bitərəflik statusuna malik olmalıdır. İl ərzində bütün dövlətlərin hərbi və ticarət gəmiləri istənilən vaxt kanaldan keçə bilərdi. Kanalın mühəsirəyə alınması, kanal zonasında hərbi əməliyyatların aparılması və istehkamlar tikilməsi qadağan idi.

ABŞ senati müqaviləyə dəyişikliklər edilməsini məqsədəyən hesab etdi. İngiltərə isə müqavilənin məzmunundan dəyişiklik edilməsinin əleyhinə idi. 1901-ci ilin noyabrın 18-də ABŞ-la İngiltərə arasında yeni müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə kanalın bitərəfliyini və təhlükəsizliyini yalnız ABŞ qorunmalı idi.

ABŞ hökuməti Fransanın «Panama kanalı» şirkəti ilə danışıqlar aparırdı. Kolumbiya hökuməti iki okeani birləşdirən kanalı çəkmək hüququnu Fransa şirkətinə konsessiyaya vermişdi. Lakin Fransa şirkəti kanalı çəkmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitinə malik deyildi.

ABŞ-da hakim dairələrin bir qismi kanalın Nikaraqua ərazisindən çəkilməsinə törfdar idi. Konqresin nümayəndələr palatası - iki okeani birləşdirən kanalın məhz Nikaraqua ərazisindən çəkilməsi haqqında qanun qəbul etmişdi. Bu qanun layihəsinin şənatda müzakirəsi Fransa şirkətini narahat etdi.

Fransanın «Panama kanalı» şirkəti kanalın səhmlərini 40 milyon dollara satmağa hazır olduğunu bildirdi. 1902-ci ilin iyunun 28-də senat ABŞ-in Fransa şirkətinin səhmlərini almasına icazə verdi və ABŞ kanalın səhmlərini aldı. ABŞ prezidenti kanalı çəkmək üçün Kolumbiya hökumətindən ərazi istədi. Konqres Panama kanalını çəkmək üçün 135 milyon dollar vəsait ayırdı.

1903-cü ilin yanvarın 22-də ABŞ-la Kolumbiya arasında Panama kanalının çəkilməsi üçün ərazi ayrılmış haqqında müqavilə imzalandı. ABŞ kanalı çəkməli və 100 il ərzində ona nəzarət etməli idi. Bu konsessiyaya görə ABŞ Kolumbiyaya kanalın çəkildiyi ərazi üçün 100 milyon dollar ödəməli idi. Sonra isə hər il 100 milyon dollar icarə haqqı verməli idi.

ABŞ senati Kolumbiya ilə bağlanmış müqaviləni təsdiq etdi. Lakin 1903-cü ilin avqustunda Kolumbiya senati ABŞ-la bağlanmış müqaviləni təsdiq etmədi. ABŞ hökuməti Kolumbiyanı cəzalandırmaq üçün Panama bərzəxində silahlı qiyam təşkil etmək qərarına gəldi. 1903-cü ilin oktyabrında ABŞ Panama bərzəxinə üç hərbi gəmi göndərdi. 1903-cü ilin noyabrın 1-də Kolumbiya ABŞ-la danışıqları bərpa etməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin ABŞ onun təklifini qəbul etmədi.

1903-cü ilin noyabrın 3-də Panama şəhərində çevriliş həyata keçirildi. Noyabrın 4-də Panama Respublikasının yaradılması dañan edildi. Noyabrın 6-da ABŞ yeni dövləti tanıdı. ABŞ Kolumbiyanın Panamaya qoşun göndərməsinə imkan vermədi. 1903-cü ilin noyabrın 18-də Panama Respublikası ilə ABŞ arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə ABŞ Panama Respublikasının müstəqilliyinə təminat verdi. ABŞ Panama kanalını çəkmək və kanalın hər iki sahilində 8 km əraziyə nəzarət etmək hüququnu aldı. 1904-cü ilin fevralın 23-də ABŞ senati Panama ilə bağlanmış müqaviləni təsdiq etdi. ABŞ Panama kanalı ilə bağlı məsələdə «böyük dəyənək» siyasetindən bacarıqla istifadə etdi. ABŞ prezidenti T.Ruzvelt Panama kanalının çəkilməsini «ABŞ-in xarici siyasetinin böyük uğuru» adlandırmışdı.

İspaniya ilə müharibədən sonra ABŞ Kubada öz qoşunlarını saxlamışdı. Adada bütün hakimiyət hərbi qubernatora məxsus idi. Lakin Kubada işğal rejimini saxlamaq çətin idi. Ona görə ABŞ Kubada Müəssisələr Məclisine seçki keçirilməsini təşkil etdi.

1900-cü ilin noyabrında fəaliyyətə başlayan Müəssislər Məclisi 1901-ci ilin fevralında Kuba respublikasının konstitusiyasını qəbul etdi. Konstitusiya ilə Kuba müstəqil dövlət elan edildi. Müəssislər Məclisi bildirdi ki, işğal orqanlarının qərarları Kuba üçün məcburi deyil. Ona görə ABŞ senati 1901-ci ilin martında Kuba konstitusiyasına əlavə kimi «Platt düzəlişi» adlı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyildi ki, ABŞ zəruri hallarda Kubaya qoşun göndərə bilər. (Kubanın müstəqilliyini qorumaq, orada hakimiyəti möhkəmləndirmək üçün)

ABŞ senatının qərarı Kubada Müəssislər Məclisinin nəzərliginə səbəb oldu. Danışıqlar aparmaq üçün Kubadan Vaşinqtona nümayəndə heyəti göndərildi. Lakin ABŞ güzəşt etmək fikrində deyildi və Kubanın Müəssislər Məclisi 1902-ci ilin mayında «Platt düzəlişini» qəbul etməli oldu. 1903-cü ilin mayında ABŞ-la Kuba arasında daimi müqavilə imzalandı. Sazişə əsasən Kuba hökuməti Quantanamo dəniz bazasını ABŞ-a icarəyə verdi. ABŞ-in razılığı olmasa, Kuba öz ərazisində başqa ölkələrə hərbi baza verməməli və onlardan kredit almamalı idi.

1906-cı ildə Kubada hökumətə və ABŞ-in müdaxiləsinə qarşı üşyan baş verdi. Kuba hökuməti ABŞ-dan kömək istədi. ABŞ Kuba sahillərinə hərbi donanma göndərdi. ABŞ-in müdafiə naziri və dövlət katibinin köməkçisi Havanaya gəldi. 1909-cu ilin yanvarına qədər ABŞ qoşunları Kuba ərazisində qaldı. 1912-ci ilin yayında ABŞ zəncilərin üşyanını yatırmaq üçün yenə Kubaya qoşun göndərmişdi. ABŞ Kabanın başqa ölkələrlə əməkdaşlığının əleyhinə idi. Kuba iqtisadiyyatına ABŞ inhisarları nəzarət edirdi.

1901-ci ilin sonunda Karib hövzəsində Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə beynəlxalq münaqişə baş verdi. Almaniya, İngiltərə və İtaliya Venesuelaya qarşı maddi iddia ilə çıxış etdilər. Onlar Venesuela hökumətindən təxiro salılmış borcların ödənilməsini, hərbi gemilər tərəfindən Avropa dövlətlərinin ticarət gemilərinin saxlanması üçün kompensasiya ödəməsini tələb edirdilər. 1902-ci ildə Almaniya İngiltərəyə Venesuelanın bir neçə ilmanını birlikdə işğal etməyi təklif etdi. 1902-ci ilin dekabrin 7-də Almaniya və İngiltərə Venesuela hökumətinə ultimatum göndərib iddialarının ödənilməsini tələb etdilər. Almaniya və İngiltərənin hərbi gemiləri Venesuelanın hərbi gemilərinin bir qismini ələ

keçirdi və sahil istehkamlarını atəşə tutdu. Dekabrin 20-də Almaniya, İngiltərə və İtaliya hərbi gemiləri tərəfindən Venesuela sahilləri mühəsirəyə alındı. ABŞ Avropa dövlətlərinin Venesuelaya qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərə etiraz etmədi. ABŞ həm də Avropa dövlətlərinin Latin Amerikası ölkələrinin daxili işlərinə qarışmasından narazı idi. Ona görə ABŞ hökuməti bildirdi ki, Venesuela sahillərinə hərbi donanma göndərəcək.

1902-ci ilin dekabrin 29-da Argentinanın Vaşinqtona göndərdiyi notada Avropa dövlətlərinin Venesuelaya qarşı tədbirləri təqnid edilirdi. Notada deyildi ki, borcları almaq üçün qüvvə tətbiq etmək yolverilməzdir. Argentina hökuməti İngiltərə, Almaniya və İtaliyaya Venesuela ilə münaqişəni arbitraj yolu ilə həll etməyi tövsiyyə etdi. Eyni zamanda ABŞ Karib hövzəsində geniş hərbi təlimlər keçirdi.

Avropa dövlətləri Argentinanın təklifi ilə razılaşdı və ABŞ-in münaqişə iştirakçıları arasında vasitəçilik etməsini təklif etdi. Almaniya isə güzəşt etmək istəmirdi. Danışıqlar zamanı Almaniyadan hərbi gemiləri yənə Venesuela sahillərini atəşə tutmuşdu. İngiltərə isə Almaniyadan hərəkətini nəzərləqlə qarışladı. ABŞ və İngiltərə Almaniyaya təzyiqi artırdı. 1903-cü ilin mayında Almaniya, İngiltərə və İtaliya ilə Venesuela arasında borcların ödənilməsi haqqında saziş imzalandı. 1904-cü ilin mayında ABŞ prezidenti T.Ruzveltin konqresə göndərdiyi məktubda deyildi ki, Avropa dövlətlərinin Latin Amerikası ölkələrinə qarşı hərbi müdaxiləsi yolverilməzdir, Latin Amerikası ölkələrinə zəruri hallarda yalnız ABŞ qoşun göndərə bilər.

1905-ci ilin yanvarında ABŞ-la Dominikan respublikası arasında imzallanmış sazişə görə Dominikanın gömrük gəlirlərinə ABŞ nəzarət etməli idi. İqtisadi vəziyyəti ağır olan Dominikan Fransa, Belçika və Almaniyaya olan borclarını ödəyə bilmirdi. Sazişə görə Dominikanda gömrük gəlirlərinin 45 %-i respublikanın büdcəsinə verilməli, qalanı isə borcların ödənilməsinə sərf edilməli idi. ABŞ eyni zamanda Dominikan ərazisinə qoşun göndərdi. Dominikan respublikasının ABŞ-dan iqtisadi və siyasi asılılığı artdı. Nikaraqua, Haiti və Meksikada da ABŞ kapitalının mövqeləri möhkəmləndi.

İkinci Amerikaarası konfrans 1901-ci ilin oktyabrında Meksikanın təşəbbüsü ilə Mexikoda işə başlamış və üç ay davam etmişdi. Konfransda arbitraj məsələsi geniş müzakirə edildi. Çilinin nümayəndə heyəti Argentinanın bütün münaqişələr zamanı məcburi arbitraj haqqında təklifinə qarşı çıxış və könüllü arbitraj haqqında müqavila bağlamağı və 1899-cu il Haaga konvensiyasına qoşulmağı təklif etdi. Konfransda beynəlxalq münaqişələrin dinc yolla tənzimlənməsi haqqında Haaga konvensiyasına qoşulmaq haqqında protokol imzalandı.

ABŞ və Çili konfransda imzalanan sənədlərə qoşulmadı. Amerika respublikalarının Kommersiya bürosu Amerika respublikalarının beynəlxalq bürosuna çevrildi.

1910-cu ilin iyul-avqust aylarında Buenos-Ayresdə dördüncü Amerikaarası konfrans keçirildi. Konfransda ABŞ təklif etdi ki, Monro doktrinası bütün Amerika dövlətlərinin xarici siyasetinin əsas prinsipi olsun. Lakin Latin Amerikası ölkələri bu təklifle razılaşmadı. Konfransın qərarı ilə Amerika respublikalarının beynəlxalq ittifaqı Panamerika ittifaqına çevrildi. Təşkilata baş katib rəhbərlik etməli idi.

ABŞ Latin Amerikasında «böyük dəyənək» siyaseti ilə yanaşı «dollar diplomatiyası»ndan da geniş istifadə edirdi. Ölkənin iqtisadi potensialının artması müxtəlif xarici siyaset doktrinalarının həyata keçirilməsinə şərait yaradırdı. ABŞ 1905-ci ilin fevralında Dominikan respublikası ilə müqavilə bağlayıb onun ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşacağını vəd etmiş və təhlükəsizliyinə təminat vermişdi. Dominikan respublikasının iqtisadiyyatına ABŞ inhisarları nəzarət edirdi. 1911-ci ildə Honduras ABŞ-dan kredit almışdı. Bu kredit Hondurasın görürkdən əldə etdiyi gəlirlə ödənilməli idi.

1912-ci ildə Nikaraquaya əhalinin çıxışlarını yatırmaq üçün ABŞ 2 min nəfərlik qoşun göndərmişdi. ABŞ Nikaraquada Avropa dövlətlərinin mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı. ABŞ Nikaraqua ərazisində hərbi-dəniz bazası yaratmışdı. Meksika iqtisadiyyatında ABŞ kapitalının miqdarı 1 milyard dollardan çox idi. Meksikada dəmir yollarının 80 faizinə və neft çıxarılmasının 70 %-nə ABŞ şirkətləri nəzarət edirdi.

1910-1917-ci illərdə Meksikada baş vermiş inqilab ölkənin suverenliyinin möhkəmlənməsinə kömək etdi. 1911-1913-cü illərdə Meksikada həyata keçirilən islahatlar ABŞ inhisarlarının narazılığına səbəb oldu. 1913-cü ildə Meksikada dövlət çevrilişi həyata keçirildi. Yeni hökümət İngiltərə ilə six əməkdaşlıq etdiyinə görə ABŞ həmin höküməti tanımaqdan imtina etdi.

XX əsrin əvvəllerində Uzaq Şərqdə ABŞ-in fəallığı artdı. ABŞ 1900-1901-ci illərdə Çində xalq üsyانının yatırılmasında iştirak etmiş, Filippindən Çinə 2500 nəfərlik qoşun göndərmişdi. ABŞ Çində «açıq qapılar» doktrinasının həyata keçirilməsinə çalışırdı. Bu doktrina 1899-cu ilin sonunda ABŞ-in dövlət katibinin İngiltərə, Almaniya, Rusiya, Fransa, Yaponiya və İtaliyaya göndərdiyi notada öz əksini tapmışdı. Bu doktrina Çinə ixrac edilən bütün məhsullar üçün vahid gömrüyün tətbiqini nəzərdə tuturdu. ABŞ Çində mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Yaponiyanın köməyində istifadə edirdi.

Yaponiya ilə Rusiya arasında müharibə zamanı ABŞ Yaponiyaya kömək etmişdi. ABŞ Uzaq Şərqdə Rusiyanın mövqeyinin zəifləməsində maraqlı idi. Uzaq Şərqdə qüvvə nisbətinin dəyişməsi ABŞ-in mənafeyinə zidd idi. ABŞ bəyan etmişdi ki, Almaniya və Fransa Rusiyaya kömək etsə, o Yaponiyaya kömək edəcək. ABŞ hem də Rusiyaya qarşı müharibə yolu ilə Yaponiyanın zəifləməsində maraqlı idi.

ABŞ Yaponiyaya 450 milyon dollar kredit vermişdi. Yaponiyanın xarici ticarətində ABŞ birinci yerde idi. 1903-1905-ci illərdə ABŞ-dan Yaponiyaya məhsul ixracı 3 dəfə artmışdı. 1905-ci ilin iyulun 29-da ABŞ-la Yaponiya arasında imzalanmış sazişə görə ABŞ Koreyada Yaponiyanın protektoratının qurulması ilə razılaşdı. Yaponiya Filippində ABŞ-a mane olmayıcağını bildirdi.

Rusiya ilə Yaponiya arasında sülh müqaviləsi ABŞ-in vasi-təciliyi ilə imzalanmışdı. ABŞ bir tərəfdən, Rusiyada inqilabın qarşısının alınmasında maraqlı idi, digər tərəfdən, Yaponiyanın həddən artıq qüvvətlenməsini istəmirdi. Yaponiya müharibənin davam etməsində maraqlı deyildi.

Yaponiya bildirdi ki, Çində «açıq qapılar» prinsipinə əmək edəcək və qoşunlarını Mancuriyadan çıxaracaq. Ona görə ABŞ 1905-ci ilin mayında bildirdi ki, Rusiya ilə Yaponiya arasında

vasıtçılık etmeyə hazırıldı. ABŞ və İngiltərə Port-Arturun və Lyaodun yarımadasının Yaponiyaya verilməsinə razı idi. 1905-ci ildə İngiltərə ilə Yaponiya arasında imzalanmış 2-ci ittifaq müqaviləsinə görə İngiltərə Koreyada Yaponianın hüquqlarını tanıdı.

1905-ci ilin sentyabrında ABŞ-in Port-Smut şəhərində Rusiya ilə Yaponiya arasında sülh müqaviləsi ABŞ-in vasıtçılığı ilə bağlandı. 1906-ci ildə T.Ruzvelt sülh üzrə Nobel mükafatı almışdı. ABŞ Mancuriyada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırı. ABŞ hökuməti Yaponiyadan mühacirətin möhdudlaşdırılmasına yönəlmış bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. ABŞ 1910-cu ildə Koreyanın Yaponiya tərəfindən işğalına etiraz etmədi. 1908-ci ilin mayında ABŞ Yaponiya ilə beşillik arbitraj sazişi imzaladı. 1910-cu ildə ABŞ Çində dəmiryolları çəkmək üçün İngiltərə, Almaniya və Fransa tərəfindən yaradılmış bank konsorsiumuna qoşuldu. 1913-cü ildə ABŞ həmin konsorsiumdan çıxmışdı. 1914-cü ildə Uzaq Şərq ölkələrinin iqtisadiyyatına qoyulmuş ABŞ kapitalının miqdarı 245 milyon dollar idi.

ABŞ-dan Rusiyaya məhsul ixracı artmışdı. 1901-ci ildə Rusiya ABŞ-dan idxlən maşınlar üçün gömrüyü artırdı. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ-la Rusiya arasında ticarətin hecmi artdı.

Türkiyə, Suriya, İran və Balkan ölkələrində ABŞ missionerləri fealiyyət göstərirdi. Beyrutda, Yerusəlimdə, Bağdadda, Ərzurumda və Qahirədə ABŞ-in konsulluğu var idi. Avropa dövlətləri ABŞ-in Türkiye ilə ticarətinə mane olurdu. ABŞ missionerlərin xahişi ilə Türkiye və Suriya sahillərinə 1903-cü ildə hərbi gəmilər göndərmişdi. 1900-cü ildə ABŞ-a Türkiye dəmiryol konsessiyası verilmişdi. 1912-1913-cü illərdə ABŞ yene Türkiye sahillərinə hərbi gəmilər göndərmişdi. 1907-ci ildə İranla Türkiye arasında sərhəd münaqişəsi baş verdi. İranda baş maliyyə məsləhətçisi ABŞ vətəndaşı olan M.Şuster təyin edilmişdi. 1906-ci ildə ABŞ-in iki nümayəndəsi Alxesiras konfransında iştirak etmişdi. Konfransın qərarında deyilirdi ki, Mərakeş hökuməti "açıq qapılar" prinsipinə əməl edəcək. 1909-cu ildə ABŞ hərbi donanmaya görə dünyada 2-ci yerdə idi. "Dollar diplomatiyası" doktrinasının müəllifi ABŞ prezident U.Taft idi.

IX FƏSİL

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

1914-cü ilin əvvəlində Avropada mövcud olan bloklar arasında ziddiyətlər kəskinləşdi. Antanta dövlətləri Almaniya-Avstriya ittifaqına qarşı mübarizə aparırdı. Almaniya ilə İngiltərə arasında barışmaz ziddiyətlər beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərirdi. İngiltərə Almaniyaya qarşı öz müttəfiqlərini müdafiə edirdi. Serbiya Antantanın tərəfində idi. Avstriya ilə Serbiya arasında dərin ziddiyətlər mövcud idi. Almaniya Belçikanı işgal etmək fikrində idi. Almaniya və Avstriya qarşidakı müharibədə İtaliyanın köməyinə ümidi bəsləmirdilər. İngiltərənin Rusiya və Fransa ilə əməkdaşlığı müəyyən dərəcədə İspanyanın, İtaliyanın və Skandinaviya ölkələrinin bitərəfliyini təmin edirdi. Bu ölkələr dəniz daşımaları cəhətdən İngilterədən asılı idi, dəniz donanmaları zəif idi və dənizdə ingilis-fransız donanmasının ağalığı şəraitində onların Antantaya qarşı çıxması inandırıcı deyildi. Avstriya ilə İtaliya arasında ziddiyətlərlə bağlı İtaliya Antantaya daha çox meyl edirdi. İngiltərənin Yaponiya ilə ittifaqı Yaponianın Antanta üçün minimum bitərəfliyini təmin edirdi.

ABŞ-in mövqeyi qarşı dayanan tərəflər üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. ABŞ-la Yaponiya, İngiltərə və Almaniya arasında dərin ixtilaflar var idi, cinsi zamanda ABŞ İngiltərə ilə geniş qarşılıqlı münasibətlərə malik idi. İngiltərə Kanadanın və Vest-Hind adalarının təhlükəsizliyi üçün qorxu yaranmasını istəmirdi. İngiltərə ABŞ-daki və Latin Amerikası ölkələrindəki kapitalı üçün təhlükə yaranmamasından ötrü ABŞ-la münasibətləri kəskinləşdirə bilməzdı. ABŞ da Mərkəzi və Cənubi Amerikada aralarında kəskin rəqabətə baxmayaraq İngiltərə ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəmirdi. Əvvəla, İngiltərə Yaponiyaya qarşı ABŞ-a lazımdı. İkincisi, İngiltərə ilə iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi ABŞ-in iqtisadi inkişafını zəiflədirdi. 1913-cü ildə ABŞ-dan məhsul ixracının 2/5 hissəsi İngiltərə və Kanadanın payına düşündü. İngiltərə ilə əlaqələrin kəsilməsi İngiltərə bazarı ilə yanaşı, yer kürəsinin bütün bazarlarının ABŞ üçün bağlanması demək idi. Belə ki, ingilis donanması yapon

donaşması ile ittifaqda Avropaya, Afrikaya, Cənubi Asiyaya və Uzaq Şərqə gedən dəniz yollarını mühasirəyə ala bilərdi. ABŞ İngiltərənin və ya Rusyanın güclənməsini və qələbəsini istəmirdi. Lakin Almaniyanın qələbəsi və onun Avropada hegemonluğunun qurulması ABŞ-ı daha çox narahat edirdi. Bu isə Antanta üçün minimum ABŞ-in bitərəfliyini təmin edirdi. Almaniyanın müttəfiqi olan Avstriya-Macaristan kifayət qədər güclü deyildi, həm də onun ərazisində milli hərəkat artmışdı. Türkiyənin Almaniyanın tərəfinə keçməsi onun böyük siyasi qələbəsi idi. Türkiyə birinci Balkan müharibəsi nəticəsində zəifləmişdi. Əvvəzində ikinci Balkan müharibəsinin Almaniyaya müəyyən faydası olmuşdu. Belə ki, bu müharibə nəticəsində Antantanın mərkəz dövlətlərinə qarşı yaratdığı Balkan bloku dağılmışdı. Bolqarıstan və Ruminiya Antanta ilə mərkəz dövlətləri arasında mübarizə obyektiñə çevrilmişdi, hər iki qrup onları öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Avstriya-Macaristanın hakim dairələri əmin idi ki, qalibiyyətli müharibə monarxiyanın dağılmasının və milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almağa imkan verəcək. Rusiyanın hərbi qüdrətinin zəifləməsi Antantanı narahat edirdi. Rusiya Antanta üçün başlıca canlı qüvvə mənbəyi olduğuna görə Antanta ölkələri Rusyanın müharibəyə tam hazırlığını gözləyirdilər.

Almaniya Rusiyaya və Fransaya nisbetən müharibəyə daha yaxşı hazırlaşmışdı. Ağır artilleriya, hərbi texnika və silahlı qüvvələrin təşkili cəhətdən Almaniya öz rəqiblərindən üstün idi. Almaniyanın ehtiyat hərbi hissələri keyfiyyətinə görə heç də nizami ordudan geri deyildi. Almaniya hərbi daşımalarla daha yaxşı hazırlanmış geniş dəmiryol şəbəkəsinə malik idi. Almaniyanın hərbi sənayesi birlikdə Fransa və Rusyanın hərbi sənayesindən üstün idi. Avstriya-Macaristan ordusunun mənəvi vəziyyəti və qələbə ruhu aşağı səviyyədə idi, xüsusilə slavyan hərbi hissələri ruslara qarşı vuruşmaq istəmirdilər. İngiltərənin ekspedisiya ordusu yüksək keyfiyyətli altı diviziyyadan ibarət idi, müstəmləkə və dominionlarda böyük canlı qüvvə ehtiyatı var idi, lakin bunun çox hissəsi təlim keçməmişdi. Hindistandakı 160 minlik ordunun bir hissəsi Avropaya aparmağa yarayırdı, lakin bundan ötrü vaxt lazımdı. Bütün səylərinə baxmayaraq Almaniya dənizdə İngiltərəyə çatmamışdı. İngiltərənin 30, Rusiya və Fransanın isə hə-

birinin 7 drednoutu - hərbi xətt gəmisi var idi. Buna qarşı Almaniya 20, Avstriya isə 4 drednouta malik idi. İngiltərə və Fransanın 26, Almaniya və Avstriyanın isə 5 zirehli kreyseri var idi.

1914-cü ilin iyulun 29-da Avstriya-Macaristan baş qərargahının rəisi Getsendorf Serbiyaya qarşı müharibəyə başlamağı tələb etdi. Avstriyanın xarici işlər naziri Berxtold da bu fikirdə idi. Lakin Macaristanın baş naziri «mühəribə partiyası»nın planlarına qarşı çıxdı. İmperator F.İosif tərəddüb edirdi və Almaniyanın fikrini öyrənmək istəyirdi. Baş qərargah rəisi də bu fikirdə idi ki, Almaniyanın köməyi olmadan müharibə risqinə getmək düzgün deyil. Böhranın birinci mərhələsində müharibə və sülh məsələsi faktiki olaraq Berlində həll olunurdu. Almaniya imperatoru II Vilhelmə F.İosifin şəxsi məktubu və Avstriya-Macaristanın Balkan siyasetinə dair Vyana hökümətinin memorandumu göndərildi. F.İosif öz məktubunda yazmışdı ki, «Sarayev o işində Serbiya hökümətinin iştirakını sübut etmək mümkün olmayıacaq. Lakin bu şübhə doğurmur ki, Serbiya hökümətinin siyaseti canub slavyanları birləşdirməyə yönəlib, yeni Haabsburqlar evinin mülklərinə qarşı yönəlib. Buna görə də Serbiya siyasi amil kimi Balkanlardan kənar edilməlidir». Avstriya-Serbiya münaqışəsi yeni hadisə deyildi, 1914-cü ilə qədər bir neçə dəfə Avstriya-Serbiya ziddiyətləri müharibəyə səbəb ola bilərdi. Lakin Rusiya Serbiyanı, Almaniya isə Avstriyanı müəyyən səbəblərə görə müharibədən çəkindirmişdi.

Lakin indi Almaniya vəziyyəti əlverişli hesab edirdi. Berlində bilirdilər ki, bir tərəfdən Rusiya hələ müharibəyə hazır deyil, digər tərəfdən, o tezliklə öz hərbi geriliyini aradan qaldıracاق. Berlində hesablamaşdırılar ki, eğer Rusiya Avstriya-Serbiya münaqışasına qarışmasa, onda Avstriya Serbiyanı məhv edəcək və bu Avstriya-Almaniya blokunun böyük qələbəsi olacaq. Rusiya bu münaqışaya qarışsa, onda Almaniya üçün əlverişli böyük müharibə başlayacaq.

1914-cü ilin iyulun 5-də Almaniyanın imperatoru II Vilhelm Potsdam sarayında Avstriyanın səfirini qəbul edib ona bildirdi ki, Serbiyaya - qarşı çıxışı ləğitmək olmaz və bu müharibədə Almaniya Avstriyanı müdafiə edəcək. Avstriyanın nümayəndələri Almaniyanın kənsleri və xarici işlər naziri ilə görüşdülər və əmin

oldular ki, Almanya karşısındaki müharibədə öz dostunu və müttəfiqini müdafiə edəcək. Avstriyanın Serbiyaya karşı müharibə planını bəyənən II Vilhelm dərhal hərbi-dəniz qüvvələrinin komandanları ilə görüşüb onlara müharibənin başlayacağını çatdırıldı, cavabında ona bildirdilər ki, Almaniyadan silahlı qüvvələri müharibəyə hazırlıdır. Lakin Almaniyadan rəhbərləri müharibə hazırlığını bir sıra diplomatik tədbirlərlə gizlətməyə çalışırı. Yüksək vəzifəli bir sıra şəxslər məzuniyyətə çıxdı, qəzetlərə göstəriş verilmişdi ki, Avstriya-Serbiya münasibətlərinin kəskinlaşması haqqında yazmasınlar.

7 iyul 1914-cü ildə Vyanada nazirlər Şurasının iclası oldu. Burada iştirak edənlərin əksəriyyəti Serbiya ilə müharibə tərəfdarı idi. Onlar Serbiyaya elə bir ultimatum verilməsini təklif edirdilər ki, Serbiya onu rədd etsin və yaranmış böhran müharibə yolu ilə həll olunsun. Macaristanın baş naziri Tisa müharibənin əleyhinə idi, bu halda isə müharibəyə başlamaq çətin idi. Macaristanın baş naziri Tisa chtiyat edirdi ki, Avstriya qalib gəlib slavyanların yaşadıqları əraziləri işğal edər, Avstriya-Macaristan dualizmi Avstriya-macar-slavyan trializmi ilə əvəz olunar və imperiyada Macaristanın rolu azalar. Tisa belə hesab edirdi ki, möğlub olsa Avstriya-Macaristan monarxiyası dağılacaq. Lakin 1914-cü ilin ortalarında müharibə tərəfdarları Macaristanın baş nazirini öz mövqeyini dəyişməyə məcbur etdi. Almaniya isə Vyana rəhbərliyini tələsdirdi ki, Serbiyaya ultimatumu tez təqdim etsin.

İyul böhranı Antanta dövlətlərinin diqqət mərkəzində idi. 1905-1916-ci illərdə Grey İngiltərənin xarici işlər naziri olmuşdu. İngiltərə höküməti Avropada baş verən hadisələr barədə ətraflı məlumatla malik idi. Sarayevə qətlini diqqətlə təhlil edən E.Grey bildirdi ki, Vyana höküməti bu hadisədən Serbiyaya karşı təcavüzkarlıq üçün istifadə edəcək və Almanya Vyananın hərəkətini müdafiə edəcək. İngiltərə bildirdi ki, daha Almaniya-Avstriya bloku qarşısında geri çökilmək fikrində deyil.

6 iyul 1914-cü ildə E.Grey Almaniyannın səfiri ilə görüşdü. Almaniyannın səfiri E.Greyə məlumat verdi ki, imperator II Vilhelm ingilis eskadrasının Kil limanına gəlməsindən razi qalıb. Almaniya səfirinin əsas məqsədi beynəlxalq vəziyyətin

pisləşməsi ilə əlaqədar İngiltərənin mövqeyini aydınlaşdırmaq idi. Bu məqsədlə səfir E.Greyə məlumat verdi ki, Avstriya Serbiyaya karşı müharibəyə hazırlaşır. E.Grey ondan soruşdu ki, bu zaman avstriyalılar hər hansı bir ərazini tutmaq fikrində deyil ki? Səfir onu əmin etdi ki, Avstriyanın məqsədi heç də ərazi işğal tmək deyil, sonra isə o kifayət qədər açıq şəkildə Almaniyannın mövqeyini şərh etdi. Onun fikrincə, Almanya kömək etməsə Avstriya narazı qalacaq, əgər Almanya Avstriyanı müdafiə etsə onun Rusiya ilə münasibəti pisləşəcək. Buna görə də Almaniya bilmək istəyirdi ki, İngiltərə ilə Rusiya arasında Rusiyani Avstriyaya müqavimət göstərməyə şirnikləndirəcək dəniz sazişi haqqında danışıqlar aparılmışdır.

E.Grey alman səfirini Rusyanın sülhsevərliyinə inandırmağa çalışdı. E.Grey Almanya səfirinə bildirdi ki, İngiltərə Fransanın məhvini yol verə bilməz. Lakin II Vilhelm höküməti onun xəbərdarlığından nəticə çıxarmadı. 1914-cü ilin iyulun 8-də E.Grey Rusyanın Londondakı səfiri Benkendorfla görüşdü və ona vəziyyəti bütün ciddiliyi ilə şərh etdi. Rusiya səfirinin etirazlarına baxmayaraq E.Grey ona başa salmağa çalışdı ki, Avstriya Serbiyaya hücum edəcək və Almanya Rusiyaya münasibətdə düşmən mövqə tutub.

1914-cü ilin iyulunda E.Greyin Almanya səfiri ilə yeni görüşü oldu. İngiltərənin xarici işlər naziri yenə də Rusyanın sülhsevərliyindən dənişdi və bildirdi ki, İngiltərənin Rusiya və Fransa qarşısında heç bir öhdəliyi yoxdur və o tam fəaliyyət sərbəstliyinə malikdir. Almaniyannın səfiri Avstriya-Serbiya münaqişəsi zamanı İngiltərənin Rusiyani buna qoşulmaqdan çəkindirəcəyini öyrənməyə çalışırı. E.Grey yenə də Almaniya səfirini əmin etdi ki, böyük dövlətlər arasında müharibənin qarşısını almaq üçün əlindən gələni edəcəkdir.

Almaniyannın səfiri Berlinə məlumat göndərdi ki, İngiltərə yaranmış vəziyyətə nikbinliklə baxır. Rusyanın səfiri Benkendorfla görüşdə isə E.Grey demişdi ki, Vyanadan alınan xəbərlər onun xoşuna gəlmir, vəziyyət tamamilə ciddidir. İngiltərənin xarici siyaseti Almaniyani müharibəyə şirnikləndirirdi. İngiltərə höküməti hesab edirdi ki, müharibə üçün əlverişli şərait yaranıb. U.Cörçill demişdi ki, son üç ildə biz heç vaxt indiki

kimi yaxşı hazırlaşmamışdı. Təsadüfi deyil ki, E.Grey Rusyanın xarici işlər naziri Sazonovun Rusyanın, İngiltərənin və Fransanın Vyana hökümətinə birlikdə təzyiq göstərməsi təklifini rədd etdi.

1914-cü ilin iyulun 23-də E.Grey Avstriyanın səfiri Mensdorfla görüşdü. İngiltərənin xarici işlər naziri Avstriyanın Serbiya üçün hazırladığı ultimatumun məzmununu bildirdi. Avstriyanın səfiri qraf Mensdorf notanın əsas bəndləri haqqında E.Greyə məlumat verdi. Lakin E.Grey təessüflə bildirdi ki, notaya cavab üçün az vaxt müyyəyən edilib. E.Grey Avstriya səfirinin nəzərinə çatdırıldı ki, Rusiya, Avstriya, Fransa və Almaniya arasında mühəribə nəticəsində beynəlxalq ticarətə böyük zərər dəyəcək, lakin İngiltərənin bu mühəribədə iştirakı haqqında heç nə deymədi. Qraf Mensdorf Vyana yazmışdı ki, İngiltərə Avstriyaya dost münasibəti bəsləyir. Rusyanın Londondakı səfiri Benkendorf, sonra isə Rusyanın İtaliyadakı səfiri Avstriyanın planları haqqında Peterburqa məlumat vermişdi.

1914-cü ilin iyulun 7-də Rusyanın xarici işlər naziri Sazonov Serbiyadakı Rusiya səfiri Qartviçə yazmışdı: «Avstriyadakı son hadisələrlə əlaqədar Serbiya hökümətinə olduqca ehtiyatlı olmayı tövsiyə etmək lazımdır». İyulun 18-də Sazonov Peterburqda bir neçə xarici ölkənin səfirlərilə görüşdü. O, Almanının səfiri qraf Purtalese bildirdi ki, əgər Avstriya-Macarıstan «dünyani qarışdırmaq» istəsə Avropa ilə hesablaşmalı olacaq. Rusiya Serbiyanın alçaldılmasına biganə qalmayacaq və ultimatum haqqında söhbət ola bilməz. Sazonov bununla açıq bildirdi ki, Rusiya daha Avstriya-Serbiya münaqışosu məsələsində Bosniya böhrəni və Balkan mühəribəsi dövründə olduğu kimi güzəştə getmək fikrində deyil. Sazonov Purtalesə bildirdi ki, Avstriya-Macarıstanın davranışını İngiltərə tərəfindən də pis qarşılanır. Qraf Purtales Sazonovla görüş haqqında Berlinə məlumat göndərmişdi. II Vilhelm həmin məlumatın üstündə yazmışdı ki, «Sazonov səhv edir». Sazonov İtaliyanın səfirinə dedi ki, Rusiya imkan vero bilməz ki, Avstriya Serbiyanı hədələsin və ya ona qarşı hərbi tədbirlər görsün. Sazonov Purtalesə dediklərini bir qədər yumşaq şəkildə Avstriya səfirinə də dedi. Lakin Avstriyanın səfiri yalnız Avstriya-Macarıstanın sülhsevərliyindən danışdı.

1914-cü ilin 20 iyulunda Fransa prezidenti R.Puankare Rusiyaya rəsmi səfərə gəldi. O, Rusiya hökümətini əmin etdi ki, Almaniya ilə mühəribə olarsa Fransa bir müttəfiq kimi öhdəliklərinə əməl edəcək. Rusiya höküməti qərara gəlmışdı ki, bu dəfə mühəribə tehlükəsi qarşısında geri çökilməsin. Vyana da qərara gəlmışdılər ki, R.Puankare Peterburqdan qayıtdıqdan sonra Serbiyaya ultimatum təqdim etsinlər. Çünkü, Vyana siyasetçiləri belə hesab edirdi ki, Fransa prezidenti təsir etməsə Rusiya Avstriyanın ultimatumu ilə barişacaq.

1914-cü ilin iyulun 18-də Avstriyanın Belqraddakı səfiri Serbiya hökümətinə 48 saat müddətində cavabı verilmək şərti ilə ultimatum təqdim etdi. Ultimatumda deyilirdi ki, Serbiya höküməti ölkədə Avstriya əleyhinə hərəkata və terror aktlarına qarşı tədbirlər görmür, Sarayevə qətli hökumət adamlarının iştirakı ilə hazırlanmışdır. Ultimatumda tələb olunurdu ki, Serbiya höküməti mətbuat vasitəsilə Avstriya əleyhinə təbliğatı və təşviqatı ittiham etsin. Daha sonra sənəddə aşağıdakı tələblər var idi: Serbiya mətbuatında Avstriya əleyhinə düşməncilik təbliğatı qadağan edilsin; Avstriya əleyhinə fəaliyyət göstərən təşkilatlar bağlansın; məktəblərdə Avstriya əleyhinə təbliğat aparılmasın; Avstriya əleyhinə fəaliyyət göstərən və təbliğat aparan zabitlər və vəzifəli şəxslər işdən çıxarılsın; Serbiya ərazisində Avstriya əleyhinə yönəlmış hərəkatların yarılması Avstriya qoşunları iştirak etsin; Sarayevə qətlinin istintaqı Avstriya nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılsın; qatldə əli olanlar ciddi cəza landırılsın və s. Ultimatum elə tərtib olunmuşdu ki, istiqlaliyyətini sevən dövlət bunu qəbul edə bilməzdi. Bu sənədi təqdim edərkən Avstriyanın səfiri baron Gizl demişdi ki, əgər ultimatumu vaxtında cavab verilməsə, o Belqradi tərk edəcək.

Serbiya höküməti dərhal Peterburqdan kömək istədi. 1914-cü ilin 24 iyulunda Sazonov Belqraddan göndərilən telegramı oxuyub demişdi ki, «bu Avropa mühəribəsidir». Həmin gün Rusiya nazirlər Şurasının iclası oldu. Nazirlər Şurasının iclasında Serbiyaya belə bir təkliflə müraciət etmək qərara alındı ki, əgər Avstriya Serbiyaya hücum etsə, o müqavimət göstərməsin və böyük dövlətlərdən kömək istəsin. Rusiya höküməti həmçinin 4 hərbi dairədə səfərbərlik elan etmək haqqında qərar qəbul etdi.

Sazonov Serbiyanın səfirinə məsləhət gördü ki, Serbiya öz qoşunlarını sərhəddən geri çəksin və Serbiya hökuməti Avstriyanın ultimatumuna ehtiyatla cavab versin. Almanıyanın səfiri ilə Sazonov çox kəskin danişdi. Lakin Almaniya üçün bunun əhəmiyyəti yox idi. Almaniya Avstriyanın ultimatumunu tamamilə bəyənmışdı.

1914-cü ilin iyulun 25-də Serbiyanın baş naziri Paşa hökumətin cavabını Avstriya səfirinə təqdim etdi. Serbiya hökuməti ultimatumdakı 10 tələbdən 9-nu qəbul etmişdi. Serbiya yalnız Sarayevo qətlinin istintaqında Avstriya nümayəndələrinin iştirakını rədd etmişdi, cünki, bu Serbiya konstitusiyasına zidd idi.

Avstriyanın səfiri baron Gisl Serbiyanın cavabını bəhanə götərib öz diplomatik pasportunu tələb etdi. İyulun 25-də axşam Avstriya-Macaristanın səfirləyi Belqradi tərk etdi. 1914-cü ilin iyulun 25-də Rusiya və Fransa İngiltərənin xarici işlər nazirindən xahiş etdi ki, Avstriyanın siyasetini aydın və qəti ittihəm etsin. İyulun 25-də Sazonov İngiltərənin Peterburqdakı səfirinə bildirdi ki, «İngiltərə ciddi bəyanat versə və öz mövqeyini qəti bildirsə, bu, Almanıyanın siyasetinə güclü təsir göstərər və müharibənin qarşısını alar. Əgər İngiltərə qəti bildirsə ki, Fransanı və Rusyanı müdafiə edir, müharibə olmayıacaq. Əgər İngiltərə bunu etməsə müharibə olacaq və İngiltərə mütləq bu müharibəyə cəlb olunacaq».

1914-cü ilin iyulun 24-də Avstriyanın Londondakı səfiri Mensdorf Avstriya ultimatumunun suretini E.Greyə təqdim etdi. E.Grey ultimatumun verilməsinə və cavab üçün ayrılan vaxtın azlığına təəssüf etdiyini bildirdi. Həmin gün Grey Almanıyanın səfirini də qəbul etdi. E.Grey ona bildirdi ki, hələlik Avstriya-Serbiya münaqişəsi lokal xarakter daşıyır və İngiltərəyə bunun dəxli yoxdur. Əgər Avstriya Serbiyaya hücum etsə onda Avropa müharibəsi zəruri olacaq. Lakin o yənə də İngiltərənin müharibəyə qoşulması haqqında heç nə demədi. 1914-cü ilin iyulun 26-da İngiltərə kralı V Georg Almaniya imperatorunun qardaşı ilə görüşü zamanı bildirdi ki, İngiltərə böyük müharibənin qarşısını almaq üçün əlindən gələni edəcək. Kral daha sonra demişdi ki, İngiltərə əlindən gələni edəcək ki, müharibəyə qoşulmasın və

bitərəf qalsın, lakin bu bitərəfliyin nə qədər davam edəcəyini heç kim deyə bilməz.

İngiltərənin uzunmüddətli bitərəfliyi Almaniyaya lazım deyildi. Cünki, Sliffen planı Fransanın bir neçə həftə ərzində darmadağın edilməsini nəzərdə tuturdu, yəni, İngiltərənin qısa müddətli bitərəfliyi də Almaniyaya sərf edirdi. İngiltərə Rusiyaya və Fransaya hərbi yardım edəcəyini bildirməklə onları Alman-Avstriya blokuna qarşı fəal hərəkətlərə sövq edirdi.

1914-cü ilin 24 iyulunda E.Grey böhranın həlli yollarının müzakirəsi üçün dörd dövlətin - İngiltərənin, Fransanın, Almanıyanın və İtaliyanın vasitəciliyini təklif etdi. E.Grey həmçinin Almanıyanın Vyanaya təsir göstərməsini xahiş etdi. İngiltərə çalışırkı ki, Avstriya Serbiyanın cavabı ilə kifayatlılsın. Lakin İngiltərə yenə də Almaniyaya qarşı vuruşmaq istədiyini bildirmədi. Almanıyanın səfiri İngiltərənin manevrlerinin məqsədini başa düşsə də, Almaniya hökuməti İngiltərənin təkliflərinə cavab vermədi. Almanıyanın imperatoru iyulun 28-də Serbiyanın Avstriyanın ultimatumuna cavabı ilə tanış oldu və Vyanaya tövsiyyə etdi ki, Belqradi işgal etsin.

1914-cü ilin iyulun 28-də Avstriya-Macaristan Serbiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu hadisə ilə birinci dünya müharibəsi başladı. Rusiya və Fransa tələb edirdi ki, İngiltərə nehayət, öz mövqeyini müəyyənləşdirsin. 1914-cü ilin iyulun 29-da E.Grey Almanıya səfiri ilə görüşdə bildirdi ki, vəziyyət getdikcə kəskinləşir və əgər Almaniya və Fransa müharibəyə qoşulsə, İngiltərə təcili qərarlar qəbul edəcək, bu halda uzun müddət kənarda qalıb gözləmək olmaz.

E.Greyin bəyanatı Almaniyada böyük narahatlığa səbəb oldu. Almaniya İngiltərənin indiyədək onu aldatdığını başa düşdü. Almaniya hökuməti bilirdi ki, İtaliya və Rumınıya öz müttəfiqlərinin tərəfində vuruşmaq istəmir. İtaliya hökuməti narazı qalmışdı ki, Avstriya müharibəyə başlamazdan əvvəl onunla məsləhətleşmeyib. İtaliya bəhanə götirdi ki, Avstriya-Macaristan Üçlər ittifaqı haqqında müqavilənin şərtlərini pozub. Almaniya tələb etdi ki, Vyana hökuməti vasitəcilik haqqında İngiltərənin təklifini qəbul etsin. Lakin artıq müharibəyə başlamış olan Avstriya-

Macaristan Almanıyanın təklifini qəbul etmədi. Baş qərargahın təkidi ilə Almaniya hökuməti daha Avstriyaya təzyiq göstərmədi.

Almanıyanın strateji planına görə Rusyanın tam səfərbərliyi üçün bir aydan çox vaxt lazım idi, bu müddətdə Fransa ildirmə süroti ilə darmadağın edilməli idi. Almanların fikrincə, bu müddət ərzində Rusiya öz müttəfiqinə əməli kömək göstərə bilməzdii. Fransanı meşlub etdikdən sonra isə Almaniya bütün qüvvələrini Rusiyaya qarşı yönəltməli idi. Almaniya həm də Rusyanın öz ordusunu səfərbər etməsinə mane olmaq fikrində idi. Rusiya Serbiyanı müdafiə etmək fikrində idi, ona görə de səfərbərliyi sürətləndirdi. 1914-cü ilin iyulun 28-də Rusya hökuməti Almanyadan xahiş etdi ki, Avstriyanın Serbiyaya hücumunun qarşısını alsın. II Vilhelm cavab teleqramında Avstriyaya təzyiq göstərməyi vəd etdi. İyulun 29-da Sazonovla görüşdə Almanıyanın səfiri Purtales tələb etdi ki, Rusiya hərbi hazırlığı dayandırınsın, öks halda Almaniya səfərbərlik keçirib, hərbi əməliyyatlara başlayacaq. İyulun 29-da II Nikolay ümumi səfərbərlik haqqında fərمان verdi. II Vilhelmin Rusiya hökumətinə göndərdiyi teleqramda deyilirdi ki, Rusiya səfərbərliyi dayandırsa, Almaniya Avstriyaya təzyiq edəcək ki, Rusiya ilə razılığa gəlsin. Teleqramla tanış olan II Nikolay hərbi nazir Suxomlinova bildirdi ki, ümumi səfərbərlik haqqında fərmani ləğv edir. Xarici işlər naziri Sazonov, baş qərargah rəisi Yanuşkeviç və hərbi nazir Suxomlinov bundan ciddi narahat oldu və iyulun 30-da II Nikolayı inandırmağa çalışıldılar ki, səfərbərliyi dayandırmaq olmaz. Sazonov bir saat ərzində çara izah etdi ki, Almaniya mühəribəyə can atır, mühəribə mütləq başlanacaq, ona görə ümumi səfərbərliyi dayandırmaq olmaz. II Nikolay razılaşdı və Sazonov dərhal baş qərargah reisini çarın razılığı haqqında məlumat verdi və həmin gün saat 5-də hərbi dairələrə ümumi səfərbərlik haqqında fərman göndərilmişdi.

İyulun 31-də Avstriya-Macaristan ümumi səfərbərlik elan etdi. İyulun 31-də gecə Almanıyanın səfiri Purtales Sazonovla görüşüb xəbərdarlıq etdi ki, əgər avqustun 1-də saat 12-yə qədər Rusiya səfərbərliyi dayandırmasa, Almaniya da səfərbərlik keçirəcək. Lakin Rusiya səfərbərliyi dayandırmadı və avqustun 1-də Almaniya ümumi səfərbərliyə başladı. Avqustun 1-də axşam Purtales yenidən Sazonovun yanına gəldi. Onun səfərbərliyi

dayandırmaq tələbini Sazonov yenə rədd etdi. Purtales Almanıyanın Rusiyaya mühəribə elan etmək haqqında notasını Sazonova təqdim etdi.

Almanıyanın mühəribə planı Rusyanın belə tezliklə mühəribəyə qoşulmasını nəzərdə tutmurdu. İngiltərə imkan verə bilməzdii ki, Almaniya Rusiyani və Fransanı darmadağın etsin, cünki, Almanıyanın güclənməsi İngiltərənin mənafələri üçün böyük təhlükə yaradırırdı. İngiltərə hökuməti Rusyanın və Fransanın tərəfində mühəribəyə qoşulmağa razı idi və əlverişli fırsat gözləyirdi. 1914-cü ilin iyulun 27-de İngiltərə hökuməti öz iclasında beynəlxalq vəziyyət müzakiro etdi. İngiltərənin xarici işlər naziri E.Grey öz məruzəsində Rusyanın İngiltərənin hərbi köməyinə ümidi bəslədiyini bildirdi. E.Grey qeyd etdi ki, hadisələr böyük sürətlə dəyişir, İngiltərə öz mövqeyini dəqiqləşdirməlidir: ya digər Antanta ölkələri ilə birlikdə Ümumavropa məsələsində fəal iştirak etməli, ya da bitərəf qalmalıdır. E.Grey bildirdi ki, əgər hökumət bitərəfliyə tərəfdar çıxsa, o istefaya çıxacaq. Hökumət üzvlərinin eksəriyyəti İngiltərənin mühəribəyə qoşulmasının əleyhinə idi.

İyulun 29-da Almanıyanın kansleri Betman-Holveq İngiltərənin səfiri Qoşenlə görüşündə almanın ordusunun Fransaya Belçika ərazisindən həcüm edəcəyini bildirdi. Betman-Holveq ingilis səfirinə demişdi ki, əgər bu mühəribə zamanı İngiltərə bitərəf qalsa, Almaniya mühəribədən sonra Avropada Fransa və Belçika ərazilərinin toxunulmazlığına təminat verir. Fransanın müstəmləkələrinin toxunulmazlığına isə təminat vermir. İngiltərənin səfiri iyulun 30-da Londona Almanıyanın təklifi haqqında teleqram göndərmişdi. E.Grey bu təklifi «qəbul edilməz» adlandırdı.

İyulun 31-də E.Grey Fransa və Almaniya səfirlərinə məktub göndərib onların Belçikanın bitərəfliyi ilə bağlı mövqeyini öyrənməyə çalışdı. Fransanın Londondakı səfiri Kambon bildirdi ki, Fransa Belçikanı müdafiə edəcək. Almaniya səfiri isə soruşdu ki, Almaniya Belçikaya həcüm etsə London bitərəf qalacaqmı? E.Grey bildirdi ki, İngiltərə bitərəf qalmayacaq. Lakin olavaş etdi ki, Almaniya Belçikanın bitərəfliyinə əməl etsə, onun özü üçün yaxşı olar. Avqustun 1-də E.Grey Almanıyanın səfiri ilə görüşdə müzakirə üçün belə bir layihə təklif etdi: əgər almanlar Fransaya

hücum etməsə İngiltərə və Fransa başlanan müharibədə bitəref qalacaq. İngiltərə bu plan vəsítəsilə almanın Rusiyaya yönəldib kənarda qalmaq istəyirdi. Lakin bu təklif Rusyanın və Fransanın ciddi narazılığına səbəb oldu.

Fransa Almaniyaya qarşı müharibəyə başlamaq fikrində idi. Lakin Fransa çalışırdı ki, müharibəyə birinci Almaniya başlasın. 30 iyul 1914-cü ildə Fransa höküməti öz qoşunlarını sərhəddən 10 kilometr arxaya çəkdi. İyulun 31-də Almaniyadan Parisdəki səfiri Fransa xarici işlər nazirinə nota təqdim etdi. Notada əvvəlcə Almaniyadan Rusiya qarşısına qoymuş olduğu tələblərdən bəhs olunur, sonra soruşulurdu ki, Fransa bitəref qalmağı öhdəsinə götürürmü? Cavab üçün 18 saat vaxt verilmişdi. Fransa höküməti cavab verdi ki, əvvəlcədən heç nə deyə bilməz və fəaliyyət azadlığını saxlayır. Avqustun 1-də Fransa prezidenti səfərbərlik haqqında fərman verdi. Almaniyada artıq Fransaya müharibə elan edən bəyanatın mətni hazır idi. Almaniya bəhano gotirdi ki, Fransa onun sərhədlərini pozur, quru sərhədlərində fitnəkarlıqlar törədir. 3 avqust 1914-cü ildə Almanya Fransaya müharibə elan etdi.

«Sliffen planı» alman qoşunlarının Belçikaya daxil olmasını nəzərdə tuturdı. Lakin bitəref Belçikaya hücumu diplomatik cəhətdən əsaslandırmaq üçün Almaniyadan baş qərargahı bəyanat hazırlamışdı. Bəyanatda deyilirdi ki, Fransa Belçikaya hücum etməyə hazırlaşır ve Belçika öz qüvvəsi ilə bunun qarşısını ala bilməyəcək, ona görə Almanya qoşunlarını Belçika ərazisiniə göndərməyə məcburdur. Lakin Belçika buna düşmənçilik aktı kimi baxmamalı, öz ordusunu Antverpenə çəkməli idi ki, alman qoşunlarının hərəkətinə mane olmasın. Bunun müqabilində Fransadan Belçikaya ərazi vəd olunurdu. Notaya Belçika höküməti 24 saat ərzində cavab verməli idi. Almanya notasını avqustun 2-de təqdim etdi. Belçika höküməti notanı qəbul etmədi və Antantanın kömək istədi. Bu hadisələr İngiltərənin vəziyyətini yaxşılaşdırıldı. Çünkü, Belçika ərazisi İngiltərənin təhlükəsizliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etirdi. 1914-cü ilin avqustun 3-də İngiltərə höküməti müharibəyə qoşulmayı qərara aldı. Avqustun 4-də İngiltərə höküməti Almaniyaya ultimatum göndərib Belçikanın bitərliliyinə danışqsız əməl olunmasını tələb etdi. Alman höküməti bu tələbə cavab vermədi.

Avqustun 4-də axşam saat 11-də E. Greyin Londondakı alman səfirinə göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, bu gündən etibarən İngiltərə özünü Almaniya ilə müharibə vəziyyətində hesab edir.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Antanta və Üçlər ittifaqı qüvvə nisbatını öz xeyrinə dəyişmək üçün yeni müttəfiqlər axtarırdı. 1914-cü ilin avqustun 15-də Yaponiya Almaniyaya ultimatum göndərdi. Yaponiya Almaniyadan səkkiz gün ərzində Tszyaçjounu ona verməyi tələb etdi. Almaniya ultimatuma cavab vermədi. 1914-cü ilin avqustun 23-də Yaponiya Almaniyaya müharibə elan etdi. Yaponiya qoşunları Tszyaçjounu, Tsindao-Tszinan dəmiryolunu və Sakit okeanda Almaniyaya məxsus olan Marşal, Marian və Karolin adalarını işğal etdi.

Yaponianın güclənməsi ABŞ-in, İngiltərənin, Avstraliyanın və Yeni Zellandiyanın narazılığına səbəb oldu. Yaponiya Avropa-ya qoşun göndərmədi. Rusiya Yaponianın Antantaya qoşulmasını razılıqla qarşılıdı, çünkü, Yaponiya tərəfindən Uzaq Şərqi dəmiryolunu və Sakit okeanda Almaniyaya məxsus olan

Marşal, Marian və Karolin adalarını işğal etdi. Antanta və Üçlər ittifaqı Türkiyəni öz tərəfində müharibəyə cəlb etməyə çalışırdı. Türkiyə Almaniyaya meyl edirdi, lakin iqtisadi cəhətdən onun İngiltərə və Fransadan asılılığı böyük idi. Almanya Osmanlı imperiyasının ərazi bütövlüyünün saxlanmasına kömək edəcəyini bildirmişdi. Türkiyə Cənubi Qafqazı və Krim işğal etmək, Şimali Afrikada yerləşən ərəb ölkələri üzərində hakimiyətini bərpa etmək fikrində idi. İngiltərə Osmanlı imperiyasının parçalanmasına tərəfdar idi. Ona görə Türkiyə Üçlər ittifaqına qoşulmaq qərarına gəldi.

1914-cü ilin ayqustun 2-də Türkiyə Almaniyaya ilə gizli ittifaq müqaviləsi imzalandı. Avqustun 3-də isə Türkiyə höküməti bitəreflik haqqında bəyannamə ilə çıxış etdi, çünkü, hərbi cəhətdən müharibəyə hazır deyildi. Eyni zamanda Türkiyə Rusiyaya Almaniyaya qarşı ittifaq müqaviləsi bağlamağı təklif etdi. Türkiyə öz ordusunu Rusyanın sərəncamına verməyə hazır idi. Rusiya Egey dənizindəki bir sıra adaların və Frakiyanın Türkiyəyə qaytarılmasına kömək etməli idi. Rusiya Türkiyənin onunla ittifaq yaratmaq istəyinə inanmırırdı. Əslində Türkiyə Rusiya ilə ittifaq sazişi bağalamamaq niyyətində deyildi. Türkiyə

Almanya hərbi gəmilərinin Qara dənizə gəlməsindən sonra Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq fikrində idi. 1914-cü ilin avqustun 10-da Almaniyanın iki hərbi gəmisi Dardanel boğazına daxil oldu. Bu gəmilərdən birinin kapitanı Türkiyənin hərbi-dəniz qüvvələrinin komandanı təyin edildi. Beləliklə, Türkiyənin həm ordusu, həm də donanması Almaniyanın nəzaretinə keçdi.

Rusiya Türkiyənin cənubda ona qarşı yeni müharibə cəbhəsi yaratmasını istəmirdi. 1914-cü ilin avqustun 12-də Rusiya öz müttəfiqlərinə təklif etdi ki, Osmanlı imperiyası müharibəyə qoşulmasa onun ərazi bütövlüyünə təminat versinlər və kapitulyasiya rejimi ləğv edilsin. İngiltərə müharibə dövründə Osmanlı imperiyasının ərazi bütövlüyünə təminat verməyə razı idi. Lakin İngiltərə kapitulyasiya rejiminin ləğvinə razılaşmadı və Egey dənizindəki Lemnos adasını Türkiyəyə qaytarmaqdan imtina etdi.

1914-cü ilin sentyabrın 9-da Türkiyə höküməti bildirdi ki, oktyabrin 1-dən bütün ölkə ərazisində kapitulyasiya rejimi ləğv edilecək. Türkiyə hökümətinin qərarı Osmanlı imperiyasının ərazisində imtiyazları olan bütün dövlətlərin narahatlığına səbəb oldu. İstanbuldakı xarici səfirlərin əksəriyyəti Türkiyə hökümətinə etiraz notası göndərdi. Almaniya bildirdi ki, Türkiyə ittifaq müqaviləsinə uyğun olaraq müharibəyə qoşulmalıdır. İngiltərə və Fransa kapitulyasiya rejiminin ləğvi haqqında Türkiyə ilə danışqlara başlamağa hazır olduğunu bildirdi. 1914-cü ilin oktyabrında Türkiyə Almaniyadan kredit aldı. 1914-cü ilin oktyabrin sonunda Türkiyə Qara dənizdə Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaqla birinci dünya müharibəsinə qoşuldu. Antanta ölkəlerinin səfirləri İstanbulu tərk etdi. 1914-cü ilin noyabrın 2-də Türkiyə Rusiyaya müharibə elan etdi.

Antanta və Almanya İtaliyanı öz tərəfində müharibəyə cəlb etməyə çalışırdı. İtalya Üçlər ittifaqının üzvü kimi öhdəliklərini yerinə yetirmək fikrində deyildi. İtalya höküməti Almaniyaya və Avstriyaya bildirdi ki, müharibə Avstriya-Macarıstanın Serbiyaya hücumu nəticəsində başlanıb, Üçlər ittifaqı isə müdafiə ittifaqıdır, həm də Avstriya müharibəyə başlamazdan əvvəl İtalya ilə məsləhətləşməli idi. 1914-cü ilin avqustun 3-də İtalya bitərof olduğunu bildirdi.

İtalya höküməti həm Almaniya, həm də Antanta ölkələri ilə danışqlar aparırdı. 1914-cü ilin avqustun 3-də İtalyanın xarici işlər naziri Almaniyanın Romadakı səfirlərini bildirdi ki, Almanya müharibədən sonra İtalyaya vəd edilmiş qəniməti artırsa (ərazi, təzminat və s.) İtalya höküməti öz mövqeyini dəyişəcək. Avqustun 4-də isə İtalya Rusiyaya müraciət etdi və bildirdi ki, müttəfiqlərin vədləri onu təmin etmir və Antanta ilə əlverişli şərtlər əsasında danışqlara hazırlır. İtalya əvvəlcədən müharibədə hansı tərəfin qalib gələcəyini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Eyni zamanda İtalya Antanta və Almanya ilə danışqlardan diplomatik təzyiq vasitəsi kimi istifadə etirdi.

Antanta İtaliyaya Triyesti, Trentinonu və Valonu vəd edirdi. Bu ərazilər Avstriya-Macarıstanı məxsus idi. Almaniya üçün Avstriya torpaqlarını İtalyaya vəd etmək çətin idi. Ona görə Almanya İtaliyaya Şimali Afrikada Fransaya məxsus olan əraziləri təklif etmişdi. Almanya Fransaya məxsus olan Korsikanın və Savyoyanın İtalyaya qaytarılacağını vəd etmişdi.

İtalya iqtisadi cəhətdən Antanta ölkələrindən asılı idi. Aralıq dənizində İngiltərə və Fransa güclü hərbi donanma saxlayırdı. İtalya daha çox bitərof qalmağa görə Antanta ölkələrindən və Almaniyadan haqq almağa çalışırdı. 1914-cü ilin payızında Marna döyüşündə alman qoşunlarının məğlubiyyəti İtaliyanın Antantaya meylinin artmasına böyük təsir göstərdi. İtalya bildirdi ki, bitərof qalmağın əvəzində Avstriya-Macaristan Triyesti və Trentinonu ona vermelidir. Almanya həmin ərazilərin İtaliyaya verilməsində maraqlı idi, ona görə Avstriya-Macarıstanı təzyiqi artırdı.

Anatanta ölkəleri ilə danışqlar zamanı İtalya Triyest və Trentino ilə yanaşı, Afrikada bir sıra ərazilərin və Albaniyanın bir hissəsinin ona verilməsini tələb etdi. İtalya Antanta ölkələrindən 50 milyon funt sterlinq kredit istəyirdi. İtalya çalışırdı ki, Antanta onunla hərbi saziş imzalasın və İngiltərə-Fransa donanması Aralıq dənizində İtaliyanın təhlükəsizliyinə təminat versin.

İngiltərə İtaliyanın bütün tələblərini qəbul etməyə razı idi. Rusiya cənub slavyanlarının yaşadığı ərazilərin İtaliyaya verilməsini istəmirdi. 1915-ci ilin martın 8-də Avstriya-Macaristan bildirdi ki, İtaliyanın ərazi iddialarını təmin etməyə hazırlır. Lakin Avstriya hökümətinin qərarında deyilmirdi ki,

həmin ərazilər İtaliyaya dərhal, yaxsa müharibədən sonra veriləcək. İngiltərə və Fransanın təzyiqi ilə Rusiya İtaliyanın ərazi iddialarına razılığını bildirdi.

1915-ci ilin aprelin 26-da Londonda İtaliya ilə Antanta arasında müqavilə imzalandı. İtaliya bir aydan sonra Almaniya və Avstriyaya qarşı müharibəyə başlamalı idi. 1915-ci ilin mayın 3-də İtaliya Üçlər ittafaqından çıxdı, mayın 23-də isə Avstriya-Macarıstanla müharibə elan etdi.

Antantaya və Üçlər ittafaqına daxil olan ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərindən onların müharibədə uğurları bilavasitə asılı idi. Mərkəz dövlətlərinin düşərgəsində Almaniya aparıcı rol oynayırırdı. Digər tərəfdən, İtaliyanı Üçlər ittafaqında saxlamaq üçün Almaniya ilə Avstriya-Macarıstan arasında aparılan danışıqlar uğursuz oldu və onları yeni müttəfiqlər axtarmağa məcbur etdi.

Antantaya daxil olan ölkələr arasında bir sıra ziddiyətlər mövcud idi. 1914-cü ilin sentyabrın 5-də Rusiya, Fransa və İngiltərə arasında imzalanmış sazişə görə onlar düşmənə qarşı birləşmələrə aparmalı, düşmənə gizli saziş bağlamamalı və sülh şərtlərini yalnız qarşılıqlı məsləhətləşmələrdən sonra irəli sürməli idi. İtaliyanı öz tərəfəsinə çəkmək üçün Antanta ölkələrinin diplomatik mübarizəsi blok daxilində yeni ixtilaflar yaratmışdı.

İngiltərə və Fransa üçün əsas müharibə cəbhəsi Qərb cəbhəsi idi. Rusiya ordusu Qərb cəbhəsində İngiltərə və Fransa qoşunlarının uğurlarına kömək etməli idi. 1914-cü ilin avqust-sentyabr aylarında rus qoşunlarının Prussiyaya daxil olması Parisin almanlar tərəfindən işgalinin qarşısını aldı və Fransa ordusunun Marna döyüşündə qələbəsinə şərait yaratdı.

Müharibə dövründə Rusyanın İngiltərə və Fransadan iqtisadi asılılığı artmışdı. Rusiya ordusu silahla yaxşı təchiz edilməmişdi. 1915-ci ildə rus ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Rusiya hökuməti İngiltərə və Fransadan hərbi yardım istədi. Lakin onlar Rusiyaya hərbi yardım az və fasilələrlə göndərirdi.

Antanta ölkələri arasında hərbi əməliyyatların əlaqələndiriləməsinə dair danışıqlar çətinliklə aparılırdı. Rusiya Qərb cəbhəsinə lazım olan köməyi edirdi. 1916-ci ildə şərq cəbhəsində rus ordusunun hücumu həm Verden döyüşündə müttəfiqlərin

qələbəsini təmin etdi, həm də İtaliya cəbhəsində vəziyyət yaxşılaşdı. İngiltərə və Fransa isə rus qoşunlarına kömək etmirdi. 1915-ci ildə əsas hərbi əməliyyatların şərq cəbhəsində aparılması İngiltərə və Fransaya qüvvələrini bərpa etmək və artırmaq imkanı verdi. Müharibənin ağırlığı Rusyanın üzərinə düşmüştü. 1916-ci ildə qüvvə nisbəti qəti şəkildə Antantanın xeyrinə dəyişdi. 1915-ci ildə İngiltərə və Fransa rus ordusuna kömək məqsədilə Qərb cəbhəsində fəal hərbi əməliyyatlar aparmadı.

1916-ci ilin yazında Antanta ölkələri həm qərb, həm də şərq cəbhəsində eyni vaxtda hücum əməliyyatlarına başlamalı idi. Lakin İngiltərə və Fransa bu qərara lazımı səviyyədə əməl etmədi. Almaniya Antanta ölkələri arasındaki ixtilaflardan istifadə etməyə çalışırırdı. İngiltərə Fransaya və Rusiyaya maliyyə yardımını göstərirdi. İngiltərə müharibə dövründə onlara verdiyi kreditin əvəzində çoxlu qızıl almışdı.

1915-ci ilin yanvarında Parisdə Rusiya, Fransa və İngiltərə maliyyə nazirlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Rusiya Qərb ölkələrindən 100 milyon funt sterlinq uzunmüddətli kredit istədi. 1915-ci ilin fevralın 5-də İngiltərə və Fransanın Rusiyaya birlikdə 100 milyon funt sterlinq kredit verməsi haqqında saziş imzalandı. Lakin Rusiya onların hər birindən cəmi 25 milyon funt sterlinq kredit almışdı.

İngiltərə və Fransa düşmən üzərində qələbəni tezləşdirmək üçün yeni döyük cəbhələrinin yaradılmasında maraqlı idi. Bu ölkələrdə hakim dairələrin bir qismi Yaxın Şərqdə fəal hərbi əməliyyatlara başlamağı təklif edirdi. 1915-ci ilin yanvarın 3-də İngiltərə və Fransa arasında Dardanel boğazına hərbi donanma göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin müttəfiqlərin Dardanel əməliyyatı uğursuz oldu.

Rusiya Türkiyəyə qarşı müharibə aparmaq üçün İran ərazisindən istifadə etmək fikrində idi. İngiltərə isə rus qoşunlarının İran ərazisinə daxil olmasına əleyhinə idi. İngiltərənin xarici işlər naziri bildirdi ki, əsas diqqəti Almaniyaya qarşı müharibəyə yönəltmək lazımdır, Almanianın məğlub edilməsindən sonra Qara dəniz boğazları ilə bağlı məsələ Rusyanın mənafələrinə uyğun həll ediləcək.

1915-ci ilin fevralında İngiltərə və Fransanın hərbi gəmiləri Dardanel boğazının girişində yerləşən istehkamları bombaladı. Yunanistan yaranmış şəraitdən istifadə etmək üçün Antanta ölkələrinin Afinadakı səfirlərinə bildirdi ki, Almaniyaya qarşı müharibəyə başlamağa hazırlıdır. Lakin Rusiya Yunanistanın boğazlar zonasına qoşun göndərməsinə etiraz etdi. Rusiya İngiltərə və Fransanın İstanbulu Yunanıstan'a verməsindən ehtiyat edirdi.

1915-ci ilin martında Rusiya İngiltərə və Fransaya bildirdi ki, qələbədən sonra Qara dəniz boğazları ona verilməlidir. Rusyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, İngiltərə və Fransa Qara dəniz boğazlarının Rusiyaya veriləcəyini vəd etməsə, Rusiya Almaniya və Avstriya-Macarıstanla danışqlara başlayacaq.

1915-ci ilin martın 12-də İngiltərə hökümətinin Peterburqa göndərdiyi notada deyildirdi ki, İstanbul Bosfor boğazının və Mərmərə dənizinin qərb sahiləri ilə birlikdə Rusiyaya veriləcək. İngiltərə Rusiyadan tələb etdi ki, İranın mərkəzinin onun nüfuz dairəsinə keçməsi ilə razılaşın. Rusiya höküməti İngiltərenin təkliflərini qəbul etməyə razı olduğunu bildirdi. 1915-ci ilin aprelin 10-da Fransa İngiltərə ilə Rusiya arasında boğazlarla bağlı razılışmaya tərəfdar olduğunu bəyan etdi.

Birinci dünya müharibəsinin əsas təşəbbüskarı olan Almaniya öz qarşısına böyük vəzifələr, xüsusilə dünya ağalığına nail olmaq məqsədini qoymuşdu. Hərbi əməliyyatların gedisi Almaniya hökümətinin siyasetinə böyük təsir göstərirdi. 1915-ci ilin sonunda Almaniya hakim dairələri arasında Antanta ilə saziş tərəfdarlarının sayı artmağa başladı.

Yaponiya müharibədən Çində öz mövqelərini möhkəm-ləndirmək üçün istifadə edirdi. 1915-ci ilin yanvarın 18-də Yaponiya Çin hökümətinə 21 maddədən ibarət nota göndərdi. Çin höküməti Şandun vilayətini Yaponiyaya verməli idi. Çinin şimalında və şimal-qərində bir sıra ərazilər və dəmiryolları 99 il müd-dətində Yaponiyaya icarəyə verilməli idi. Çin höküməti Yaponiyanın icazəsi olmadan ölkənin şimal-şərqində başqa dövlətə dəmiryol konsessiyası verməməli idi. Çin höküməti Yaponiyadan göndərilmiş çoxsaylı müşavirlərin nəzarəti altında fəaliyyət göstərməli idi. Çin höküməti ona lazım olan silahın yarısını Yaponiyadan almalı idi. Tayvanın yaxınlığında yerləşən Futszyan

vilayəti Yaponiyaya verilməli idi. «21 maddə» Çin üzərində Yaponianın protektoratının təmin edilməsinə yönəlmüşdi.

Yaponianın siyaseti Çində ABŞ-in mənafeyinə zidd idi. ABŞ əvvəlcə Yaponiyaya diplomatik yardım göstərirdi. 1915-ci ilin martında ABŞ-in dövlət katibi Yaponiya hökümətinə nota göndərib «21 maddə»yə ciddi etirazını bildirdi. Rusiya Çin hökü-mətində yapon müşavirlərinin işləməsinin əleyhinə idi.

Çin höküməti əvvəlcə Yaponianın notasına cavab vermədi. Ona görə Yaponiya Çinə təzyiq məqsədilə oradakı qoşunlarının sayını artırdı. İngiltərə Yaponianın Çinə yeni qoşunlar göndərməsinə öz etirazını bildirdi.

Çin höküməti Tszyaçjounun qaytarılması və gələcəkdə Yaponiya ilə Almaniya arasında aparılacaq danışqlarda Çinin iştirakının nəzərdə tutulmasını tələb edirdi. 1915-ci ilin mayın 7-də Yaponiya Çinə ultimatum göndərib «21 maddə» ilə razılışmasını tələb etdi. Lakin ABŞ-in müdaxiləsindən cəhiyat edən Yaponiya bəzi tələbləri «21 maddə»dən çıxartmışdı. ABŞ böyük dövlətlərin Yaponiyaya qarşı bирgə etirazını təşkil etməyə cəhd göstərdi. Lakin Almaniyaya qarşı müharibə aparan Rusiya və İngiltərə Yaponiya ilə münasibətləri pisləşdirmək istəmirdi. 1915-ci ilin mayın 8-də Çin Yaponianın ultimatumunu qəbul etdi. ABŞ hökümətinin Tokioya göndərdiyi notada deyildirdi ki, ABŞ Yaponiya ilə Çin arasında onun mənafelərinə zidd olan heç bir saziş tanımayacaq.

Balkan yarmadasında yerləşən Bolqaristani Antanta və Almaniya öz tərəfində müharibəyə cəlb etməyə çalışırı. Bolqaristan güclü ordu yaratmışdı və əlverişli strateji mövqeyə malik idi. Rusiya Balkan ittifaqını bərpə etmək istəyirdi. Bolqaristannın Antantaya qoşulması üçün 1913-cü ildə Serbiya və Yunanistanın ondan aldığı ərazilər geri qaytarılmalı idi. Rusiya Serbiya və Yunanıstandan Bolqaristana güzəşt etməyi tələb edirdi. Yunanistan höküməti Almaniyaya meyl edirdi.

Serbiya Makedoniyanın bir hissəsini Bolqaristana verməyə razi idi, əvəzində müharibədən sonra Avstriya-Macarıstan cənub slavyanlarının yaşadığı əraziləri ona verməli idi. Bolqaristan Qərbi Frakiyanın ona qaytarılmasını tələb edirdi. Antanta isə yalnız Frakiyanın şərqiñin Bolqaristana verilməsinə tərəfdar idi.

Serbiya hükümeti bildirdi ki, o müharibə dövründə Makedoniya ərazilərini Bolqaristana verməyəcək.

Bolqaristan höküməti mərkəz dövlətləri ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Almaniya Makedoniyanın və Serbiyanın bir hissəsini Bolqaristana vəd etmişdi. Ruminiyanın Antantanın tərəfində mühəribəyə qoşulduğu təqdirdə Dobruca Bolqaristana verilməli idi. Lakin Bolqaristan mühəribəyə tam hazır olmadığını görə bitərəf qalmağa üstünlük verirdi.

1915-ci ildə cəbhədə Antanta qoşunlarının uğursuzluqları Bolqaristanın mərkəz dövlətlərinin tərəfinə keçməsini sürətləndirdi. 1915-ci ilin sentyabrın 3-də Bolqaristan Türkiye ilə, sentyabrın 6-da isə Almaniya və Avstriya-Macaristana ittifaq müqaviləsi imzaladı və Dördlər bloku formalasdı. 1915-ci ilin oktyabrın 14-də Bolqaristan Serbiyaya qarşı mühəribəyə başladı. Qısa müddət ərzində Serbiya ərazisi Dördlər ittifaqının qoşunları tərəfindən işğal edildi.

Antanta və Mərkəz dövlətləri Yunanistanı və Ruminiyani öz tərəfində mühəribəyə cəlb etmək istəyirdi. Almaniya Macaristana təzyiq edirdi ki, Transilvaniyanı Ruminiyaya versin. Mərkəz dövlətləri Bessarabiyanı da Ruminiyaya vəd etmişdi. Lakin Ruminiya höküməti bildirdi ki, Bessarabiyyaya yalnız Rusiyanın möglubiyyətindən sonra qoşun göndərə bilər.

Rusiya Transilvaniyanın Ruminiyaya verilməsinə tərəfdar idi. Lakin Ruminiya mühəribəyə qoşulmağa tələsmirdi. Ruminiya höküməti çalışırdı ki, Bessarabiyanı Rusiya özü ona təklif etsin. İngiltərə və Fransa Ruminiyanın mövqeyini müdafiə edirdi. Lakin Rusiya Ruminiyanın tələbini rədd etdi.

1914-cü ilin oktyabrın 1-də Rusiya ilə Ruminiya arasında imzalanmış sazişə görə Rusiya Ruminiyanın ərazi bütövlüyünə təminat verdi və Avstriya-Macaristanda rumınlar yaşayan ərazilərin Ruminiyaya verilməsi ilə razılaşdı. Ruminiya İngiltərədən kredit aldı. Ruminiya həm də Almaniya ilə danışqlar aparırdı.

1916-cı ilin avqustun 17-də Ruminiya ilə Antanta arasında müqavilə imzalandı. Ruminiya Avstriya-Macaristana qarşı mühəribəyə qoşulmalı idi. Mühəribədən sonra Transilvaniya, Bukovinanın çox hissəsi və Banat Ruminiyaya verilməli idi. 1916-cı ilin 28 avqustda Ruminiya Avstriya-Macaristana mühəribə elə-

edti. Lakin Ruminiya qoşunlarının mühəribədə iştirakı uğurlu olmadı və 1916-cı ilin oktyabrında o, Rusiyadan kömək istədi.

Antanta ölkələri arasında Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsi ilə bağlı danışqlar 1916-cı ildə davam etdirildi. İngiltərə və Fransa Osmanlı imperiyasının bölünməsinə dair plan hazırlamışdı. 1916-cı ilin martında həmin plan haqqında Rusiya hökümətinə məlumat verildi. Rusiya müttəfiqlərin planı ilə razılaşmadı. Rusiyanın təkidi ilə İngiltərə-Fransa sazişində dəyişiklik edildi. 1916-cı ilin aprelində Rusiya və Fransa arasında Türkiyə ərazisinin bölünməsi haqqında saziş imzalandı. Mayın 9-da və 16-da isə İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış «Sayks-Piko saziş»ə görə Mosul istisna olmaqla İraq ərazisi və Ərəbistan yarımadasının çox hissəsi İngiltərəyə verilməli idi. Fələstin üzərində beynəlxalq nəzarət yaradılmalı, Fələstinin Hayfa və Akka limanları İngiltərəyə verilməli idi. Suriya, Livan və Şərqi Anadolunun bir hissəsi Fransaya verilməli idi. Mosul vilayəti və Ərəbistan yarımadasının bir hissəsi Fransanın nüfuz dairesinə daxil idi. Trapezund, Ərzurum, Bəyazid, Van və Bitlis rayonları və Türkiyənin Qara dəniz sahilində yerləşən torpaqlarının bir hissəsi Rusiyyaya verilməli idi. Anadolunun cənubunda və cənub-qərbində yerləşən Adaliya, Konya və Smirna İtaliyaya verilməli idi.

İngiltərəyə Fransa ərəb ölkələrində Osmanlı imperiyasına qarşı yönəlmış milli-azadlıq hərəkatına yardım edirirdi. Lakin bu ölkələrinin müstəqillik qazanması onların planına daxil deyildi.

1916-cı ilin iyulunda Londonda İngiltərə, Rusiya, Fransa və İtaliyanın maliyyə nazirlərinin ikinci konfransı keçirildi. Konfransda müzakirə edilən əsas məsələ hərbi sifarişlərin razılaşdırılması və ABŞ-dan alınan hərbi məhsulların haqqının birlikdə ödənilməsi üçün vəsait yiğilması idi. Fransa bu vəzifələrin icrası ilə məşğul olmaq üçün xüsusi təşkilatın yaradılmasını təklif etdi. Lakin İngiltərə Fransanın təklifi ilə razılaşmadı.

Konfransda Antanta ölkələrinin hərbi sifarişləri haqqında məlumat mübadiləsini təşkil etmək üçün komissiya yaradıldı. 1916-cı ilin avqustunda İngiltərə Fransaya 150 milyon funt sterlinq kredit verdi. 1916-cı ilin oktyabrında Rusiya İngiltərədən 150 milyon funt sterlinq kredit aldı. 1917-ci ilin fevralına qədər Rusiya ABŞ-dan 250 milyon manat məbləğində kredit almışdı.

1916-ci ilin noyabrında Rusya, İngiltere ve Fransa baş qərgahlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş müşavirədə bütün cəbhələrdə hərbi əməliyyatların əlaqələndirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. İngiltere, Fransa və İtaliyanın iştirakı ilə 1917-ci ilin sonunda Romada keçirilən konfransda Rusiyaya hərbi yardımın artırılması haqqında İngiltərənin teklifi bəyənildi.

1917-ci ilin yanvar-fevral aylarında Peterburqdə İngiltərə, Fransa, Rusya və İtaliya nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Qərb dövlətləri çalışırdılar ki, Rusiya hərbi əməliyyatlarda daha fəal iştirak etsin. 1917-ci ilin əvvəlində Rusya ile Fransa arasında imzalanmış sazişə görə Rusya həm Elzas və Lotaringiyadan, həm də Saar vilayətində yerləşən kömür mədənlərinin Fransaya verilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Reyn çayının sol sahilində müstəqil və bitərəf dövlət yaradılmalı idi. Fransa Qara dəniz boğazları ilə bağlı Rusyanın mənafələri ilə razılışlığını bildirdi. Fransa Rusyanın qərb sərhədlərini dəyişdirmək hüququnu tanıdı. Bu saziş İngiltərənin narazılığına səbəb oldu. İngiltərə Reyn çayının sol sahilinin Fransa qoşunları tərəfindən işğalının əleyhinə idi.

1916-ci ilin sonuna qədər müharibə edən tərəflər arasında qüvvə nisbəti təxminən bərabər idi. Lakin hərbi xərclərin artması və inqilabi hərəkatın güclənməsi Dördlər blokuna daxil olan ölkələrin sülh danışqlarına başlamaq haqqında müraciətlərinin artmasına səbəb oldu. Almanyanın qısa müddətli müharibə planı həyata keçirilmədi. Almaniya sahilləri ingilis donanması tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Qərb dövlətləri Almanyanın sülh təkliflərini rədd etdi. Ona görə Almaniya Rusya ilə sülh danışqlarına başlamağa çalışırdı.

ABŞ-in müharibəyə qoşulması nəticəsində Almanyanın vəziyyəti daha da çətinləşdi. Birinci dünya müharibəsi başlanan zaman ABŞ bitərəf olduğunu bildirmişdi. ABŞ müharibədə hər iki blokun zəifləməsində maraqlı idi. ABŞ hökuməti Avropada Almanyanın hegemonluğunun qəti əleyhinə idi. Ona görə ABŞ müharibədə Almanyanın qələbəsini istəmirdi. Müharibə dövründə ABŞ Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. ABŞ-dan Antanta ölkələrinə ixrac edilən silah, ərzaq və hərbi materialların miqdarı artmışdı. ABŞ

inhisarları Antanta ölkələri ilə əməkdaşlığın genişlənməsində maraqlı idi. ABŞ Avropa ölkələrinə olan borclarını qaytarmaq imkanı qazanmışdı. ABŞ mərkəz dövlətlərinə qarşı müharibə edən Avropa ölkələrinə kredit verirdi. 1915-ci ildə ABŞ həm İngiltərəyə, həm də Fransaya 500 milyon dollar kredit vermişdi.

Antanta ölkələrinə kömək edən ABŞ həm də müharibədə iştirak etməyə hazırlaşırıldı. ABŞ mətbuatında ölkənin müharibədə iştirakının zəruriliyini təbliğ edən yazıların sayı artmışdı. Almanyanın sualtı qayıqları Atlantik okeanında ABŞ-in ticarət gəmilərini məhv edirdi. ABŞ həm də Antanta ilə Dördlər bloku arasında sülh danışqlarının başlanması üçün vasitəcilik etməyə hazır idi. 1916-ci ilin dekabrın 26-da Almaniya hökuməti bildirdi ki, o Antanta ölkələri ilə birbaşa danışqlar yolu ilə müharibənin qurtarmasına nail olmaq isteyir.

1916-ci ilin dekabrında Londonda Antanta dövlətlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. 1917-ci ilin yanvarın 17-də Antantanın Vaşinqtona göndərdiyi notada Antantanın sülh şərtləri öz əksini tapdı. ABŞ Antantanın tərəfində müharibəyə qoşulmağa hazırlanırdı. İngiltərə keşfiyyati Berlindən Almanyanın Meksikadakı sefirinə göndərilmiş teləqramı ələ keçirmişdi. Telegramda Meksika hökumətinə təklif edilirdi ki, Almanyanın tərəfində ABŞ-a qarşı müharibəyə başlasın. ABŞ hökuməti ölkə ərazisində çoxsaylı Almanya agentlərinin fealiyyətindən narahat idi. 1917-ci ilin yanvarın 31-də Almanya sualtı qayıqları Antanta ölkələrinin gəmilərinə qarşı geniş müharibəyə başladı. Ona görə 1917-ci ilin fevralın 3-də ABŞ Almanya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş vermiş inqilabdan sonra Rusyanın müharibədə iştiraki zəiflədi. 1917-ci ilin aprelin 6-da ABŞ Almaniyaya müharibə elan etdi.

1917-ci ilin fevralında burjua-demokratik inqilabı nəticəsində Rusiyada monarxiya ləğv edildi. Ölkədə müvəqqəti hökümət quruldu. Burjuaziya və mülkədarları təmsil edən Müvəqqəti hökümət Rusyanın müharibədən çıxmasının əleyhinə idi. Rusyanın xarici işlər naziri Milyukov bildirdi ki, Rusiya Antantanın üzvü kimi tam qələbəyədək müharibədə iştirak edəcək. İngiltərə və Fransa Rusiya hökumətinin bəyanatını razılıqla qarşılıdı. 1917-ci ilin martın 17-də Milyukov Rusyanın

xarici ölkələrdəki səfirlərinə məktub göndərib onlara Müvəqqəti hökümətin tanınmasına nail olmayı tapşırıdı. Məktubda deyilirdi ki, Müvəqqəti hökümət Rusyanın beynəlxalq öhdəliklərinə hörmətlə yanaşır və xarici borcları qaytaracaq. 1917-ci ilin martın 22-də İngiltərə və Fransa Müvəqqəti höküməti tanıdığını bildirdi. Əhali Müvəqqəti hökümətin daxili və xarici siyasetindən narazı idi. 1917-ci ilin martın 27-də Müvəqqəti hökümətin nəşr etdirdiyi «Rusiya vətəndaşlarına müraciət» adlı sənəddə deyilirdi ki, Rusiya başqa xalqların ərazilərini işğal etmək niyyətində deyil. Müvəqqəti hökümətin bəyanatı İngiltərə və Fransanın narazılığına səbəb oldu. Ona görə Milyukov 1917-ci ilin aprelin 18-də İngiltərə və Fransaya nota göndərdi. Notada deyilirdi ki, Rusiya qəti qələbəyədək müharibədə iştirak edəcək.

1917-ci ilin mayında Rusiyada Kerenski başda olmaqla yeni hökümət quruldu. Antanta Rusyanın hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməsini istəyirdi. Lakin Rusiya ordusunda əsgərlərin narazılığı və müharibə əleyhinə çıxışları artmışdı.

İngiltərə Rusiya üçün ayrılan kreditin miqdarını azaltmışdı. 1917-ci ilin aprelində İngiltərə və Fransanın iştirakı ilə keçirilən konfrans Rusyanın nümayəndələri dəvət edilməmişdi. Konfransda Anadolu yarımadasının cənib-qərbində İtaliyaya ərazi verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1916-ci ilin dekabrında Avstriya-Macarıstanın imperatoru F.İosifin ölümündən sonra dövlətə Almaniyaya rəğbəti olmayan Karl başçılıq etməyə başladı. Həkimiyətini qoruyub saxlamaq üçün Karl Antanta ilə ilə sülh bağlamağa hazır idi. Avstriya-Macarıstan höküməti Antanta ilə gizli danışıqlar aparırdı. Avstriya höküməti bildirdi ki, Elzas və Lotaringiyayanın Fransaya qaytarılmasına kömək edəcək. Lakin danışıqlar nəticəsiz oldu. İtaliya Avstriya-Macarıstana qarşı ərazi iddialarından imtina etmək fikrində deyildi.

1917-ci ildə Almaniyada müharibə əleyhinə hərakat güclənmişdi. Almaniyada burjuaziya və siyasi partiyaların bir qismi Antanta ilə barışq tərəfdarı idi. Lakin Antanta Almaniya ilə sülh danışıqlarına başlamaq niyyətində deyildi. 1917-ci ilin avqustunda Vatikan Almaniya ilə Antanta arasında danışıqların başlanması

üçün vasitəçilik etməyə çalışırdı. Lakin Antanta Vatikanın təklifi ini qəbul etmədi.

1917-ci ilin iyulunda Rusyanın hücumu keçmək cəhdələri uğursuz oldu. Qərb ölkələri Rusiya hökümətindən cəbhəyə yeni qoşun hissələri göndərməyi tələb edirdi. 1917-ci ildə Rusiya höküməti ABŞ-dan kredit almağa başladı. İngiltərə və Fransa ABŞ-in Rusiyaya iqtisadi yardım etməsindən narazı idi. 1917-ci ilin payızında ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında imzalanmış sazişə görə ABŞ Rusiyada dəmiryollarının, İngiltərə dəniz nəqliyyatının, Fransa isə ordunun yenidən qurulmasına kömək etməli idi. Rusyanın daxili işlərinə qərb ölkələrinin müdaxiləsi genişləndi. 1917-ci ilin oktyabrında İngiltərə, Fransa və İtaliyanın Peterburqdakı səfirləri Rusiya hökümətinə nota göndərib ordunun döyüş qabiliyyətini bərpa etməyi və inqilabın qarşısını almağı tələb etdilər. Lakin Rusiya höküməti inqilabın qarşısını almaq iqtidarında deyildi.

1917-ci ilin oktyabrında Peterburqa silahlı üsyənin qələbəsindən sonra Rusiyada V.I.Lenin başda olmaqla Sovet höküməti quruldu, ölkə isə Sovet Rusiyası adlandırıldı. Sovet Rusiyası kapitalizm sistemindən ayrıldı və ölkədə sosializm quruculuğu prosesi başlandı. Rusiyada cərəyan edən hadisələr beynəlxalq aləmdə siyasi qüvvələrin yerləşməsinə, qüvvə nisbətinə, kapitalist ölkələrində fehlə və müstəmləkələrdə milli-azadlıq hərəkatına böyük təsir göstərdi.

Sovet dövləti sosializm quruculuğu üçün əlverişli beynəlxalq şərait yaratmağa, dinc yanaşı yaşamaq və qarşılıqlı fayda prinsipləri əsasında kapitalist ölkələri ilə əməkdaşlıq etməyə çalışırdı. Dinc yanaşı yaşamaq ideyası «Sülh haqqında dekret»də öz əksini tapmışdı. Sovet dövlətinin rəsmi sənədlərində 1920-ci ildən «dinc yanaşı yaşamaq» ifadəsi işlədilirdi.

1917-ci ilin oktyabrın 26-da II Ümumrusiya Sovetlər qurultayında Sovet dövlətinin ilk xarici siyaset sənədi olan «Sülh haqqında dekret» qəbul edilmişdi. Bu sənəddə Sovet dövləti birinci dünya müharibəsində iştirak edən ölkələrin xalqlarına və hökümətlərinə dərhal ilhaqsız, təzminatsız, ədalətli və demokratik sülh haqqında danışıqlara başlamağı təklif etmişdi.

1917-ci ilin dekabrin 31-də Sovet dövləti Finlandiya Respublikasının müstəqilliyini tanımışdı. 1918-ci ilin avqustun 29-da Sovet höküməti XVIII əsrin sonunda Polşa ərazisinin bölüşdürülməsinə dair Rusyanın Avstriya və Prussiya ilə imzaladığı müqavilələri ləğv etdi.

Xarici siyasetin həyata keçirilməsi ile məşgül olmaq üçün 1917-ci ilin noyabrın 9-da xarici işlər üzrə Xalq komissarlığı yaradılmışdı. 1918-ci ilin martından 1930-cu ilin mayınadək Sovet dövlətinin xarici işlər üzrə komissarlığına Q.Ciçerin başçılıq etmişdi. 1918-ci ilin fevralın 3-də Sovet höküməti 1917-ci ilin oktyabrınadək Rusyanın Qərb ölkələrindən aldığı borcları ləğv etmişdi. 1918-ci ilin aprelində xarici ticarətin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul edilmişdi.

1917-ci ilin noyabrında Sovet höküməti ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Serbiya və Belçika hökümətlərinə nota göndərib müharibədə iştirak edən tərəflər arasında barışq haqqında danışqların başlanması təklif etmişdi. Sovet dövləti eyni zamanda İsvəç, Norveç, Danimarka, Hollandiya, İsvəçrə və İspaniya kimi bitərəf ölkələrin səfirlərinə müraciət etdi ki, onun təkliflərini Dördlər blokuna daxil olan ölkələrə çatdırıns. Lakin Antanta ölkələri və bitərəf dövlətlər Sovet Rusyasının təkliflərinə cavab vermədi. Antanta ölkələri Sovet Rusyasından müharibədə çıxmamağı tələb edirdilər. Antanta ölkələri cini zamanda Sovet Rusyasına qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlaşdılar.

Antantadan fərqli olaraq Dördlər bloku Sovet Rusyasının təklifini qəbul etdi. Sovet Rusyası ilə Almaniya arasında danışqlar nəticəsində 1917-ci ilin dekabrin 15-də Brest-Litovskda ilkin barışq sazişi imzalandı. Saziş 1917-ci ilin dekabrin 17-dən 1918-ci ilin yanvarın 14-ə qədər hərbi əməliyyatların dayandırılmasını nəzərdə tuturdu. Tərəflər sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışqları davam etdirməli idi. Sovet höküməti dəfələrlə Antanta ölkələrinə Dördlər bloku ilə danışqları birlikdə aparmağı təklif etdi. Lakin Antanta Sovet dövlətinin təkliflərini qəbul etmədi. Ona görə Sovet dövləti Dördlər bloku ilə danışqları davam etdirdi.

Sovet Rusyasının sülh təklifləri Avropa və Amerika ölkələrində geniş əks-sədaya səbəb oldu. Avropa və Amerika

ölkələrində müharibə əleyhinə hərakat gücləndi. Antanta ölkələrinin və ABŞ-ın hökümətləri müharibədə iştiraklarının məqsədləri haqqında bəyanatla çıxış etdilər. 1918-ci ilin yanvarın 8-də ABŞ prezidenti V.Vilsonun konqresə göndərdiyi məktubda «14 maddə programı» öz əksini tapdı. ABŞ Dördlər bloku ilə sülh müqaviləsini «14 maddə» osasında bağlanması təklif edirdi. V.Vilsonun «14 maddəsi» gizli diplomatiyadan və gizli müqavilələrdən imtina edilməsini, azad gəmiçilik və ticarət üçün şərait yaradılmasını, milli silahların ixtisarını, müstəmləkə məsələlərinin ədalətli hellini, Almaniya qoşunlarının işgal edilmiş ərazilərdən çıxarılmasını, Elzas və Lotaringianın Fransaya qaytarılmasını, Belçikanın «bərpasını», İtaliyanın sərhədlərinin dəyişdirilməsi, Avstriya-Macarıstan monarxiyasının ərazisində yaşayan xalqlara muxtariyyət verilməsini, Serbiyanın dənizə çıxışının təmin edilməsini, Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan xalqlara muxtariyyət verilməsini. Qara dəniz boğazlarının bütün dövlətlərin gəmiləri üçün açıq olmasını, dənizə çıxışı olan Polşa dövlətinin yaradılmasını və millətlərin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyyətə təminat verən ittifaqının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. ABŞ bu programın köməyi ilə həm Avropada, həm də dünyada mövqeyini möhkəmləndirmək fikrində idi. «14 maddə» Rusiya ərazisində aqqvardıyaçı generalların yaratdığı hökümətlərin tanınmasını məqsədə uyğun sayırdı. Bu program Sovet dövlətinin sülh təklilərinin beynəlxalq ictimai rəyə təsirini zəiflətməyə və Sovet Rusiyası ilə Dördlər bloku arasında danışqları pozmağa yönəlmışdı.

Sovet Rusyası ilə Dördlər bloku arasında Brest-Litovskda sülh danışqları 1917-ci ilin dekabrin 22-də başlandı. Almaniya danışqlar üçün əsas kimi Sovet Rusyası tərəfində irəli sürülen təklifləri qəbul etmədi. Sovet dövləti danışqların Stokholmda keçirilməsini təklif etdi. Lakin Almaniya bu təkliflə razılaşmadı. Almaniya qoşunları Sovet Rusyasının ərazisində hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. Eyni zamanda Almaniya Pribaltika, Ukrayna və Belarusyanın ona verilməsini tələb etdi.

1918-ci ilin martın 3-də Sovet Rusyası ilə Dördlər bloku arasında Brest-Litovskda sülh müqaviləsi imzalandı. Tərəflər arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu. Ukrayna, Belarusiya

və Pribaltika ərazisindən, Qars, Ərdəhan və Batumidən Sovet dövləti öz qoşunlarını çıxartmalı idi. Sovet dövləti ordusunu buraxmalı, hərbi gəmilərini ləğv etməli idi. Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında diplomatik münasibətlər bərpa olunmalı idi.

Sovet höküməti Brest-Litovsk müqaviləsini daxili və beynəlxalq vəziyyəti ağır olduğuna görə imzalamışdı. 1918-ci ilin avqustun 27-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında əlavə müqavilə və maliyyə sazişi imzalandı. Sovet dövləti Almaniyaya 6 milyard marka təzminat ödəməli idi.

Birinci dünya müharibəsində Dördlər bloku məğlub oldu. 1918-ci ilin noyabrın 13-də Sovet höküməti Brest-Litovsk müqaviləsini ləğv etdi.

Antanta ölkələrinin Sovet Rusiyasına qarşı mübarizəsi 1917-ci ilin oktyabrından başlanmışdı. Sovet Rusiyasına qarşı müdaxiləni təşkil etmək üçün 1917-ci ilin noyabrında Antantanın ali hərbi şurası yaradılmışdı. 1917-ci ilin dekabrında İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış sazişə görə Sovet Rusiyasının ərazisi onların arasında nüfuz dairələrinə bölündü.

Antanta ölkələrinin Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxiləsi 1918-ci ilin yazında başlanmışdı. 1918-ci ilin martında İngiltərə və Fransa, mayda isə ABŞ Murmansk qoşun gönderdi. 1918-ci ilin yayında Arxangelsk Antanta qoşunları tərəfindən işğal edildi. Antanta ölkələri Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxiləni Almaniya ordusuna müqavimət göstərməyin zəruriliyi ilə əsaslandırmışdılar. Sovet höküməti Antanta qoşunlarına qarşı müqaviməti təşkil etməyə başladı. 1918-ci ilin aprelində Yaponiya Vladivostoka qoşun gönderdi. Yaponiya iddia edirdi ki, Vladivostoka öz qoşunlarını yapon vətəndaşlarını qorumaq üçün göndermişdir. Vladivostoka İngiltərə və ABŞ da hərbi gəmilər göndermişdi. Antanta ölkələri Sovet Rusiyasına qarşı silahlı mübarizo aparan ağvardiyaçı generallara hərtərəfli yardım edirdi. Birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Antanta ölkələri həm də Sovet Rusiyasının cənubuna qoşun göndərdilər.

1917-ci ilin dekabrında Rumınıya qoşunları Bessarabiya ərazisinə daxil oldu. Sovet höküməti Rumınıya ilə diplomatik münasibətləri kesdi. 1918-ci ilin martında Sovet Rusiyası ilə Rumınıya arasında imzalanmış sazişə görə Rumınıya iki ay

ərzində öz qoşunlarını Bessarabiyanın çıxartmalı idi. Lakin Rumınıya bu sazişin tələblərinə əməl etmədi. 1920-ci ilin oktyabrında İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya Bessarabiyanın Rumınıya tərəfindən işğalını tanıdlar. Ona görə Sovet Rusiyası Rumınıya ilə bağladığı sazişi ləğv etdi.

Sovet dövləti hərbi müdaxilənin dayandırılmasını tələb edir və Antanta ölkələri ilə danışqlara başlamağa hazır idi. 1919-cu ilin fevralına qədər Sovet qoşunları ölkə ərazisinin bir hissəsini xarici müdaxiləçilərdən azad etmişdi. 1919-cu ilin yazında Antanta ölkələrinin əksəriyyəti öz qoşunlarını Sovet Rusiyasının ərazisindən çıxartmışdı.

Almaniya Brest müqaviləsinin imzalanmasından sonra bütün qüvvələrini qərb cəbhəsinə göndərib müharibənin gedisini öz xeyrinə dəyişmək fikrində idi. Qərb cəbhəsinə 45 diviziya göndərən Almaniya 1918-ci ilin martında Fransa ərazisində geniş hücum əməliyyatlarına başladı. 1918-ci ilin mayında alman qoşunları Parisdən 70 km aralı idi. Lakin Almaniya Antanta qoşunlarını məğlub edib müharibənin gedisində öz xeyrinə dönüş yaratmaq iqtidarında deyildi.

1918-ci ilin iyulunda İngiltərə və Fransa qoşunları qərb cəbhəsində əks hücumu keçdi. 1918-ci ilin avqust-sentyabr ayları ərzində Fransa və Belçika ərazisi əsasən alman qoşunlarından azad edildi.

Cəbhədəki məglubiyyət Almaniyada siyasi böhranın dərinləşməsinə səbəb oldu. Zəhmətkeşlər müharibənin dayandırılmasını tələb edirdilər. 1918-ci ilin oktyabrın əvvəlində ölkədə yeni hökumət quruldu. Oktyabrın 5-də Almaniya höküməti barişiq imzalamaq və sülh danışqlarına başlamaq üçün ABŞ prezidenti V. Vilsona telegram göndərdi. ABŞ prezidentinin oktyabrın 8-də göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi ki, barişiq imzalamaq üçün Almaniya «14 maddə»nin bütün tələblərini qəbul etməlidir.

1918-ci ilin payızında Dördlər bloku dağıldı. 1918-ci ilin sentyabrın 29-da Bolqarıstan Antanta ilə Salonikdə barişiq imzalandı və təslim olub müharibədən çıxdı. 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Türkiyə ilə Antanta arasında Mudros barişığı imzalandı. 1918-

ci ilin noyabrın 3-də imzalanmış Padui barışı ilə Avstriya-Macarıstan müharibədə iştirakını dayandırdı.

Almaniya sülh müqaviləsini Qərb dövlətləri ilə imzalamaq istəyirdi. Ona görə 1918-ci ilin noyabrın əvvəlində Sovet Rusiya-sı ilə diplomatik münasibətləri keşdi. Almaniyada 1918-ci ilin noyabrın 3-də başlanmış inqilab II Vilhelmin ölkəni tərk etməsi və yeni hökümət qurulması ilə nəticələndi. 1918-ci ilin noyabrın 11-də Almaniya ilə Antanta arasında Kompyen barışı imzalandı. Almaniya təslim olub müharibədən çıxdı. Kompyen barışının imzalanması ilə birinci dünya müharibəsi başa çatdı.

ƏDƏBİYYAT

- Альперович М.С., Слезкин Л.Ю. История Латинской Америки. М., 1991
- Baxışov M.Ә. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. Metodik vəsait. Bakı, 2002
- Baxışov M.Ә. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XVII əsrin II yarısından 1871-ci ilədək). Bakı, 2005
- Baxışov M.Ә. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2005
- Baxışov M.Ә. Antantanın yaradılması. Bakı, 2006
- Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908-1909 гг. – пролог первой мировой войны. Л., 1964
- Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80 годов XIX века: события и люди. Л., 1991
- Вяземская Е.К. Россия и Балканы. Конец XVIII-1918. М., 1990
- Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII-начало XX в. М., 1978
- Внешняя политика США в последний трети XIX в. Л., 1991
- История дипломатии. Т.1. М., 2005
- История Франции. Т. 2. М., 1973
- История первой мировой войны. В 2-х т. М., 1975
- История Латинской Америки. 70-е годы XIX в –1918 г. М., 1993
- История Италии. Т. 2. М., 1971
- История русско – японской войны, 1904-1905 гг. М., 1977
- История Афghanistana. М., 1981
- История Ирана. М., 1977
- История Японии. М., 1988
- История внешней политики России: конец XIX-начало XX вв. М., 1997
- История США. Т. 2. М., 1985
- Hacıyeva A.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1871-1919). Bakı, 2001

Княпина Н.С. Внешняя политика России второй половины ХХ в. М., 1974

Новая история стран Европы и Америки. Т. 2. М., 1998

Леменев И.И. Европейская дипломатия накануне первой мировой войны. М., 1990

Манфред А.З. Образование французско-русского союза. М., 1975

Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985

Парfenов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века. М., 1991

Прокофьев В.Л. Германская империя 1871-1918 гг. М., 1984

Остальцева А.Ф. Англо-русское соглашения 1907 года. М., 1977

Уткин А.И. Дипломатия Вудро Вильсона. М., 1989

SSRİ tarixi II hissə. Bakı, 1982

Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке. XIX-начало XX в. М., 1990

Серова О.В. Итальянская внешняя политика и дипломатия в конце XIX-начале XX века. М., 1983

Яхимович З.Л. Внешняя политика Италии в 1908-1914 годах. М., 1973

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş.....3

I FƏSİL

XIX əsrin 70-90-ci illərində Avropa siyasetinin səciyyəvi cəhətləri.....9

II FƏSİL

XIX əsrin 70-90-ci illərində Yaxın və Orta Şərqi böyük dövlətlərin xarici siyasetində.....38

III FƏSİL

XIX əsrin sonuncu rübündə Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.....68

IV FƏSİL

ABŞ-in xarici siyaset fəaliyyətinin əsas istiqamətləri (XIX əsrin 70-90-ci illəri).....87

V FƏSİL

Müstəmləkə sistemiinin formallaşması.....101

VI FƏSİL

XX əsrin əvvəllərində Avropada beynəlxalq münasibətlərin inkişafı. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq vəziyyət.....118

VII FƏSİL

Uzaq Şərqi beynəlxalq münasibətlərdə (1901-1914).....157

VIII FƏSİL

XX əsrin əvvəllərində ABŞ-in xarici siyaseti. Latin Amerikasında beynəlxalq vəziyyət.....170

IX FƏSİL

Birinci dünya müharibəsinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri.....178

Ədəbiyyat 207

Offset üzrə çapçı
Xəyyam Aydinoğlu

Istehsalat müdürü
Nərmin İsabəyli
Sex müdürü **Həlimə Qasımlı**
Texniki işçi **Şölbə**
Kompüter yiğicisi
Təhminə Manafova
Çapçı **Rüxsarə Hüseynli**
Çapa imzalanıb **07.04.2007**
Formatı **60 x 84 1/32**
Fiziki çap vəraqi **13,4**
Sayı **500**

Məmmədağa Baxışov
Beynəlxalq münasibətlər tarixi
(1871-1918-ci illər)
Dərslik
Bakı, Şirvannəşr, 2007

2007
JAR 1472